

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ФІЛОСОФІЯ

Курс лекцій

У 2 частинах

Частина 2 Філософські системи

Для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2010

УДК 1(073)
Ф56

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 11 від 02.07.2009.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 12 від 26.05.2009.

Укладач

кандидат філософських наук, доцент
О.П. Бойко

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор
І.П. Мозговий

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Сумського державного університету
В.О. Артюх

Відповідальний за випуск

кандидат філософських наук, доцент
А.О. Васюріна

Філософія [Текст] : курс лекцій. У 2 ч.
Ф56 Ч. 2. Філософські системи / [уклад. О. П. Бойко] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. – 179 с.

Курс лекцій підготовлений з урахуванням вимог Болонської декларації, відповідно до нової освітньо-професійної програми підготовки бакалавра. Метою видання є формування філософського світогляду, теоретичних і практичних навичок, які необхідні майбутньому фахівцю.

Призначений для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання.

УДК 1(073)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2010

ЗМІСТ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. Основні проблеми філософії (Онтологія. Гносеологія. Діалектика. Антропологія)

Тема 8. ФІЛОСОФІЯ ЯК ФОРМА ДУХОВНОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ	4
Тема 9. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ	27
Тема 10. МЕТОДИ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ СВІТУ	50
Тема 11. ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ	73
Тема 12. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ.....	106

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. Соціальна філософія

Тема 13. СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ.....	121
Тема 14. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ.....	134
Тема 15. ДУХОВНА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА.....	160

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ (ОНТОЛОГІЯ. ГНОСЕОЛОГІЯ. ДІАЛЕКТИКА. АНТРОПОЛОГІЯ)

ТЕМА 8. ФІЛОСОФІЯ ЯК ФОРМА ДУХОВНОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ

План лекції

1. Буття як всеохоплююча реальність.
2. Поняття “субстанція” та основні варіанти субстанційного розуміння буття.
3. Буття як світ у цілому і його обумовленість (детермінація).
4. Структурна організація буття. Поняття матерії.
5. Атрибути матерії та спосіб її існування.

Основні поняття: буття, природа, природний та штучний світи, форми людського буття, картина світу, об’єктивна реальність, суб’єктивна реальність, субстанція, матерія, рух, простір, час, форми руху матерії.

Якщо раніше мова йшла про предмет філософії, її основні функції, історичний розвиток, основні ідеї та концепції, то тепер ми приступаємо до вивчення основних теоретичних філософських проблем. Серед них найбільш фундаментальними і значущими є чотири проблеми: буття, людини, пізнання та суспільства. Почнемо розгляд з проблеми буття, по-перше, вона історично була першою, справді філософською проблемою, що була поставлена і своєрідно, по-філософськи, вирішена філософськими ж засобами. По-друге, усі інші проблеми певною мірою логічно залежать від проблеми буття, наприклад, питання про природу (тобто походження і сутність) людини тісно пов’язане з питанням про її особливе буття, з питанням про повноту буття людини (життя, суб’єктивність, цінності, діяльність, норми моралі, ідеали та ін.).

1. Буття як всеохоплююча реальність

Сутність онтології. *Онтологія* – це вчення про буття, розділ філософії в якому з’ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого. Поняття “онтологія” не має однозначного тлумачення у філософії. І це не випадково. Воно складне, змістовне, багатогранне. Існує, принаймні, три визначення цього поняття. По-перше, під онтологією розуміють ту частину філософії, яка з’ясовує основні, фундаментальні принципи буття, першоначала всього сутнісного. Саме поняття “онтологія” у перекладі з грецької означає вчення про суще, сутнісне, найважливіше (онто – суще, сутнісне; логія – вчення).

Це вчення про першооснови буття, субстанцію, матерію, простір, час, рух, причинність, світ тощо.

По-друге, у марксистській філософії поняття “онтологія” вживається для з’ясування сутності явищ, що існують незалежно від людини, її свідомості (та ж матерія, рух, розвиток, його об’єктивні закони тощо).

По-третє, у західній філософії в поняття “онтологія” теж включають найзагальніші принципи буття, але вони розглядаються на рівні надчуттєвої, надраціональної інтуїції. Це так звана “трансцендентальна онтологія” Гуссерля, “Критична онтологія” Гартмана, “фундаментальна онтологія” Гайдеггера тощо. Тобто, найзагальніші принципи буття у такому розумінні з’ясовуються лише інтуїтивно, а не в процесі практичної, пізнавальної діяльності людини, взаємодії суб’єкта й об’єкта.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що зміст поняття “онтологія” складають основи, витoki, першоначала всього існуючого, найбільш загальні принципи буття світу, людини, суспільства. У понятті “онтологія” знаходить відображення та особливість цих основ, витоків та першоначал, що вони існують об’єктивно, тобто незалежно від людини та її свідомості. Все це складає сутність такого поняття як “онтологія”.

Знання про світ має конкретно-історичний зміст, який визначається станом культури, науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин і природи. У процесі розвитку людини змінюється уявлення про світ, воно наповнюється конкретно-історичним та чуттєво-образним змістом. А з розкриттям сутнісних сил людини світ для неї стає не просто об’єктивною дійсністю, а й дійсністю її сутнісних сил. Отже, світ – це визначене буття, універсальна предметність, в якій людина самовизначається як суб’єкт діяльності, котрий створює власний світ – світ людського буття.

Неможливо зрозуміти предмет онтології, з чим вона має справу без ґрунтовного вивчення того, як змінювалося уявлення про буття, його властивості в ході історичного розвитку філософії.

Звичайне мислення сприймає терміни “бути”, “існувати” як синоніми, тобто близькі за значенням. Філософія використовує терміни “бути”, “буття” для позначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Тому слово “буття” отримує у філософії особливий смисл, зрозуміти який можна тільки звернувшись до розгляду філософської проблематики буття.

Одним з перших проблему буття розглядав у IV ст. до н.е. *Парменід*. Він ввів у філософську мову категорію “буття”, а також представив першу теоретичну модель буття. У цей час в античному суспільстві, у світогляді його представників відбувалися “несприятливі” процеси: поступово втрачалася віра у всесилля богів; звичний життєвий комфорт,

який забезпечував грецьку міфологію, був порушений. Необхідно було знайти іншу опору, що забезпечила б стійкість, яка втрачалася, стабільність у суспільстві. Таку опору Парменід знайшов у філософії, проголосивши перехід від влади богів до влади розуму. Не речі, явища, а думки – от справжнє буття. “Одне і те ж є думка і те, про що думка існує,” – стверджував Парменід. Для нього буття – це те, що існує поза світом чуттєвих речей, що може бути предметом мислення, умоглядним. Надаючи буттю абсолютну значимість, Парменід думав, що буття має такі властивості:

- єдине і неподільне;
- ідеальне і має справжню досконалість;
- самодостатнє, тобто не вимагає ніяких зовнішніх причин і основ;
- вічне.

Буття – це не тільки мислення, воно, як кажуть у філософії, – лише умоглядне. Однак тут треба врахувати важливу особливість розуміння буття Парменідом: буття є думка, але не як людська суб’єктивність, а деяка знеособлена думка, яку можна співвіднести з таким важливим для духовної культури античності поняттям, як Логос, під яким спочатку мали на увазі загальний ідеальний закон, основу світу, його порядок і гармонію.

Платон відстоював протилежний погляд. Зокрема, він говорив, що справжнє буття – це світ ідей, які є істинними й незмінними. Геракліт вважав, що буття існує в єдності з небуттям, воно є плинним і змінним (наприклад, як вогонь, що є основою світу). Але незважаючи на розбіжності тлумачення, філософи античності під буттям мали на увазі все, що істинно існує, що є вічним і незмінним, і має причину в самому собі (самопороджує себе). Середньовічні мислителі надавали онтології теологічного змісту – ототожнювали поняття буття та Бога.

У матеріалізмі XVII-XVIII ст. буття ототожнювалося з природою, що водночас заперечувало саму онтологію. Згідно з позицією Е. Канта, не могло бути онтології як учення, незалежного від вчення про принципи пізнання, а це означало збіг онтології з пізнанням.

Наступні рішення філософських питань, пов’язаних з різними трактуваннями буття, привели до формування онтології (філософського вчення про буття), де “буття” – базова філософська категорія.

Буття – філософська категорія, що позначає: 1) все те, що ми бачимо, що реально існує; 2) все те, що ми не бачимо, але є у дійсності (наприклад, радіохвилі, іонізуюче випромінювання, електричне поле, внутрішня зміна тощо); 3) все те, що є уявним, нереальним (наприклад, уявлення про ідеальне, міфологічні образи); 4) реальність, яка існує об’єктивно, незалежно від свідомості людини (природа, об’єктивні закони); 5) загальний спосіб існування людини, суспільства.

Отже, виділяють три способи існування буття:

1. Дійсне існування, тобто реальність, яка, у свою чергу, поділяється на об'єктивну (світ матеріальних об'єктів і процесів) і суб'єктивну (світ людських почуттів, емоцій, бажань та ін.).
2. Можливе існування, що його допускають, наприклад, закони природи, але поки ще не виявлене досвідом, експериментом (наприклад, передбачення існування нових елементарних часток).
3. Віртуальне існування, що знаходиться мовби “між” першими двома. Такий спосіб існування можна знайти тепер не тільки у світі елементарних часток (де він і був уперше зафіксований і описаний), але і більш доступним чином – наприклад, в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, різноманітних комп'ютерних тренажерах та ін.

Онтологія вивчає не тільки різні способи існування, але й різноманітність типів, об'єктів і процесів, які ми можемо назвати видами буття:

1. Буття речей (світ матеріальних об'єктів і процесів як природних, так і штучних).
2. Буття ідеального, духовного (Бог, числа, ідеї Платона, гегелівська абсолютна ідея та ін.).
3. Буття людини з усім багатством її внутрішнього світу і зовнішньої поведінки. Цьому виду буття буде присвячено ряд тем у наступному розділі нашого курсу.
4. Буття суспільства (соціуму). З ним пов'язане існування і динаміка таких об'єктів, як, наприклад, нація, держава, культура тощо, чому буде присвячений останній розділ нашого курсу.
5. Буття інформації. Цей вид буття (як і особливий спосіб віртуального існування) ми виділяємо, щоб підкреслити те нове в сучасному світі, що пов'язано з комп'ютерною революцією та її впливом на рішення засобів комунікації. Тут мається на увазі, наприклад, буття файлів у комп'ютері, сайтів чи електронних книг і газет в Інтернеті, гіпертекстів у інтернетівському кіберпросторі та ін.

Розглянемо детально основні форми буття.

Найбільш загальним, абстрактним відображенням дійсності в історико-філософському аспекті є також уявлення про матеріальне та ідеальне, про “світ речей” і “світ ідей”. По суті, мова йде про основне питання філософії, про співвідношення матеріального та ідеального, про те, що є первинним, а що похідним, вторинним. Не може бути сумніву, що ця проблема у філософії існує. Навіть Йоган Готліб Фіхте (німецький філософ, суб'єктивний ідеаліст) стверджував, що філософія може розвиватися лише двома шляхами: перший – від речей до ідей; другий – від ідей до речей. Перший шлях Фіхте називав “догматизмом”, другий – “ідеалізмом”. Себе філософ відносив, звичайно, до останнього. Це не що

інше як постановка фундаментального питання будь-якої філософії, а саме: як “йти” у філософії – від речей до ідей (свідомості), чи від ідей (свідомості) до речей.

Матеріальне – філософська категорія, яка дає уявлення про фундаментальну ознаку буття, про його об’єктивне існування, незалежне від свідомості людини, її життєдіяльності (наприклад, природа, космос, речовина, закони розвитку тощо).

Для позначення того, що є об’єктивним, незалежним від свідомості людини у філософії вироблено уявлення про матерію.

Ідеальне – це філософська категорія для позначення суб’єктивного, образного нематеріального відображення дійсності у людській свідомості. Ідеальне дає уявлення про суттєву відмінність між образом і об’єктом, який відображається. Ця відмінність полягає в тому, що образ, який відображає реально відчутні властивості об’єкта, сам цих властивостей не має, оскільки позбавлений будь-якої тілесності, матеріальності. Наприклад, звичайна вишня. Вона має смак, колір, форму, вагу, розмір (величину) тощо. Однак образ вишні, що ми уявляємо, цих властивостей не має. Образ вишні не має смаку, кольору, ваги, форми тощо. Він не має жодного грама тілесності.

Отже, образне, відображуване, ідеальне є суб’єктивною, духовною реальністю та існує лише в актах свідомості.

Категорія “ідеальне” має, принаймні, чотири значення у філософії: 1) ідеальне, що існує як результат інтелектуальної діяльності людини (літературні, музичні, наукові твори тощо); 2) ідеальне як найдосконаліше, як ідеал (ідеал краси, суспільний ідеал, ідеальна форма); 3) ідеальне як результат ідеалізації об’єкта у людській пізнавальній діяльності. Наприклад, “крапка”, “абсолютно тверде тіло”, “ідеальний розчин” тощо. Таких об’єктів у природі не існує. Бо що таке “крапка”? “Крапка” – це ідеальний об’єкт, який створений у результаті абстрагування від принципової неможливості побудувати даний об’єкт практично, бо вона не має ні висоти, ні ширини, ні довжини. У природі не існує “ідеального розчину”, котрий не мав би певного об’єму і певної температури. “Ідеальний розчин” – це ідеальна модель створена подумки, коли не беруть до уваги саме ці конкретні ознаки – об’єм і температуру, щоб віднайти більш загальні, суттєві ознаки, що притаманні усім розчинам. Це здійснюється в інтересах пізнання; 4) ідеальне як об’єктивний феномен, незалежний від людини, її свідомості (“абсолютний розум”, “абсолютна ідея” у Гегеля, “вічні ідеї” у Платона тощо).

Концептуально різні тлумачення буття постають основою для класифікацій та оцінок різних філософсько-світоглядних позицій. Отже, *буття* – це розгорнуте розуміння простору не лише як фізичного, а й психологічного та соціально-історичного феномена, інакше буття

залишилося б принципово безструктурним, не вміщеним у простір. Всезагальні зв'язки буття проявляються через зв'язки між одиничними і загальними відношеннями предметів та явищ світу.

Підводячи підсумок першого питання, потрібно зробити висновок, що сутність онтології виявляється в аналізі відношень, зв'язків та взаємодій між такими категоріями і поняттями як світ, матеріальне, духовне, об'єктивне, реальне, суб'єктивне, ідеальне, матерія, свідомість та іншими.

2. Поняття “субстанції” та основні варіанти субстанційного розуміння буття

Людина завжди замислювалася над проблемою, що таке світ, чи є він незмінним або знаходиться в стані перманентного розвитку й оновлення? Якщо він розвивається, то чи існують об'єктивні закономірності такого розвитку, його загальне значення і цілі? Суть іншої, не менш важливої проблеми, над якою завжди билася творча думка людини, полягає в наступному: чи є світове буття закономірно впорядкованим і цілісним, або ж воно є хаосом, позбавленим всякої структурної організації? Що лежить в основі світу: чи виник він природним чином, чи є актом божественного творіння? Чи єдиний наш світ, або є інші, відмінні від нашого, світи, влаштовані за іншими законами? Чи існують, нарешті, онтологічні підстави людської свободи і творчості, або ж вони – не більше, ніж ілюзія нашого розуму?

Перераховані питання мають граничний характер і відносяться до розуміння світу і людського буття в цілому, тобто є предметом філософського аналізу. Звичайно, будь-яка наука також виробляє власні уявлення про світ, проте через наочне обмеження сфери своїх досліджень ці уявлення формують лише приватну, локальну картину світу. У такій картині світ, впорядкований і доцільний, підкоряється загальним законам, які досліджуються даною наукою. Сукупність наукових уявлень про світ дозволяє виробити і загальну наукову картину світу, створити своєрідну “наукову натурфілософію”. Проте ця загальнонаукова картина залишається завжди неповною. Принцип її побудови – пояснити все природними причинами в рамках наочного та теоретичного. Те, що теоретично нез'ясовно – просто виключається з наукового розгляду. Крім того, наукові погляди і загальнонаукові підходи постійно змінюються. Іноді ці зміни настільки швидкі, що примушують повністю змінювати загальнонаукову картину світу, навіть впродовж життя одного покоління. Будувати загальне уявлення про світ і про людину тільки на основі даних науки, принаймні, сумнівно. Це можна здійснити лише на певних фундаментальних підставах, зафіксованих у відповідних філософських категоріях.

Як би далеко онтологічна думка не просунулася з часів Парменіда, вона завжди вимушена починати свої побудови саме з категорії буття, розвертаючи на її основі всю систему інших онтологічних понять і категорій таких, як “матерія”, “рух”, “розвиток”, “простір і час”, “причина і слідство”, “елемент”, “річ”, “свобода” та ін.

Однією з центральних проблем онтології є проблема виділення серед можливих видів світового буття якогось субстрату конкретних видів буття, що у філософії пов’язано з обґрунтуванням категорії “субстанція”. Категорія *субстанції* (від лат. *substantia* – те, що покладено в основу). У загальних рисах субстанцію розуміли як *основу світу, абсолютне буття*, яке існує безвідносно. Це є буття, яке визначає все суще.

Крім основного значення, поняття “субстанція” мало й більш конкретні:

- незмінна основа мінливих явищ. У цьому значенні субстанцією можна вважати атоми Демокрита, монади Лейбніца, речовину (матерію) матеріалістів XVII-XVIII ст.;
- субстрат як носій певних *властивостей*, те, що зв’язує властивості в щось єдине. У даному разі під субстанцією розуміється тіло, річ, речовина.

Проблема субстанції виникає тоді, коли людська думка з усім різноманіттям речей і подій миру прагне знайти незмінну і стійку єдність, виявити такий глибинний вид буття, який послужить причиною появи всіх інших видів буття, а сам не має інших причин існування, окрім самого себе.

Як вже наголошувалося, проблема субстанції займає особливе місце у філософії Аристотеля. У нього ж вперше розглядаються всі три основні аспекти категорії субстанції.

Історично першим трактуванням субстанції є її ототожнення з субстратом, речовинним початком, з якого складаються всі речі. Такими були перші “фізичні” засади в мілетській школі: вода, повітря, вогонь. У подальшій грецькій традиції субстанція як спадкоємиця ідей і як початок, що підлягає оформленню, сполучається з без’якісною матерією. Таке розуміння субстанції, за відсутності самого терміну, явно простежується вже у Платона (ідея матерії-годувальниці) й у Аристотеля (перша матерія). Найбільш послідовно ідея субстанції як матеріального субстрату в античній філософії представлена в навчаннях Демокрита й Епікура.

Друге трактування категорії субстанції пов’язане з її інтерпретацією як діяльної духовної першооснови, що має причину буття в собі самій. Тут субстанція – це не пасивний об’єкт дії і не субстрат, з якого

складаються всі речі, а свідомий і вольовий початок, суб'єкт дії. Таке розуміння можна знайти в трактуванні душі у Платона й Аристотеля, не дивлячись на відомі їх розбіжності в поглядах. Згодом таке уявлення про субстанцію стане дуже поширеним у середньовічній схоластиці і в монадології Лейбніца, зустрічається (у тому або іншому варіанті) у Фіхте і Шеллінга, В.С. Соловйова і Н.О. Лоського, у французькому персоналізмі.

Нарешті, можна виділити третє, значною мірою інтегральне значення даної категорії. Субстанція – це незмінна основа всієї конкретної безлічі своїх модусів (станів), що породжує, й умова спілкування (взаємодія) останніх. Тут субстанція виступає однаковою мірою і як субстрат, і як діяльнісна основа, що й об'єктно-зазнає, і суб'єктно-впливає. Вона – причина всіх речей і одночасно самої себе. Таке тлумачення категорії “субстанція” – надбання переважно новоєвропейських пантеїстичних систем, хоча його зародки виразно видно вже в Анаксимандра, з його апейроном, і частково у стоїків. У найбільш послідовному варіанті воно простежується у філософії Спінози. “Під субстанцією, – писав він, – я розумію те, що існує саме в собі і представляється саме через себе, тобто те, що не потребує представлення іншої речі, з якого воно повинне було б утворитися”.

Зіставлення духу і матерії як двох різних субстанцій породжує концепції відповідно ідеалістичного або матеріалістичного типу.

Концепції матеріалістичного типу різноманітні і в решті-решт обумовлені зведенням всього різноманіття світу до матерії, яка виступає як:

- а) конкретно-плотська речовина (ранній матеріалізм мілетської школи);
- б) речовинні утворення, що відсутні в людському досвіді, однорідні, дискретні, неподільні (античний атомізм і атомізм Нового часу, теорія елементарних часток, кварків та ін.);
- в) нескінченне подільне, континуальне (безперервне) начало у вигляді або платонівської матерії-годувальниці, яка співпадає з простором Космосу, або механічного простору Р. Декарта, або простору-часу загальної теорії відносності А. Ейнштейна, або інших фундаментальних фізичних теорій;
- г) особливе трактування матерії, представлено в марксистській філософії. Тут вона інтерпретується навіть не стільки як субстанція у власному значенні слова, скільки як “об'єктивна реальність, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями”. Така об'єктивна реальність містить все від утворень на рівні мікросвіту до процесів, що йдуть на рівні мегасвіту. На основі такої універсалістської інтерпретації матерії була вироблена досить глибока філософська концепція, що претендує на всеосяжне пояснення миру.

Загальним недоліком матеріалістичного підходу були труднощі при поясненні походження життя і свідомості з неживої і позбавленої свідомості матерії. Уважне вивчення діалектичного матеріалізму показує, що в ньому ідеальне як початок буття все ж таки визнається. В.І. Ленін, як відомо, постулював у самому фундаменті матерії наявність такої її властивості, як віддзеркалення, яка схожа на людські відчуття.

Серед ідеалістичних побудов можна виділити так зване об'єктивно-ідеалістичне трактування розуміння першооснов буття. Діяльною і творчою субстанцією всесвіту можуть служити абсолютна ідея (Гегель), світовий розум (Анаксагор, стоїки), світова душа (гностики онтології), світова воля (Шопенгауер), несвідоме (Е. Гартман) та ін. У версіях теїстів об'єктивного ідеалізму початком і кінцем світу признається божественний абсолют.

Прихильникам об'єктивно-ідеалістичних навчань вдається створити метафізичні моделі буття, в яких все виводиться з єдиного початку або системи початків. Яскравим прикладом цього виступає гегелівське саморозгортання абсолютної ідеї, що втілюється в тих або інших конкретних реальних проявах. Ці філософські системи охоплюють буквально все, що тільки може осягнути людський розум. Саме в цьому полягає своєрідність даного філософського підходу, що дозволяє розглядати дійсність як частину раціонально збудованої системи.

У суб'єктивному ідеалізмі поняття субстанції як активного початку буття інтерпретується з індивідуалістичних позицій і набуває форму соліпсизму. Найвідвертіше і найпослідовніше ідеї суб'єктивного ідеалізму відстоював Дж. Берклі.

Оскільки в цьому світі ми можемо достовірно говорити тільки про те, що переживається нашими почуттями і свідомістю, і немає гарантії, що є щось ще, що знаходиться за межами свідомості, то бути й означає бути сприйнятим. Предмет є до тих пір, поки ми його сприймаємо. Реально існують лише різноманітні ідеї нашого внутрішнього світу. Отже, конструювати складні метафізичні системи з використанням таких понять, як дух або матерія, абсурдно, оскільки вони не можуть бути безпосередньо сприйняті нами. Людське індивідуальне "Я" фактично перетворюється на єдину субстанцію всесвіту, що породжується та ніби "роздувається" до розмірів всього всесвіту.

В європейській філософії існують субстанційні та несубстанційні концепції (моделі світу). До несубстанційних відносять вогонь Геракліта, вічне становлення Ніцше, творчий порив Бергсона, екзистенцію. Однак панівне становище посідала саме субстанційна модель. Однозначної відповіді на питання, чому саме ця модель була панівною

в європейській філософії, немає. Але можна вказати на деякі чинники, які сприяли прийняттю саме цієї моделі. На думку деяких дослідників, субстанційна модель зумовлена структурою індоєвропейських мов. Сучасні філософсько-лінгвістичні вчення свідчать, що мова суттєво впливає на спосіб сприймання світу. Вона мовби підказує, як сприймати світ (як членувати і упорядковувати). А судження (речення) в індоєвропейських мовах будуються за принципом: предмет (підмет) виконує дію або має ознаки (сонце світить, трава зелена). Увага акцентована на предмет; не може бути дії чи властивості без предмета. Звідси наявність безособових займенників в англійській (*it*), німецькій (*man*) та інших мовах. Якщо в українській мові зрідка зустрічаються вирази типу “дощить”, “світає”, “мені не спиться”, то в романо-германських мовах такі “безпредметні” судження неможливі. Там обов’язково повинен бути підмет (предмет). Вважають, що саме така структура мови вплинула на “предметне” (а не “процесуальне”) бачення світу в європейській культурі. Так, європеець скаже: “грім гримить, вітер віє, хвиля біжить”, хоча тут відсутні “предмети”, які виконують дію. Це чиста “процесуальність”, переведена у форму “предмет діє”. Тому саме предметне бачення світу зумовило субстанційну модель європейської філософії.

Ідея субстанції виражає незмінність у мінливому (процесі). Будь-яка зміна є зміною чогось, якогось субстрату. Усталеність (незмінність) у навколишньому світі виражається через відносну стабільність речей (від атомного до космічного рівня) і через наявність законів збереження (збереження маси, енергії, імпульсу та ін.). Однак розвиток науки довів, що єдиної основи світу, на зразок неподільних атомів чи не знищеної маси, немає. Субстанції як абсолюту, як суцього поряд з мінливими речами не існує. Речам (тілам, процесам, суцьому взагалі) притаманні властивості субстанційності й процесуальності. Можна погодитись з О. Коптом (закон трьох стадій), що субстанція як абсолютна першооснова – це примарний спосіб пояснення світу, щось на зразок флогістону у фізиці.

Це, однак, не заперечує правомірності вживання поняття “субстанція” у відносному значенні. Так, у процесах хімічних перетворень атоми виступають як відносно незмінна субстанція. У фізичних процесах такою субстанцією виступають маса (матерія) чи енергія, але це не абсолютні величини. Вони зберігають усталеність (незмінність) лише за певних умов, за яких вони постають як щось мінливе.

Сучасна філософія загалом тяжіє швидше до несубстанційної моделі світу. Світ, за висловом Л. Вітгенштейна, – це сукупність фактів.

3. Буття як світ у цілому і його обумовленість (детермінація)

З буттям як одним із ключових понять онтології асоціюється також і поняття “світ”, що позначає, як правило, деяку *відносно замкнуту і самодостатню цілісність*. З цим поняттям ми зустрічалися і раніше, починаючи буквально з першої лекції, під час обговорення теми світогляду. Тепер же настав час обговорити питання: чим же обумовлена ця цілісність? Яка природа різноманіття проявів світу (світ – один чи єдиний у своєму різноманітті)?

Перед філософами всіх часів і народів завжди поставало важливе онтологічне питання, без якого неможливо було побудувати цільного та раціонального світогляду: чи є буття деяким упорядкованим утворенням, або ж світ виступає не як цілісний Космос, а як бурхливий хаос? У міфології цей мотив боротьби хаосу та Космосу, божественного порядку та стихійного безпорядку світу звучить досить чітко.

Поняття дійсності як *зв'язного цілого* є основою концепції *детермінізму*. У рамках цієї концепції дійсність з'являється як закономірна і причинно обумовлена: будь-яка подія чи явище в принципі (нехай не зараз) можуть бути пояснені раціональним способом. Наприклад, підведенням під який-небудь закон природи. Протилежна ж концепція, прихильники якої віддають пріоритет чудесам, ірраціональному, надприродному, нез'ясовним (наприклад, на основі законів науки) явищам, називається, відповідно, *індетермінізмом*. Отже, детермінізм тісно пов'язаний з наукою, з ідеєю раціональності, у той час як індетермінізм – відповідно, з релігією. Тут мається на увазі її зв'язок з вірою в надприродне. Теологія ж, як раціоналізована частина релігії, цілком сумісна з детермінізмом.

Відзначимо, що концепція детермінізму застосовна не тільки до природи, але і до соціуму, тобто її прояв можна знайти й у соціальній філософії. Мається на увазі, наприклад, соціальний детермінізм у філософії історії Гегеля, що вплинув на таких видатних мислителів, як К. Маркс, А. Кожев, Ф. Фукуяма та ін.

Еволюція уявлень про детермінізм

Визначимо коротко кілька характерних “віх” на шляху розвитку уявлень про детермінізм:

- *дао* в давньокитайській культурі та філософії, що позначає закономірний шлях речей і подій у навколишній дійсності;
- *логос і телеологізм* в античності. Серед безлічі значень поняття “логос” ще вказує на організуючу роль думки в єдності зі словом (мовою). Телеологізм – це концепція, відповідно до якої щось (наприклад, природа) існує і змінюється заради якоїсь *мети*; джерела цієї

концепції беруть свій початок ще за часів Аристотеля, у його класифікації причин на чотири види, у число яких входить і цільова причинність;

- “*сили*” та *ентелехія* в середньовічній культурі та філософії. Багато явищ і процесів у цей час прагнули пояснити деякими прихованими якостями і прихованими *причинами*. (Наприклад, приховані “життєві сили”, що пояснюють природу життя, потім використовувалися в такій досить популярній у біології концепції, як віталізм);
- *Causa sui* Спінози і *лапласівський детермінізм* епохи Нового часу. *Пантеїзм* Спінози дозволяв розглядати природу як самодостатню, таку, що несе в собі *причини* всіх наявних явищ. З ім’ям же П. Лапласа пов’язана концепція, відповідно до якої поведінку (майбутнє чи минуле) будь-якого об’єкта можна точно й однозначно розрахувати, якщо знати її початкові умови. Ця концепція сформувалася як узагальнення й екстраполяція дійсно вражаючих успіхів механіки;
- формування *ймовірнісно-статистичної картини світу* в другій половині ХІХ ст. завдяки успіхам у вивченні масових явищ, динаміки систем, що складаються з величезної кількості елементів. У поведінці останніх істотну роль відіграє *випадковість* (випадкові зв’язки), мірою якої виступає *ймовірність* (наприклад, опис руху молекул газу, броунівського руху, економічної і демографічної статистики та ін.);
- *синергетика і нелінійна динаміка* (друга половина ХХ ст.). Ці нові природничо-наукові дисципліни, що (див. коротко про них у Прімітках), по-перше, розкрили закономірність самоорганізації досить складних систем і, по-друге, показали, що межа між хаосом і порядком уже не повинна розглядатися як тверда і непроникна. Іншими словами, у хаосі за певних умов (наприклад, нерівноважне середовище) можливе мимовільне виникнення *порядку*, а з іншого боку, простий упорядкований рух (наприклад, рух так званих біліардів Сіная) може за певних умов мовби “заплутуватися” і ставати *хаотичним*. Усе це різко розходиться з традиційним (раніше стандартним, канонічним) уявленням про наявність різкої та непрохідної межі між порядком і хаосом.

Зазначені етапи еволюції детермінізму свідчать про розвиток наших уявлень про світ як упорядковану, пов’язану цілісність, про розмаїтість форм детермінації. Те, що механічний (лапласівський) детермінізм утратив свою універсальність, не слід розцінювати як крах детермінізму взагалі (а у свій час – наприклад, в епоху становлення ідей квантової фізики – деякі філософи і фізики, що філософствували, так і думали). Насправді концепція детермінізму збагатилася новим змістом, подібно

до того, як концепції простору, часу і руху збагатилися з установленням спеціальної і загальної теорії відносності.

Сучасний філософський і науковий детермінізм розглядає будь-яке явище розглядає як результат дії деяких причин, які призвели до його виникнення, оскільки і само це явище може досліджуватися як причина інших явищ. При цьому філософські позиції тут можуть значно відрізнятися одна від одної, особливо коли мова заходить про певні основи обумовленості світу. В одних філософів існування світу пов'язане з природними причинами, в інших творцями його є Бог або світовий розум. І навіть якщо сам Бог у силу своєї трансцендентності перебуває поза дією принципів детермінізму, так чи інакше створений ним світ законів за необхідності підкорюється. В іншому випадку ні про Бога, ні про світ неможливо було б ні подумати, ні сказати. При цьому, звичайно, в релігійній картині світу обов'язково присутнє чудо, нез'ясоване творіння Боже, яке переходить у звичайний порядок речей. Але це Боже-ственне творіння не можна визнавати як недетерміноване, бо в ньому, за навчанням йогів і релігійних філософів, завжди є вище значення та доцільність.

Отже, будь-яка ідеалістична або матеріалістична філософська система, побудована на принципах раціонального пояснення буття, з необхідністю визнає закономірний характер загальної обумовленості явищ і процесів у світі. Навіть індетермінізм, який розглядається як альтернатива детермінізму, як правило, базується на запереченні якої-небудь однієї характеристики детермінізму або на визнанні загального об'єктивного характеру будь-якого принципу, наприклад, принципу причинності. Послідовних індетерміністів в історії філософії було небагато.

Найчастіше заперечується об'єктивний характер зв'язків і взаємовпливів суспільних процесів, людського буття, обумовлених свободою вибору. Така позиція простежується у Канта: з його точки зору, в природі панують жорсткі та необхідні зв'язки (щоправда, з'являються вони там завдяки структурній діяльності нашого розуму), а людська поведінка – потік вільного вибору і внутрішнього морального законодавства. Схожої позиції дотримувався В. Віндельбанд, який у “Свободі волі” жорстко виводить причинність природних процесів та вільне волевиявлення особи, яка завершує акти вибору й оцінки. Індетермінізм у поглядах на суспільне життя ми знаходимо у Т. Карлейля і Н.Д. Михайлівського, в трактуванні культури і духовних феноменів – у Н.А. Бердяєва.

Проте, починаючи з останньої чверті ХІХ ст., індетермінізм підживляється не тільки філософськими дослідженнями, але й науковим дискурсом. Їжею для детерміністських переконань служили схоластичні

процеси в термодинаміці, принцип невизначеності в квантовій механіці, непередбачений характер мутацій у біології, висновки синергетики. Але жодній з наук індетерміністська установка не набула жорсткого фактору. Швидше слід говорити про діалектичне розширення принципу детермінізму, про остаточне наукове подолання його метафізичної різновидності, яка одержала назву лапласівського детермінізму (на ім'я найбільшого й авторитетного теоретика, представника даного напрямку – Лапласа).

Лапласівській детермінізм виник не стільки на основі натурфілософських мислень, скільки на основі досягнень науки XVII-XVIII ст., які привели до формування картини світу на зразок класичної механіки Ньютона. До відмінних рис лапласівського детермінізму відносяться:

- зведення всього різноманіття зв'язків буття (і відповідно форм детермінації) до причинно-наслідкових зв'язків;
- твердження, що будь-яке слідство породжується однією-єдиною причиною монокаузалізм);
- заперечення випадкових явищ і зв'язків у природі, ототожнення випадковості з тим, причини чого ми не знаємо;
- розуміння свободи як пізнаної необхідності.

Найбільшим недоліком лапласівського детермінізму є неминуче витікаючий з нього фаталізм: адже якщо всі явища та події однозначно і необхідно визначені минулими причинами, тоді ні про яку свободу вибору зараз не може бути і мови. Ми абсолютно чітко детерміновані в своїй поведінці минулим.

Проте цей неприйнятний для нашого етичного і творчого розуміння висновок – не єдиний недолік лапласівського детермінізму. Якщо в світі все є необхідним, то звідси витікає, що все в світі одночасне й абсолютне, бо ніякої різниці між щоденним рухом сонця по небосхилу і, скажімо, брудним шматком паперу, гнаним поривом вітру, не існує. Їх онтологічний статус, по суті, ідентичний. У результаті світ втрачає глибини ієрархічності, а значить і значення, перетворюючись на панічну мішанину причин та наслідків. Присутня принципова помилка з абсолютно правильного посилення, що немає безпричинних явищ, робиться неправильний висновок, що ця причина діє за необхідністю.

Розвиток науки та філософії спростував лапласівській детермінізм. Сьогодні можна говорити про якісно нове, діалектичне розуміння принципу детермінізму, що істотно збагатить філософію помірними ідеями детерміністів. Головне в сучасному підході – погляд на світ: на багаторівневу цілісність, що розвивається, де не тільки є місце для людської свободи та творчості, але й самі вони визнані найважливішим домінуючим чинником існування й еволюції цієї цілісності.

До специфічних рис сучасної установки детермінізму можемо віднести:

1. Визнання об'єктивного характеру випадковості в природі й суспільстві. І воно не повинно протиставлятися необхідності, оскільки вони утворюють неподільну діалектичну єдність. Хаос і невизначеність є атрибутами самого буття і виступають об'єктивною онтологічною основою людської індивідуалізації, свободи і творчості, хоча останні містять у собі можливість безмірності та свавілля.

2. Поняття “детермінізм” ширше за поняття “причинність”, оскільки сюди входять непричинні типи обумовлення. Прикладом непричинного обумовлення можна вказати на такі типи зв'язків (або форми детермінації), як функціональна, системна і цільова детермінація. Потрібно зазначити, що якоїсь єдиної позиції з питання про види детермінації немає ні серед філософів, ні серед представників приватних наук.

3. Різні форми детермінації мають різне значення на різних рівнях світового буття. Так, значення цільової детермінації зростає від рівня до рівня, набуваючи особливого значення в людському бутті і в суспільстві. Функціональні та системні зв'язки виконують важливу роль на рівні екологічних систем.

4. Один і той же тип зв'язків по-різному виявляється на різних ступенях буття. Чим вищий цей ступінь, тим складніші і більш опосередковані типи зв'язків. Так, на рівні суспільних процесів системна детермінація не може бути відірвана від численних функціональних залежностей, від взаємодії елементів у системі, а також від причинних і цільових детермінант.

5. Причинні зв'язки, як головні в світовому бутті, мають нелінійний характер і, розглянуті в єдності з іншими системами детермінації, вимагають нелінійної (сценарної) логіки наукового дослідження як сучасного варіанта прояву діалектичного мислення.

Основні зв'язки детермінації

Дамо коротку характеристику причинних і функціональних зв'язків ряду категоріальних пар, що описують найважливіші якісні та кількісні властивості різних типів зв'язків.

Поняття причинні зв'язки – центральне в детермінізмі. Воно означає детерміністський зв'язок між явищами, за яких одне явище (причина) за певних умов обов'язково породжує інше явище (слідство). Головною ознакою причинних взаємозв'язків виступає, по-перше, очікуючий характер причини стосовно до наступаючого слідства і, по-друге, те, що причинно-наслідкові відносини реалізуються у всесвіті просторової й тимчасової безперервності. Речовина, енергія або інформація, які

переносяться, змінюються при взаємодії з іншим об'єктом, що є чинником виникнення нових явищ і предметів, відповідно до різних рівнів буття. Істотне значення мають якісна і кількісна специфіка інформації, швидкість її передачі та характер сприймаючого об'єкта. Звідси витікає розуміння різноманіття об'єктів причинного зв'язку і, відповідно, форм детермінації.

При виникненні будь-якого явища діє комплекс причин. Серед них завжди можна виділити головну причину, яку іноді називають специфічною причиною. Проте навіть за наявності однієї причини і всього комплексу умов слідство все ж таки може не наступити. Для настання слідства потрібен своєрідний “спусковий гачок” під назвою мотив. Його свідомий пошук або, навпаки, гранування – найважливіший елемент людського буття, чи це політика з позовом приводів для війни, чи укладення миру, чи сфера соціальних або побутових відносин.

Найважливішим типом зв'язків є також функціональний (або кореляційний) зв'язок явищ. Тут немає відносин субстанціонального народження, а є взаємна кореляція і взаємовплив явищ або предметів. Це може бути тимчасова кореляція типу ритмічної зміни дня і ночі, річних, дванадцятирічних, шістдесятирічних, шестисотрічних та ін. Це може бути просторова кореляція типу відносин асиметрії. Дуже важливе значення мають кореляційні залежності спілкування студентів усередині студентської групи; корелятивна рухова активність рук людини тощо.

4. Структурна організація буття. Поняття “матерії”

Буття, субстанція, матерія, природа. Ці поняття знаходяться в одному значеннєвому ряді мови онтології. Під субстанцією мають на увазі основу буття. У філософії розглядають як матеріальну (першоречовина мілетської школи, атоми Демокрита, матерія французьких матеріалістів XVIII ст. та ін.), так і ідеальну субстанцію (ідеї Платона, монади Лейбніца, абсолютна ідея Гегеля тощо). Отже, матерія – це одна із субстанцій. Природу також можна розглядати як одну із субстанцій (наприклад, як це має місце у Б. Спінози), припускаючи матеріальну основу, що забезпечує життя людини (гідро-, атмо- і біосфера). Хоча у філософії, як відзначалося раніше, використовують поняття “природа” і в іншому значенні – як синонім слів “походження” й “сутність”. У такому значенні це поняття вживається, наприклад, у назві знаменитого трактату давньогрецького філософа Лукреція Кара “Про природу речей”.

Взагалі, поняття *матерії* має конкретний зміст і охоплює більш вузький пласт об'єктів у порівнянні з категорією буття. Студенти повинні звернути увагу, що поняття “матерія” проходило складний шлях,

постійно уточнювалось, поглиблювалось, відображало рівень розвитку пізнання людиною світу.

Очевидно, саме в мілетській школі зародилися перші більш-менш систематичні уявлення про матеріальну основу світу. Матерія як першоречовина – головна теза представників цієї школи філософів. З такими уявленнями тісно пов'язана й ідея чотирьох вихідних стихій – води, землі, вогню і повітря. Своєрідну матеріалістичну позицію займає Демокрит. Його атоми – матеріальні частки; з них, за Демокритом, складається навіть душа людини.

Розвиток природничих наук сприяв збагаченню уявлень про матерію, її структуру і властивості. У другій половині ХІХ ст. фізиками був відкритий новий вид матерії – поле, яке, на відміну від речовини, не можна безпосередньо відчувати, зважити. Крім того, на початку ХХ ст. було доведено, що атом має складну будову і що закономірності в мікросвіті істотно відрізняються від звичних нам законів макросвіту, світу земних масштабів. До світу матеріальних об'єктів стали тепер зараховувати не тільки ті об'єкти, які можна відчувати, що мають масу і просторово-часову локалізацію, але й ті, котрі є безупинними утвореннями типу хвиль і полів, і про масу яких можна говорити досить умовно. Філософами була виявлена основна ознака матеріальності – бути об'єктивною реальністю. Тоді під матерією варто розуміти філософську категорію для позначення об'єктивної реальності, даної нам в остаточному підсумку у відчуттях. При цьому відзначимо, що, по-перше, словосполучення “в остаточному підсумку” підкреслює, що більшість матеріальних об'єктів (мікрооб'єктів) неможливо безпосередньо відчувати; до рівня відчуттів їх можна віднести лише за допомогою приладів і вимірювань. По-друге, необхідно матеріальний об'єкт (наприклад, електромагнітне поле як вид матерії) відрізнити від категорії “матерія” як загального поняття, тобто ідеального утворення. Можна порівняти для цього, з одного боку, конкретний плід, скажімо, яблуко з усіма його смаковими і візуальними якостями, а з іншого боку, – “плід взагалі” як поняття, що відносяться до сфери ідеального і яке дає назву всім плодам – грушам, яблукам, сливам тощо.

Різноманіття видів матерії можна розглядати в рамках різних підходів. Так, один з них базується на наявності двох фундаментальних видів матерії – речовини й поля. Відповідно до новітніх наукових уявлень, до цієї пари варто приписати вакуум – точніше, його збуджений стан, що відповідальний за виникнення нашого всесвіту.

Другий підхід виходить з масштабного розрізнення: матеріальний світ поділяється на мікросвіт (світ клітин, молекул, атомів, ядер “елементарних частинок”), макросвіт (світ земних масштабів) і мегасвіт

(світ космічних масштабів – зірок, галактик, метagalactic та ін.). Третій, генетичний підхід, передбачає врахування фактору часу. Відповідно до цього підходу виділяють неживу матерію, живу і соціально організовану матерію.

Отже, *матерія* – це філософська категорія, яка відображає загальні універсальні властивості навколишнього світу. Вона існує лише в різноманітні конкретних об'єктів, через них, а не поряд з ними. У цьому визначенні підкреслюється, що об'єктивна реальність існує незалежно від свідомості (первинна щодо неї) і є джерелом наших знань (відображається нашою свідомістю). Матерія має атрибутивні властивості:

- абсолютність (вона єдина об'єктивна реальність, яка є причиною для самої себе, вона вічна, незнищувальна);
- невичерпність різноманітності матеріального світу;
- системно-структурна упорядженість матерії.

5. Атрибути матерії та спосіб її існування

У попередньому питанні ми з'ясували філософське розуміння матерії та підійшли до думки, що світ не є однозначним та незмінним.

Світ постійно розвивається, а яким чином це відбувається, то існує багато варіантів відповідей: міфологічний, релігійний, науковий, ненауковий тощо. Отже, він розвивається, тому потрібно з'ясувати, що таке розвиток.

Розвиток – це зміна матеріального і духовного світу, його перехід від старого до нового. Розвиток має такі властивості: незворотність, спрямованість, закономірність. Розвиток – універсальна властивість всесвіту. Це саморух світу. А саме відтворення можливе тільки тоді, коли йому передують рух, зміна, бо без цього взагалі не може бути само відтворення, розвитку.

Рух, зміна – це внутрішньо пов'язана єдність буття і небуття, тожності й відмінності, стабільності й плинності, того, що зникає, з тим, що з'являється.

Водночас зміна і є не що інше, як рух матерії. Такий підхід дозволяє подолати метафізичне зведення руху до механічного переміщення й одночасно розкрити його всезагальність. Також принциповим є твердження про нерозривний зв'язок руху і матерії: матерія немислима без руху, як і рух поза матерією. Звідси випливає, що рух є чимось важливішим, ніж властивість матерії, він розкриває сам спосіб її існування, який полягає в безперервній зміні.

Отже, світ, який відображає людина, знаходиться в постійному русі та розвитку. Немає жодної матеріальної системи, яка могла б знаходитись

у стані абсолютного спокою (на відміну від відносного спокою). Тобто рух є засобом існування матерії.

Проблеми руху (суть руху, його пізнаваність, співвідношення руху і спокою та ін.) завжди поставали у філософії дуже гостро і розв'язувалися неоднозначно.

Представники мілетської школи і Геракліт трактували рух як виникнення і знищення речей, як нескінченне становлення всього суцього. Саме Геракліту належить відомий вислів про те, що не можна до однієї річки увійти двічі, і про те, що все тече і все змінюється. Звернувши увагу на мінливий характер буття, філософи даного напрямку відсунули на другий план момент його стійкості.

Проте саме момент нерухомості, стійкості буття опинився в центрі протилежного навчання, створеного елеатською школою (Ксенофан, Парменід, Зенон). У Парменіда буття нерухоме й єдине, воно замкнуте саме в собі “в межах пут найбільших”.

Розвиваючи ідею свого вчителя, Зенон розробив цілу систему доказів того, що руху насправді немає. Показавши, що уявлення про реальність руху веде до логічних суперечностей, він зробив висновок про те, що рух не володіє істинним буттям, оскільки, згідно загальної гносеологічної позиції елеатів, предмет, про який ми не можемо мислити істинно (тобто несуперечливий), не може володіти істинним буттям.

Зенон, як вже наголошувалося, доводив, що буття єдине і нерухоме, за допомогою своїх знаменитих апорій. Нагадаємо їх.

Перша апорія: рух не може початися, тому що рухомий предмет повинен дійти до половини шляху, а для цього пройти половину половини, а для цього – половину половини половини і так до безкінечності (“Дихотомія”).

Друга апорія (“Ахіллес і черепаха”) свідчить, що швидке (Ахіллес) не наздожене повільне (черепаха). Адже коли Ахіллес опиниться в тій точці, де була черепаха, вона відійде на таку відстань від свого старту, на скільки швидкість повільного менше швидкості швидкого тощо. Іншими словами, Ахіллес ніколи не подолає дистанції, що відділяє його від черепахи, вона завжди буде трохи попереду нього.

Третя апорія (“Стріла”) говорить про те, що рух неможливий при допущенні переривчастості простору. Щоб подолати відстань, стріла повинна побувати в усіх точках, з яких ця відстань полягає. Але бути в даній точці – значить покоїтися в ній, займати в ній місце. Виходить, що рух є сума станів спокою. “Не все, що плотське, представляється нам реальним, існує насправді; але все, що істинно існує, повинне підтверджуватися нашим розумом, де найголовнішою є умова – дотримання

принципу формально-логічної несуперечності”. Це ключова думка елеатів, проти якої безсилі будь-які аргументи, що апелюють до плотського досвіду.

Свій погляд на суть руху представив Емпедокл, який спробував об’єднати протилежні погляди. Він розглядав мінливість і стійкість як дві сторони загального процесу руху. На його думку, світ незмінний у своїх основах і межах “кола часу”, але мінливий на рівні речей та всередині “кола часу”.

Своєрідний підсумок суперечкам підвів Аристотель. Він дав класифікацію видів зміни, серед яких виділяється виникнення, знищення і власне рух, що розуміється як здійснення суцього, перехід його з можливості в дійсність. Аристотель вважав, що руху поза речами не існує. Уявне представлення руху припускає використання категорій місця, часу і пустоти. Вічність руху Аристотель обґрунтовує “від протилежного”. Заперечення вічності руху, писав він, приводить до суперечності: рух припускає наявність рухомих предметів, які або виникли, або ж існували вічно і нерухомо. Але виникнення предметів є теж рух. Якщо ж вони покоїлися вічно нерухомими, то тоді незрозуміло, чому вони прийшли в рух не раніше і не пізніше. Важко пояснити також причину спокою, а така причина повинна бути.

Отже, рух, за Аристотелем, реалізується всередині однієї суті й усередині однієї форми в трьох відносинах – якості, кількості і місця, тобто для кожної досліджуваної суті завжди є дане тричленне відношення. Кількісний рух – це зростання або спад. Рух щодо місця – це переміщення, або, кажучи сучасною мовою, просторове переміщення, механічний рух. Якісний рух – це якісна зміна. Крім того, всякий рух здійснюється в часі. Якщо рух у просторі і в часі вивчає фізика, то якісні зміни виступають предметом метафізики. Переклад дослідження проблеми руху в площину якісної зміни дозволяє розглядати його в найширшому, по-філософськи граничному значенні стосовно буття в цілому, говорити про мінливість, процесуальність буття.

Форми та види руху різноманітні. Вони пов’язані з рівнями структурної організації суцього. Кожній з форм руху притаманний певний носій – субстанція.

Розрізняють, наприклад, поступальний і обертальний, циклічний і спрямований рух; рух з кількісною зміною і рух зі зміною якісної визначеності. Останній випадок особливо цікавий і важливий для філософії, тому що ми зіштовхуємося тут з розвитком. Розвиток – це особливий рух; не будь-який рух є розвитком, а лише той, що (на додаток до вже зазначеної ознаки наявності якісних змін) пов’язаний з відновленням, має діалектичні протиріччя в якості свого джерела.

За характером субстрату (того, що рухається) розрізняють такі форми руху матерії:

- а) механічну форму (наприклад, переміщення тіла під дією сил), що вивчає така наукова дисципліна, як механіка;
- б) фізичну (взаємодія та рух полів і частинок, їхнє взаємоперетворення тощо) вивчають у циклі фізичних наук;
- в) хімічну (взаємоперетворення речовин у процесі хімічних реакцій), що вивчається хімічними науками;
- г) біологічну (комплекс рухів, що забезпечують можливість життя як особливого способу існування високоорганізованих природних об'єктів), що вивчається в системі біологічних наукових дисциплін;
- г) соціальну (зміни стану суспільства, культури, світова історія та ін.), що, відповідно, вивчається соціально-гуманітарними науками.

Зробимо три важливі зауваження до даної класифікації форм руху:

1. Дана класифікація побудована за принципом “від простого до складного”. Проте сучасна фізика (нелінійна динаміка та фізика нерівноважених процесів та систем) внесла корективи в співвідношення а і б.

2. Розглянуті форми не ізольовані одна від одної; вища форма містить елементи нижчої. (Наприклад, жива клітина існує саме, як жива, завдяки різноманіттю механічних рухів і взаємодій, і разом з тим її можна розглядати як своєрідну фабрику, що виробляє нові хімічні речовини).

3. Незважаючи на відзначений у п. 2 зв'язок, не потрібно його абсолютизувати (цьому вчить, насамперед, негативний досвід такої абсолютизації) при вивченні якого-небудь складного об'єкта чи явища. Не слід повністю зводити вищу форму руху до нижчої (наприклад, не варто сутність життя зводити до хімізмів, пояснювати тільки законами хімії, або, як колись Ж. Ламетрі в XVIII ст. у книзі “Людина – машина”, пояснював природу людини законами механіки). Концепція, що допускає таке повне зведення, називається редукціонізмом. Якщо мається на увазі зведення до механічної форми руху, то тоді виступає механіцизм як окремий випадок редукціонізму.

Обговорюючи філософські проблеми руху як атрибута буття, не можна обійти питання про природу того, що рухається.

Отже, ми знаємо, що всі тіла мають певну довжину, ширину, висоту. Вони так чи інакше розміщені один відносно одного, складають частину тієї чи іншої системи. *Простір* є форма координації співіснуючих об'єктів, стану матерії. Порядок співіснування цих об'єктів та їх станів утворює структуру простору.

Явища характеризуються тривалістю існування, послідовністю етапів розвитку. Процеси відбуваються або одночасно, або один раніше чи пізніше іншого. Це означає, що тіла існують і рухаються в часі. Час – це форма координації об'єктів та їх станів, що змінюються. Порядок зміни об'єктів та їх станів утворюють структуру *часу*.

Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час – це форма його розвитку, внутрішня ступінь його існування та самознищення.

Категорії “простір” і “час”, як і категорії “матерія” і “рух”, дуже важливі і значущі для розвитку науки і матеріалістичного світогляду.

Підсумовуючи дане питання, студенти повинні відмітити, що простір та час обумовлені матерією як форма своїм змістом, і кожен рівень руху матерії характеризується своєю просторово-часовою структурою. Загальні властивості простору і часу набувають специфічного виразу залежно від природи систем: чим складнішим є той чи інший об'єкт, тим складніші його властивості і форма його існування. Особливо принципових відмінностей набувають соціальні види простору і часу.

Варто розрізняти, з одного боку, простір і час як філософські категорії, а з іншого боку, – як конкретно-наукові поняття, що використовуються, наприклад, у математиці (евклідовий, гільбертовий простір), у фізиці (фазовий простір, просторово-часовий континуум Мінковського) чи в психології (перцептивний простір). Отже, усі ці простори відносяться до протяжності і співіснування, однак кожен по-своєму, зі своєю специфікою.

Доповнимо описаний зміст категорій простору і часу коротким розглядом трьох основних концепцій простору і часу, які є значущими в історії філософської думки – субстанціальної, реляційної та апіористської.

У рамках *субстанціальної концепції* (серед яскравих її представників відзначимо І. Ньютона (1643-1727) простір і час розглядаються як незалежні одна від одної і від матерії субстанції. Використовуючи модельні образи, їх можна розглядати як своєрідні судини, шухляди, стінки яких розсунуті в нескінченність. Підкреслимо головну особливість трактування, наприклад, простору: яка не залежить від часу і від матерії, а час не залежить від простору і від матерії. Ця концепція не витримала критики з боку науки і практики.

Реляційна концепція трактує простір і час як такі, що мають відношення до матерії і навіть як найважливіші її властивості. Один з основоположників цієї концепції – Г. Лейбніц. Ця концепція вплинула на становлення спеціальної та загальної теорії відносності А. Ейнштейна

(1879-1955), що внесла вагомий вклад у розвиток наших уявлень про простір і час.

Якщо у розглянутих концепціях простір і час постають як об'єктивні форми буття, то в апіористській концепції (її розвивав головним чином Е. Кант) простір і час трактуються як переддосвідні властивості чуттєвого споглядання людини, тобто як суб'єктивні властивості. Реальний же життєвий досвід людини лише розвиває цю дану від народження здатність.

Відзначимо деякі властивості простору і часу. Серед загальних властивостей виділимо зв'язок з іншими атрибутами – рухом і матерією. Особливо яскраво цей зв'язок підтвердили спеціальна і загальна теорія відносності: як просторові, так і часові характеристики об'єктів, які рухаються зі швидкістю, яка близька до швидкості світла, залежать (хоча і по-різному) від величини швидкості (міри руху), що є одним з наслідків спеціальної теорії відносності. Відповідно, як просторові, так і часові характеристики залежать від наявності поблизу розглянутих об'єктів важких мас, що є наслідком загальної теорії відносності (наприклад, простір поблизу нейтронної зірки чи чорної діри “викривляється”, а “плин” часу “сповільнюється”).

ТЕМА 9. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ

План лекції

1. Духовність.
2. Проблема свідомості в історії філософії.
3. Передумови виникнення свідомості.
4. Свідомість як філософська категорія та її структура.
5. Свідомість і мова.
6. Самосвідомість.

Основні поняття: духовне життя, ідеальне, інформація, відображення, психіка, свідомість, дух, душа, мова, несвідоме, самосвідомість, мислення, пам'ять.

1. Духовність

Серед усього суцього є суще, яке наділене особливою здатністю – пізнавати інше суще та самого себе, тобто *духовність*. Цим сушим є людина, яка наділена духовністю. Духовність – це світ образів, думок, почуттів, переживань, фантазій і мрій людини. Якою є ця духовність, тобто ці думки, образи, почуття і мрії? У чому полягає відмінність духовності від усього суцього? Якими є її головні особливості?

Насамперед зазначимо, що духовність має здатність, як у дзеркалі, відбивати дійсність, однак це дзеркало не є абсолютно точним. Філософ-неокантіанець Е. Кассіер називав “наївною теорією відображення” теорію, згідно якої образ у духовності відповідає образу у дійсності. Як показав ще Кант, “внутрішні образи”, що відображаються у духовності, відрізняються від предметів “самих по собі”. По-перше, копії предметів не можуть бути точними, по-друге, предмети в духовності перетворюються у знаки, символи і слова, витворюючи тим самим складний і різноманітний знаково-символічний зміст людської духовності, по-третє, духовність сама може вибудовувати образи, проекти, закони, судження, яких немає в дійсності, цим самим добудовуючи (компенсуючи) дійсність до того стану, якого їй хочеться. *Знак* – це образ із фіксованим значенням, *символ* – образ із нефіксованим значенням, тобто можливістю наповнити його багатьма предметами. Зрештою, *слова* – це теж знаки і символи, які позначають дійсність та внутрішні переживання і можуть передаватися іншим людям.

Особливе значення для духовності мають слова, які людина може об'єднувати в знаково-символічну систему – мову, а потім передавати їх іншим людям, які на основі засвоєння одних і тих же мов отримують змогу обмінюватися змістом духовності. М. Гайдеггер вважав,

що мова – це середовище, в якому розгортається людське буття, вона є “дім буття”, “оселя”, в якій людина проживає, яка впливає на саме людське життя, великою мірою визначаючи його.

Духовність за своєю природою обмежена і пізнає у знаково-символічній формі тільки те, що може бути їй доступне, тільки те, що залучене до її духовно-практичного горизонту, тому “нова онтологія”, про яку вже йшлося (“феноменологічна онтологія” Гусерля, “фундаментальна онтологія” Гайдеггера, “онтологічна герменевтика” Гадамера, “феноменологія сприйняття” Мерло-Понті тощо), відмежовується від постановки питання про існування чогось “поза духовністю”, оскільки про те, що існує поза нею, не можна сказати нічого, навіть того, що воно існує.

Духовність – це ідеальне в людині, а з огляду на це питання “первинності” ідеального чи матеріального втрачається сенс. Ще у першій половині ХХ століття Е. Гусерль показав, що питання про первинність духовного чи матеріального не є коректним за своєю постановкою. Духовність і світ не можна мислити поза їх протиставленням. Ідеальне можливе тільки тоді, коли існує матеріальне, а матеріальне – коли існує ідеальне. Взагалі їх не можна визначити інакше, ніж через свою протилежність (“матеріальне – це не ідеальне”, а “ідеальне – це не матеріальне”).

Духовність людини, якщо її розглядати в певний фіксований момент часу, складається із двох частин: *свідомого*, тобто тих образів, які в цей момент часу “завантажені” в нашу духовну сферу та *несвідомого*, того, що в духовності присутнє, але ми його в даний момент часу не досягаємо чи й взагалі не можемо досягнути, наприклад, воно зберігається в пам’яті. Отже, потрібно з’ясувати що ж таке свідомість.

2. Проблема свідомості в історії філософії

Проблема свідомості завжди привертала пильну увагу філософів, бо визначення місця і ролі людини в світі, специфіки його відносин з навколишньою дійсністю припускає з’ясування природи людської свідомості шляхом аналізу свідомості як специфічно людської форми регуляції й управління взаємодією людини з дійсністю. Ця форма характеризується, насамперед, виділенням людини як своєрідної реальності, як носія особливих способів взаємодії з навколишнім світом з урахуванням управління ним.

Таке розуміння природи свідомості припускає дуже широкий спектр питань, які є предметом дослідження не тільки філософії, але й спеціальних гуманітарних і природних наук: соціології, психології, мовознавства, педагогіки, фізіології вищої нервової діяльності, а в даний час і семіотики, кібернетики, інформатики. Розгляд окремих аспектів свідомості в рамках цих дисциплін завжди спирається на певну

філософсько-світоглядну позицію в трактуванні свідомості. З другого боку, розвиток спеціальних наукових досліджень стимулює розробку і поглиблення власне філософської проблематики свідомості. Так, скажімо, розвиток сучасної інформатики, створення “мислячих” машин, пов’язаний з цим процес комп’ютеризації людської діяльності примусили по-новому розглянути питання про сутність свідомості, про специфічно людські можливості в роботі свідомості, про оптимальні способи взаємодії людини і його свідомості з сучасною комп’ютерною технікою. Гострі й актуальні питання сучасного суспільного розвитку, взаємодії людини і техніки, співвідношення науково-технічного прогресу і природи, проблеми виховання, спілкування людей та ін. Іншими словами, всі проблеми сучасної суспільної практики виявляються органічно пов’язаними з дослідженням свідомості.

Ще донедавна духовне життя, як одна із сутнісних характеристик людини, фактично зводилося до свідомості. Проте свідомість як психічне життя в цілому не адекватне духовному життю, оскільки воно не зводиться до внутрішнього стану людини, а проявляється в її вчинках, діяльності. Духовне життя – це сам процес життя, а не лише психічне його переживання.

Слід зауважити, що багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також деякою мірою художньою літературою, мистецтвом та ін. Для філософського аналізу плідними є проблеми узагальнення сучасної антропогенетики, яка стверджує, що проблему походження свідомості потрібно розглядати в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства. Важливо зрозуміти, що свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної і пізнавальної діяльності багатьох поколінь людей.

Проблема свідомості – одна з найскладніших та загадкових. Пізнати, описати свідомість дуже важко, тому що вона не існує як окремий предмет або річ. Нам все дано завдяки свідомості: вона завжди присутня в кожному нашому образі сприйняття, вона миттєво приводить у зв’язок наші відчуття, до речі, без нашої на те згоди та контролю. Вона миттєво пов’язує, співвідносить те, що людина побачила, почула, і те, що вона при цьому відчула та пережила. Свідомість неможливо “витягнути” з цього змістовного зв’язку, тому що поза ним вона не існує.

В історії філософії дослідники проблеми свідомості йшли двома шляхами. Перший – опис способів, якими речі дані в свідомості, існують у ній. Філософською мовою це називається описом феномену свідомості. Другий – пояснював, за яких умов можлива сама свідомість, тобто пояснював феномен свідомості.

У філософії античності та Нового часу ці способи не розрізнялися, а тому вважалося, якщо описано, як речі існують у свідомості, то питання про природу свідомості вичерпано. У нашому столітті філософи задають питання, як і чому ці кроки миттєво згортаються в образ, як і чому виникає зв'язок людини зі світом та одночасно з самим собою? На сьогоднішній день однозначної відповіді на це питання не існує.

Існує ще одна таємниця свідомості. Відомо, що головною умовою можливості появи індивідуальної свідомості є здатність сформулювати судження “Я є”. Для кожної людини слово “Я” зрозуміле, тому що кожен з нас є “Я”. Усвідомлення “Я” відбувається приблизно в трирічному віці, причому без будь-яких зусиль з боку самосвідомого “Я”, тому що його ще немає. Невипадково, ніхто з нас не може згадати та розповісти, як, яким чином у віці трьох років йому прийшла в голову думка говорити про себе “Я”. Питання про “Я” стало центральним у проблемі свідомості. Це одне з тих складних питань, яке обговорюється й зараз і у філософії, й у психології, й в антропології та інших науках. Відповіді бувають різні: “Я” – поява Духа Святого, а тому “Я” – трансцендентне; “Я” – продукт еволюції живої матерії, яка пов'язана з мозком; “Я” – результат соціалізації людини, що передбачає спілкування та комунікацію; “Я” – це безпосередня даність, про природу якої питати немає сенсу тощо. У кожному з цих тлумачень природи “Я” є своя часткова правда.

До самого акту знаходження себе у якості “Я” людина не була “Я”, а тому не було і того, хто узяв би під контроль процедуру пробудження “Я” та запам'ятав би її.

Багато філософів визначають свідомість як великий благовісний дар людині, як чудо з чудес всесвіту, але при цьому відмічають, що свідомість є і тяжкий хрест, тому що в ній знаходиться вся біль світу. Невипадково, щоб вгамувати біль (душевний або фізичний) вимикають на деякий час свідомість (за допомогою ліків, алкоголю). Наприклад, Е.В. Ільєнков (відомий радянський філософ) писав: “без свідомості людина була б більш щасливою, тому що не знала б душевних страждань”.

Так що ж таке свідомість і як її розуміють в історії філософії? В античній філософії свідомість була причетною до розуму, який є космічним, і поставала як узагальнення дійсного світу. Розум – синонім універсальної закономірності, визначався Гераклітом терміном “логос” (під яким мали на увазі слово, думка та сутність самих речей). Цінність людського розуму визначалася ступенем його залучення до цього логосу – об'єктивного світопорядку.

У середні віки свідомість трактувалася як надсвітове начало (Бог), який існує до природи і створює її з нічого. Розум при цьому тлумачився як атрибут Бога, а за людиною залишалася лише крихітна “іскорка”

всюди проникаючого полум'я Бога. У надрах християнства виникає ідея активності душі, до того ж у поняття душі включається і свідомість. Усі знання закладено в душі, яка живе та рухається в Богові. Підставою істинності цього знання є внутрішній досвід: душа повертається сама до себе, осягаючи розумом з найбільшою вірогідністю власну діяльність. У подальшому поняття про внутрішній досвід стає основним у концепції свідомості. Для середньовічного схоласта Ф. Аквінського поняття “внутрішній досвід” – це засіб самозаглиблення та спілкування з Богом. Несвідома душа була залишена рослинам і тваринам, у людини ж усі психічні акти, починаючи з відчуття, наділені ознаками свідомості.

Матеріалістичні традиції були присутні і в античну епоху, і в Середньовіччі, але вони не були послідовними. Так, арабомовні мислителі Середньовіччя Разі та Ібн-Сіна, а також англійський філософ Іоанн Дунс Скот висунули вчення про те, що вся матерія, включаючи й неживу, мислить. Цей напрямок отримав у філософії назву “гілозоїзм”. У філософії Нового часу на розробку проблеми свідомості найбільший вплив мав Р. Декарт. Висуваючи на перший план самосвідомість, він розглядав свідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого власного внутрішнього світу. Душа, за Декартом, тільки мислить, а тіло тільки рухається. Цей погляд мав великий вплив на всі подальші вчення про свідомість, яка ототожнювалася зі здатністю суб'єкта мати знання про власні психічні стани. На противагу Декарту було висунуто вчення про несвідому психіку. Г. Лейбніц, спираючись на відкритий ним закон збереження “живих сил”, стверджував, що всі речі мають власну силу, внутрішню здатність безперервно діяти. Він висунув вчення про монади – одиниці буття. У психології їм відповідають одиниці свідомості.

У XVIII ст., спираючись на досягнення фізіології та медицини того часу, французькі матеріалісти (особливо Ламетрі) обґрунтували положення про те, що свідомість є особливою функцією мозку. На їх думку, вона відрізняється від інших функцій тим, що завдяки їй людина здатна здобувати знання про навколишній світ та саму себе, але вони не змогли виявити суспільну природу та активний характер свідомості, бо були за своїми поглядами метафізиками та механістами.

Німецький класичний ідеалізм (Кант, Гегель) виявив різні рівні організації свідомості, її активність, історизм, діалектику чуттєвого та логічного, індивідуального та соціального.

Значну увагу проблемі свідомості приділили представники діалектичного матеріалізму. Вони послідовно обґрунтували положення про первинність матерії, показали, що свідомість ґрунтується на матерії, але не на будь-якій, а лише на високоорганізованій (на людському мозку),

продукту природного та суспільного розвитку, висунули принцип відображення. Початковим пунктом в аналізі свідомості є гносеологічне визначення свідомості як суб'єктивної реальності, яка залежить від об'єктивної реальності. У суб'єктивній реальності свідомість визнається як духовне, ідеальне. Але це протиставлення впливає зі спільної основи, яка виявляється у самому способі існування матерії.

Марксистська концепція походження свідомості пов'язує питання про її сутність та генезис з розглядом матерії, здатної до саморуху і саморозвитку. Такий підхід зумовив можливість пояснити природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості, відображення. Цей підхід розглядає свідомість, по-перше, як функцію головного мозку; по-друге, як необхідну сторону практичної діяльності людини. Вона виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Світова філософська думка ХХ ст. велику увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів в існуванні та функціонуванні свідомості. Взагалі питання свідомості стає предметом постійної зосередженості та пошуку зарубіжної філософії цієї доби. Представники різних філософських шкіл або описували свідомість в її суттєвій “чистоті” та феноменальній виразності (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні (Ф. Ніцше, М. Мерлер-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури несвідомого – психоаналіз, структуралізм. Останні з названих напрямків пошуку розуміння “онтології свідомості” не були безуспішними, вони принесли нові знання про механізми свідомості, обумовлені причинними, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

3. Передумови виникнення свідомості

На сьогодні найважливішим філософським питанням залишається питання про співвідношення свідомості людини до її буття, про занурення людини, що володіє свідомістю, в світ, про ті можливості, які надає людині свідомість, і про ту відповідальність, яку накладає свідомість на людину. Буття людини в світі завжди пов'язане з свідомістю, “пронизане” нею. Не існує людського буття без свідомості, незалежно від тих або інших його форм. Інша справа, коли реальне буття людини, її взаємостосунки з навколишньою соціальною і природною дійсністю виступають як широка система, всередині якої свідомість є специфічною умовою, засобом, передумовою, “механізмом” вписування людини в цю цілісну систему буття. Отже, якщо виходити з розуміння людської

реальності як цілого, то вторинність свідомості стосовно людського буття виступає як вторинність елемента стосовно системи, що охоплює та включає його. У цьому значенні буття людини постійно виходить за межі свідомості як ідеального плану, програми дії, виявляється багатшим за зміст початкових уявлень свідомості. Це розширення “битійного горизонту” здійснюється в діяльності, яка стимульована і керується свідомістю.

Якщо виходити з органічного входження людини в цілісність неживої і живої природи, то свідомість виступає як властивість високоорганізованої матерії. Звідси виникає необхідність прослідкувати генетичні витоки свідомості в тих формах організації матерії, які передують людині в процесі її еволюції. Найважливішою передумовою такого підходу є аналіз типів відношення живих істот до середовища, в межах яких завдяки “обслуговуючим механізмам” виникають відповідні регулятори поведінки. Розвиток останніх припускає формування тілесних органів, завдяки яким здійснюються процеси психіки і свідомості. Йдеться про нервову систему та її найбільшвисокоорганізований відділ – головний мозок. Проте визначальним чинником розвитку цих тілесних органів є та реальна життєва функція, на яку працюють ці органи. Людина усвідомлює за допомогою мозку, але свідомість – не функція мозку самого по собі, а функція визначеного, специфічного типу стосунків суспільно розвиненої людини з світом.

В історико-філософському процесі проблема буттєвих коренів свідомості, її найважливіших ознак, властивостей та функцій, а головне походження свідомості тлумачиться по-різному. Остаточного розв’язання проблеми виникнення свідомості, її джерел філософія, а також і наука, дати не може.

У з’ясуванні природи свідомості склалися різні підходи. Ідеалісти активним началом матерії вважали свідомість, наділяючи її надприродними, надматеріальними рисами. У результаті свідомість наділялася якістю самостійного, незалежного субстанціонального існування, що врешті-решт призводило до її обожнювання. Позитивним моментом такого підходу є те, що людська свідомість зводиться до чогось абсолютного, вищого, не обмежується аспектами існування людини, специфікою її виживання. Адже будь-який матеріальний процес: створення продукту чи закономірність зовнішніх щодо людини зрушень – є втіленням її вмінь, навичок, знань, тобто духовне освоєння, що супроводжується опредмечуванням у вигляді конкретних речей чи модельованих зв’язків фрагментів дійсності.

Представники вульгарно-матеріалістичних концепцій зосереджують свою увагу на виявленні зв’язку свідомості з матеріально-речовим субстратом і зводять свідомість до тих же речових змін, тільки іншого

роду (наприклад, процес мислення уподібнюється виділенню жовчі, яка виробляється печінкою; в кінцевому підсумку характер думок визначає їжа, яка впливає через хімізм крові на мозок та його роботу).

Важливим джерелом свідомості є соціокультурне середовище, загальні поняття, етичні настанови, правові норми, нагромаджені суспільством знання тощо. До наступного джерела свідомості належить увесь духовний світ індивіда, його власний досвід життя і переживань.

Особливу увагу слід звернути на таке джерело свідомості, як мозок, який постає макроструктурною природною системою, що складається з безлічі нейронів, їхніх зв'язків і забезпечує на клітинному (або клітиннотканинному) рівні організації матерії здійснення загальних функцій свідомості. При цьому слід зауважити, що відношення мозку і змісту свідомості – це не відношення причини і наслідку, а відношення органу, матеріального субстрату і його функції.

Суттєвим чинником виникнення свідомості можна вважати і космічне інформаційно-змістове поле, однією з ланок якого є свідомість індивіда. Принципова спорідненість процесів свідомості з усім багатством космічних явищ та процесів проявляється, зокрема, у здатності нашої свідомості сприймати та “розуміти те, що відбувається у космосі, яким би віддаленим воно не було від реальних потреб людини”. Отже, можна зробити висновок, що при формуванні змісту свідомості всі зазначені джерела свідомості взаємопов'язані. При цьому зовнішні джерела відбиваються через внутрішній світ людини, хоч і не все, що йде ззовні, включається у свідомість.

Узагальнюючи попередній досвід, можна сказати, що будь-яка реальна взаємодія живих істот, у тому числі і людини з навколишнім світом, припускає використання інформації про цей світ, як засобу регуляції й управління власною поведінкою, що забезпечує адекватні стосунки з дійсністю. Активність всього живого, що є його атрибутивною, необхідною ознакою, що відрізняє живу природу від неживої, органічно пов'язана з використанням інформації, яка є обов'язковою умовою і передумовою цієї активності.

Інформація, проте, не є ні речовиною, ні енергією, ні взагалі якою-небудь особливою субстанцією. Вона цілком втілена в якихось матеріальних речовинних або енергетичних явищах, які є її носіями. Інформація не може існувати без цих носіїв, хоча вона і відрізняється від їх матеріального субстрата. Отже, сама можливість такого специфічного явища, як інформація, повинна мати свої підстави в певних властивостях матеріальних реалій, що забезпечують втілення інформації в їх речовинному або енергетичному субстраті. Ці властивості пов'язані з природою матеріальної взаємодії. Всі явища, об'єкти, процеси об'єктивно існуючого

матеріального світу безупинно взаємодіють між собою і в ході цієї взаємодії зазнають певних змін. Кожний з взаємодіючих об'єктів, процесів тощо, впливаючи на інші і зумовлюючи в них відповідні зміни, залишає певний "слід" у тому об'єкті, явищі, процесі, на який він впливає, і тим самим відображає себе в результаті цієї дії. У процесах взаємодії матеріальні об'єкти, явища, процеси фіксують у своїх змінах певні властивості об'єктів, явищ, процесів, які на них впливають.

Ця здатність одних матеріальних систем відображати, фіксувати властивості інших матеріальних систем, які на них впливають, дає можливість, потенційну підставу здобувати інформацію про ці системи. Коли матеріальні системи, що випробовують дію, набувають здатності здійснювати активну поведінку, орієнтуючись на ефект дії як на сигнал включення такої активності (що пов'язане з потребами вирішення певних задач, що припускають самостійний рух по стосовно навколишньої дійсності), потенційна інформація, закладена в ефекті дії, перетворюється на актуальну інформацію.

Отже, найважливішим кроком в еволюції матерії від тієї, що не відчуває, до тієї, що відчуває, і далі до матерії, яка володіє психікою і свідомістю, є виникнення інформаційної взаємодії, заснованої на використуванні слідів, відбитків дії одних матеріальних систем на інші для активної орієнтації.

При тих формах взаємодії, які ми можемо спостерігати в неживій природі, слід, відбиток дії одного об'єкта, на іншій не стає для останнього яким-небудь орієнтиром його власної активності. Наприклад, дія сонячного проміння на камінь викликає нагрівання каменя, але ніяк не стимулює, не будить якої-небудь активності каменя. Слід відмітити, що та схожість сліду дії з віддзеркаленим предметом, їх фізична подібність, яку в буденній свідомості ми зазвичай асоціюємо з образністю (наприклад, відображення в дзеркалі або на гладкій поверхні води), є ситуацією матеріальної взаємодії. У цьому випадку хоча й існує віддзеркалення в буденному значенні, проте немає ніякого використання інформації, потенційно укладеної в подібному відображенні. Дзеркалу абсолютно "байдуже" до того, що відображено у ньому; інформація, що міститься в цьому відображенні, існує в даному випадку для нас, а не для дзеркала. Сама структурна подібність копії й оригіналу нічого ще не говорить про можливість використання ефектів відображення для орієнтації в навколишньому світі, для здійснення певної активності, побудови певної дії. Ці орієнтація та активність припускають використання результатів зовнішніх дій як орієнтирів, які несуть певну інформацію про навколишнє середовище. Інформацію в даному контексті

слід розуміти достатньо широко: як властивість явищ, що спонукає до дії, сприяє активній орієнтації в навколишньому світі.

Про інформаційну взаємодію тут можна говорити як про живу істоту, яка, по-перше, сприймає на “вході” слід матеріальної дії з боку зовнішнього середовища як інформацію про це середовище і, по-друге, реалізує ефект цього сприйняття на “виході” в реальній дії стосовно цього середовища.

Очевидно, виникнення інформаційної взаємодії припускає існування здатності не просто випробовувати зовнішні дії та відповідно змінювати свій стан, а активно будувати свій рух у зовнішньому середовищі.

Наприклад, камінь, як і взагалі будь-яке явище неживої природи, не може будувати свого руху при дії на нього, скажімо, сонячного проміння, тоді як рослина тягнеться до сонця, мобілізуючи свої можливості орієнтації в зовнішньому середовищі. Цими можливостями побудови руху й орієнтації в зовнішньому середовищі володіють лише такі матеріальні системи, які на основі закладеної в них внутрішньої програми, закодованої в їх матеріальному субстраті, можуть активно відноситися до предметів та явищ зовнішнього світу як до орієнтирів для здійснення саморуху. Такого роду “системи” виникають у ході природної еволюції в живій природі, але у наш час, у зв’язку з розвитком технічної цивілізації, вони можуть створюватися людиною також і штучно.

Система, що використовує інформацію, відноситься до світу вибірково в тому значенні, що вона не просто випробовує дію зовнішнього середовища, а активно будує свої відносини з нею, використовуючи ті її чинники, які можуть служити для її самозбереження та розвитку, і, навпаки, відштовхуючись від тих чинників, які здатні дестабілізувати, руйнувати систему, перешкоджати її функціонуванню або розвитку. У перспективі розвитку психіки і свідомості ця властивість вибіркості виступає як генетична передумова їх оцінної функції. Цей момент “переднастройки” стосовно майбутнього, можливих зустрічей сприймаючої системи з різними чинниками навколишнього середовища є найважливішою передумовою здійснення саморуху на основі інформації. Система, що використовує інформацію, завжди ніби “знає”, що буде наперед, передус в тому або іншому ступені результатам її можливих взаємодій із зовнішнім світом. Вона активно будує свою поведінку, організовуючи і мобілізуючи свої ресурси і засоби, орієнтуючись на ці можливі результати.

Отже, *генетичною передумовою свідомості в живій природі виступає інформаційна взаємодія (“відображення”).*

Генетично початковою формою інформаційної взаємодії, специфічної для живої природи, є *подразнення*. Під подразненням розуміється здібність організму до простих специфічних реакцій у відповідь на дію певних подразників. (Наприклад, рослина закриває або відкриває свої пелюстки під впливом світла і тіні, змін температури). Реакція організму при подразненні відбувається повністю за рахунок енергії самого організму. Енергія зовнішнього подразника лише викликає внутрішній процес. У цій властивості подразнення можна побачити прояв вже відміченої вище ознаки інформаційних дій, в яких фізичні енергетичні характеристики носія інформації зовсім не обов'язково співпадають з інформаційним ефектом.

Наступний етап у розвитку форм використання інформації в живій природі полягає в появі *чутливості* (здібності до відчуття). Якщо подразнення властиве і рослинам, то *відчуття* – форма відображення, яка є специфічною для тваринного світу. Воно з'являється вже на рівні простих тварин і припускає здатність реагувати не тільки безпосередньо на чинники зовнішнього середовища, що мають біологічне значення для організму, але і на біологічно нейтральні для організму чинники, які пов'язані з біологічно значущими чинниками і несуть тим самим життєво важливу для організму інформацію. Так, якщо живильні речовини знаходяться тільки в освітленій частині басейну, в якому мешкає даний організм, наприклад амеба, і відсутні в затемненій його частині, то амеба, реагуючи на світло і рухаючись до нього, має можливість дістатися до цих живильних речовин. Світло виступає сигналом, що несе інформацію про їжу і викликає певний внутрішній стан, який і називається відчуттям. Цей внутрішній стан опосередковує відносини між чинником зовнішнього середовища, що викликає безпосередню дію на організм і має для нього інформативно-сигнальне значення, і реальною у відповідь “виконавчою” дією організму.

Життєва значущість цього внутрішнього стану для організму полягає в мобілізації його можливостей, ресурсів його активності, щоб здійснити адекватну з погляду потреби організму реальну дію. Принципова тенденція розвитку форм інформаційної взаємодії в живій природі полягає в збільшенні питомої ваги, життєвої ролі цього внутрішнього стану мобілізації, настройки організму на рішення життєвих задач, що виявляється, зокрема, в збільшенні тимчасових і просторових проміжків між актом дії на організм та реальними діями організму у відповідь на цю дію.

Іншими словами, в механізмі інформаційної взаємодії все більшою мірою зростає роль внутрішньої роботи організму з переробки інформації зовнішньої дії. Еволюція інформаційної взаємодії в живій

природі в цьому випадку пов'язана з формуванням особливої матеріальної структури, відповідальної за відображення нервової тканини, що розвивається в складні нервові системи.

Якщо інформаційна взаємодія на рівні подразнення і простої чутливості забезпечує активність організму, що виражається в окремих рухах з пошуку їжі, світла, тепла тощо, то робота *нервової системи* дає можливість здійснювати складні схеми сповіщення, що припускає систему розчленованої, організованої послідовності дій, врешті-решт направленої на досягнення життєво значущої мети. Згідно з сучасними науковими уявленнями організм у процесі взаємодії з зовнішнім середовищем не просто реагує на зовнішні подразнення, проявляючи при цьому відому активність, наприклад, загальмовуючи ті або інші реакції: істота поведінки організму полягає у тому, що він активно реалізує в зіткненні із зовнішнім середовищем свою внутрішню програму, в основі якої лежать нейрофізіологічні структури, що акумулюють “видовий досвід” організму. Засвоюючи інформацію, яка поступає в ході взаємодії з зовнішнім середовищем, з погляду рішення завдання, яке обумовлюється внутрішньою програмою, організм будує рухому нейродинамічну “модель потрібного майбутнього” (термін введений вітчизняним ученим Н.А. Бернштейном).

Внесок сучасної нейрофізіології у виявлення природних підстав внутрішньої активності організму в процесах відображення можливостей реалізації організмами, що володіють нервовою системою, деяких внутрішніх цілей, установок, потреб має велике філософське значення. Це значить, що живий організм – не просто пасивний реєстратор зовнішніх дій, що відповідає на них своїми однозначними реакціями. Наявність нервової системи дозволяє йому активно будувати свою поведінку і здійснювати її в навколишньому середовищі, реалізуючи певні установки, які витікають з його життєвих потреб.

Інформаційна взаємодія у живих істот, що володіють нервовою системою, – це, передусім, активна внутрішня робота щодо формування схеми поведінки. Ця робота, природно, стимулюється, викликається, прямує, коректується реальним контактом із зовнішнім середовищем. Вона неможлива без постійних матеріальних взаємодій з навколишнім світом. Проте не можна зрозуміти механізми інформаційної взаємодії (а найважливіше його результати, які одержують своє вираження в реальних актах дії, поведінки), обмежуючись тільки розглядом зовнішніх чинників дії на живу істоту. Чим вище на сходах еволюції стоїть жива істота, тим більшим є ефект дії на нього зовнішніх чинників, який опосередковується внутрішніми причинами, тим більше ступенів свободи має ця істота в побудові і здійсненні своїх дій стосовно навколишньої ситуації. Інформаційна взаємодія включає складну єдність

дії зовнішнього середовища і реалізації внутрішніх цілей, установок, програм живої істоти при побудові ним адекватної схеми поведінки.

Органічна єдність внутрішньої активності та зовнішньої дії, що притаманна будь-якій інформаційній взаємодії в живій природі, одержує свій розгорнений вираз на стадії *психіки*. Зазначимо, що психіка можлива тільки у розвинених живих істот, що володіють достатньо складною нервовою системою. Іншими словами, де є психіка, там обов'язково повинна бути нервова система. Проте зворотне твердження є неправильним – існування нервової системи і відповідно механізмів нейрофізіологічної інформаційної взаємодії не свідчить ще однозначно про наявність психіки. У буденній свідомості ми звикли судити про наявність психічних актів (відчуття, сприйняття, уявлення) на підставі самоспостереження. Про існування психічних актів у інших людей і живих істот ми судимо за аналогією з самими собою або за здатністю інших людей описувати свої внутрішні переживання. Очевидно, подібні суб'єктивні критерії ніяк не спрацьовують у тих ситуаціях, коли неможливі описи самоспостереження і недієві аналогії. Наприклад, як осмислено можна поставити питання про наявність або відсутність психіки у “мислячих машин”, всякого роду автоматичних технічних систем?

Отже, в інформаційній взаємодії треба виділити такі його види, як подразнення у простих одноклітинних тварин і рослин, збудливість нервових тканин при регуляції внутрішньо органічних реакцій тварин і людей (нейрофізіологічне “відображення”) і, нарешті, психіку. Особливе положення займає робота з інформацією на соціальному рівні в техніці зв'язки й управління, де людина створює штучні системи, що використовують природну властивість відображення, властиве всій природі, і робить його основою специфічної форми інформаційної взаємодії.

Розкриваючи еволюцію відображення, ми показуємо глибоку спорідненість духовного життя людини з фундаментальними процесами природи. Проте специфічну сутність духовного життя людини формує лише перехід до рівня соціальної форми руху матерії. Цей перехід означає зміну біологічного пристосування до середовища на соціальне перетворення середовища.

Саме теорія відображення відкрила у способі існування матерії ту основу, в якій міститься діалектична єдність матеріальної та ідеальної сторін саморуху матерії. Йдеться про діалектичну єдність взаємодії та відображення як сутності буття матерії, що рухається. Логіка матеріалізму припускає універсальну властивість матерії, що за певних умов реалізується у формі, яку ми визначаємо як свідомість. Єдина сутність

виступає у різних формах прояву. Ці форми розглядаються як історичні форми відображення, що виникають у міру ускладнення форм взаємодії матерії: *свідомість* (суспільство, людина); *відчуття* (жива матерія, багатоклітинна); *біологічна подразливість* (жива матерія, одноклітинна); *механіко-фізико-хімічне відображення* (нежива природа).

Як бачимо, самій матерії належить активність, яка виявляється в здатності навколишніх об'єктів взаємодіяти і при цьому відтворювати особливості один одного.

Як це відбивається на самій матерії? Відбувається внутрішня перебудова структури матеріальних об'єктів та закріплення цих станів. Звідси можливі два висновки:

- а) специфікою відображення є те, що це одночасно і процес, і наслідок взаємодії, який може виступати в різних формах;
- б) відображення – це образ, копія, але не механічна (дзеркальна), а психічна.

Йдеться не про будь-яке психічне, бо психікою наділені і тварини, а про вищу форму психічного – свідомість, яка притаманна лише людині. Відображення споріднене, але не тотожне відчуттю. Характеристика форм відображення дає змогу показати їх ускладнення, ускладнення форм взаємодії матерії, на основі яких вони розвиваються. А в живій матерії ускладнення форм враження пов'язане з розвитком мозку. Наприклад, у риб кора головного мозку відсутня, і ми зустрічаємося лише з найпростішими рефlekсами. У птахів присутні елементи кори, і рефлекси в них набагато складніші. У собак кора головного мозку набагато більше розвинута, а рефлекси ще складніші. Свідомість властива тільки людині, а мозок – найбільш організована матерія, на основі якої й розвивається найвища форма відображення.

4. Свідомість як філософська категорія та її структура

Свідомість із самого початку є суспільним продуктом. Вона виникає і розвивається в спільній діяльності людей, в процесі їх праці та спілкування. Залучаючись до цих процесів, люди виробляють відповідні уявлення, установки, норми, які разом з їх емоційним забарвленням складають зміст свідомості як специфічної форми відображення. Цей зміст і закріплюється в їх індивідуальній психіці.

Зіткнення в одній точці перетину різних за характером об'єктивних сил (космосу, природи, соціуму, культури) породжує принципово інший феномен – людську свідомість. Здійснюється таке поєднання різних за своєю суттю процесів, яке через їх взаємопоєднання і взаємну рефлексію забезпечує їх збереження і подальший розвиток. Свідомість існує у формі запитання: “що це таке?”, “що з ним можна зробити?”

“чим є я стосовно нього?”, тобто здійснюється процес відокремлення часток у всесвіті, як початкова частка свідомості.

Як вже з'ясували, виникнення і розвиток свідомості як вищої форми відображення дійсності має свої біологічні та соціальні передумови. До перших слід віднести виникнення життя на Землі, становлення і розвиток людини як виду. До других, у широкому розумінні цього слова, соціалізацію людини, бо сутність її визначається не лише тим, що вона біологічна істота – вищий ступінь у розвитку живих організмів, але й тим, що вона істота суспільна, продукт і суб'єкт трудової діяльності та культури. Людина є природною істотою, але як писав К. Маркс, вона не тільки природна істота, вона людська природна істота, тому сутність її визначається сукупністю всіх суспільних відносин.

Отже, існують такі передумови виникнення свідомості:

1. Загальні, де їх джерелом є наявність у матерії такої властивості, як відображення.

2. Біологічні (виникнення живих організмів, диференціація живої матерії та поява нервових клітин, нервової системи, поступовий розвиток центральної нервової системи, особливо головного мозку) та безпосередні (розвинута нервова система, складний за своєю структурою головний мозок, виникнення відповідної тілесної організації у попередників людини, виникнення та розвиток у вищих тварин першої сигнальної системи, звукових та рушійних засобів інформації; стадна форма існування попередників людини).

3. Соціальні – праця та трудовий процес, зародження членороздільної мови та мовного спілкування, утворення общинних зв'язків і життя у колективі. Характерні риси свідомості: суспільний характер, творча активність, передбачення, абстрагованість, цілеспрямованість, опосередкованість, узагальненість.

Отже, *свідомість* – це осмислене відображення дійсності, яке забезпечує собою особливий людський спосіб адаптації до середовища шляхом змін не внутрішньої будови людини, а оточуючого середовища. До властивостей свідомості можна віднести такі: відображення дійсності, де матеріальним субстратом свідомості є людський мозок; знання; цілепокладання; активність, що забезпечує здійснення людиною предметно-перетворювальної діяльності; абстрагування, передбачення, творчість, бо свідомість не лише відображує об'єктивний світ, але й творить його, а також вона є результатом і передумовою специфічно людської адаптації до оточуючого середовища; комунікативність як смисловий зв'язок між суб'єктами, зв'язок з мовою; суб'єктивно-ідеальне як загальна форма існування свідомості як суб'єктивної реальності; системність як цілісна структуровано-організована система.

Виходячи з вищеназваних властивостей свідомості, ми можемо визначити основні функції свідомості: інформаційно-пізнавальна, акумулятивна, аксіологічна, цілепокладання, конструктивно-творча, комунікативна, регулятивно-управлінська.

Свідомість має складну структуру. У структурі свідомості можна виділити її рівневі та компонентні елементи. До рівневої структури свідомості належать: підсвідомість, усвідомлення, надсвідомість, самосвідомість.

Людська свідомість як ідеальний стан має спряжені з нею форми, що існують як підсвідомі та надсвідомі утворення. Тобто вони належать до останньої, оскільки мають спільну з нею природу ідеального процесу, але відмінні від неї, оскільки не “потрапляють на екран” індивідуального осмислення, існують “під ним” як його підґрунтя і “над ним” як невідрефлексований індивідом стан його пізнавальних і духовних здібностей.

Кожне з цих утворень дуже складне, щоб визначити його однозначно. Зокрема, надсвідоме включає в себе різноякісні компоненти, які частково мають ті ж витoki, що й людська свідомість. Багато філософів вважають, що космос впливає на підсвідомість і зумовлює певну частину її утворень. Більш рельєфно виражена залежність цього плану, що існує між людиною та природою. Величезний пласт підсвідомого становлять інстинкти, які досліджені більшою мірою. Л. Бернард нарахував 15 789 інстинктів, зведених до 6 131 базових. Ці утворення підсвідомості споріднюють нас з тваринним світом, становлять природні потяги, які діють у сфері харчування, сексуальності й агресивності на рівні особливих “свідомих” мозкових структур.

Інстинкт голоду та спраги, статевий інстинкт, інстинкт самозбереження та подібні до них мають вроджений характер, частково виникають до формування свідомості як такої. Інстинкти наявні і при її відсутності, наприклад, при тяжких станах божевілля не завжди виявляються підвладними вольовим зусиллям щодо їх подолання, хоч і мають специфіку прояву в тому, що можуть значною мірою контролюватися і “приборкуватися” їх свідомим регулюванням.

Частина інстинктивних спонукань має соціальний характер, їх особливість полягає в тому, що вони стосуються соціальної поведінки людини, але формуються в ранньому віці, знову-таки на підсвідомому рівні й утворюють основу соціальної психології.

Частково природні та соціальні інстинкти існують в єдиному сплаві. Характерним у цьому відношенні є інстинкт смерті, який значною мірою відрізняється від тваринного прагнення до самозбереження.

Найбільшою за обсягом складовою підсвідомого є те, що називають колективно-підсвідомим, архетипом. Джерелом їх утворення є суспільне

життя людей, його соціально-культурні параметри. Ґрунтовне дослідження цих утворень можна знайти в творах структуралістів, зокрема, Леві-Строса, швейцарського психолога К. Юнга.

Суть цього компоненту підсвідомості полягає в тому, що він є наслідком суспільно-історичного досвіду людей та існує у вигляді кореляторів інстинктів їх поведінки, що мають глибоке історичне коріння і містяться в глибинах психічного життя людей.

З точки зору дослідників підсвідомого як особливого феномену психіки, він є визначальним у структурі свідомості в цілому, детермінує її зміст. Значними є відхилення від бажаних і свідомо скерованих інстинктів між батьками та дорослими дітьми, абсолютно свідомо невмотивованим може виглядати потяг до людини іншої статі та ін.

Підсвідома детермінація має місце не лише в приватному, а й соціальному житті. Е. Фромм пояснює таке соціальне явище, як націоналізм, у його крайніх формах гіпертрофією нарцисизму як певного підсвідомого стану людини.

Особливо виокремлюється такий прошарок, як *надсвідоме*. Класичним взірцем його прояву можна вважати інтуїцію. Інтуїція часто розглядається не як пізнання, а як світосприйняття, спосіб орієнтації в світі складних і постійно змінних умов життя. Інтуїція – це духовне зусилля, за допомогою якого можна долучатися до сутності речей, своєї суті, свого призначення, смислу свого буття та ін. До проявів надсвідомого відносяться, крім інтуїції, ще й такі феномени, як осяяння, прозріння тощо.

Щодо осяяння, то під назвою “інсайт” його досліджують як момент художньої творчості. Це особливі стани, за допомогою яких митець виявляється здатним досягти вершин творчості.

Компонентна структура свідомості складається з пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової форм діяльності свідомості.

До когнітивної сфери діяльності людини належать знання, увага, пам’ять, мислення.

Емоційна сфера свідомості – складне мало досліджене явище. Спроба виділити її структури та їх типологізувати не вдалося. Емоції – це відображення об’єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій та їх оцінювання. Емоційну сферу становлять – почуття (радість, горе, любов, ненависть тощо), афекти (лють, жах, відчай), пристрасті та самопочуття. В емоціях предмети відображаються не в образах, а в їхньому ставленні до людини, суспільства, їхніх потреб інтересів.

Мотиваційно-вольова сфера представлена мотивами, інтересами, потребами суб’єкта в єдності зі здібностями у досягненні цілей.

З свідомістю в широкому значенні слова, звичайно, слід пов'язувати уявлення про *самосвідомість*. Розвиток складних форм самосвідомості відбувається на достатньо пізніх етапах історії людської свідомості, де самосвідомість набуває певної самостійності. Проте зрозуміти її походження можна тільки на основі розгляду сутності свідомості в цілому.

Свідомість виступає, передусім, як ключове, початкове філософське поняття для аналізу всіх форм прояву духовного життя людини в їх єдності та цілісності, а також способів контролю і регуляції його взаєностосунків з дійсністю, управління цими взаєностосунками.

Свідомість не може бути зведена лише до особистої форми. Носіями суспільної свідомості є не лише індивіди, а й соціальні групи, суспільство в цілому.

Суспільна свідомість – це сукупність ідей, теорій, концепцій, поглядів, норм та уявлень, в яких відображається суспільне буття певного суспільства на окремому етапі його історичного розвитку.

У структурі суспільної свідомості виділяють такі елементи:

- 1) за ступенем глибини та точності відображення суспільного буття – рівні суспільної свідомості;
- 2) за предметами і способами відображення суспільного буття – форми суспільної свідомості;
- 3) за носіями та суб'єктами сприйняття діяльності та відображення суспільних ідей – носії суспільної свідомості.

Людина, як відомо, має не лише біологічні передумови, соціальну природу, а й стає індивідуальністю. Тобто кожен крок людини, незважаючи на її природну та соціальну зумовленість, визначається насамперед відповідним вибором, що його свідомо або підсвідомо робить сама людина.

Отже, спосіб буття людини у світі завжди передбачає наявність свідомості, яка буквально “пронизує” людську діяльність, бо вона є необхідною умовою її організації й відтворення. Свідомість як суб'єктивна реальність виступає нічим іншим, як трансформованою в ідеальний план діяльністю, узагальненим досвідом матеріально-предметного перетворення світу людиною, моментом теоретичної та практичної взаємодії, ставленням до світу, формою діяльності людства.

5. Свідомість і мова

Мова – це система знаків, за допомогою яких люди спілкуються, здійснюють пізнання світу і самопізнання, зберігають і передають інформацію, управляють поведінкою один одного. У мові можна виділити природну систему знаків (звукова мова, пластика людського

тіла: пози, жести, міміка) і штучну, спеціально створену людьми (мова математики, мова живопису, музики, дорожні знаки та ін.). Мова – явище суспільне: вона виникає в процесі формування суспільства, ставши головним моментом його функціонування. Вона виконує в суспільстві безліч функцій: *номінативну* (здатність мови називати речі, наприклад, будинок, дерево, зірки), *пізнавальну* (участь у процесі пізнання), *інформативну* (здатність зберігати і передавати інформацію), *комунікативну* (участь у процесі міжособового спілкування) тощо. У процесі спілкування люди впливають один на одного за допомогою мовних знаків. Наприклад, дорожні знаки регулюють рух транспорту і пішоходів. Звукове слово може припинити, заборонити або вирішити дію людини. Коли мати говорить дитині: “Не можна!”, “Можна!” – вона корегує її поведінку через слово. Слово впливає на емоційний світ людини: воно може як підбадьорити, так і ранили душу. Не випадково А.С. Грибоєдов писав, що “злі язика страшніші за пістолет”.

Свідомість і мова нерозривно пов’язані. Досить вказати на той факт, що однією з умов можливості свідомості індивіда є його здатність сказати “Я” і тим самим заявити про себе відносно самостійності буття. Усі нормальні люди знають про своє “Я” і виражають його словесно займенником “Я”. Завдяки мові свідомість стає дійсною, такою, що існує для інших людей. Свідомість завжди має відношення до світу. Але щоб інші люди дізналися про зміст цього відношення, “Я” повинне виразити його зовні, тобто об’єктивувати. Зробити це можна тільки за допомогою мови, не обов’язково словесної. Наприклад, відчуття радості, захоплення можна передати особливим виразом обличчя, очима, танком, музикою.

Зв’язок свідомості з мовою виявляється також в тому, що виникнення і формування індивідуальної свідомості можливе тільки тоді, якщо людина включена в світ мови і передусім – словесної. Саме у мовному спілкуванні дитина у віці близько трьох років починає говорити про себе “Я”, знаходячи тим самим здібність до свідомості і самосвідомості. Разом з мовою вона несвідомо засвоює логіку мислення, починає, наприклад, міркувати про себе і свої взаємини зі світом та іншими людьми у категоріях “причина-слідство” (не знаючи ще нічого про самі категорії взагалі), вчиться оцінювати свої та чужі вчинки (не знаючи ще про те, що таке ціннісне відношення до світу). Рідна мова формує у людини несвідомим для неї способом відчуття ритму, музичності (адже кожне звучне слово – це цілий музичний твір), а також багато інших якостей її душі. Якими вони будуть – гарними чи поганими – залежить від того, хто поряд з дитиною в перші його роки:

любляча мати, яка в мовному спілкуванні з дитиною використовує найніжніші і найласкавіші слова, вимовляючи їх відповідно з зворушливо-пестливою інтонацією, або чужі люди, слова яких холодні, байдужі, ділові та часто злі, як це нерідко буває в дитячих притулках. Якщо врахувати, що формування свідомості особи починається з дитинства, то стає зрозумілою величезна роль мовного простору, в якому знаходиться дитина.

Чим багатший зміст свідомості та взагалі духовний світ людини, тим більше йому потрібно мовних знаків для його передачі, і навпаки. Так, Елочці з “Дванадцяти стільців” Ільфа і Петрова достатньо було всього 12 слів, щоб висловити своє відношення до будь-якого явища чи вчинку. “Ефект Елочки” присутній і тоді, коли в мові тієї або іншої людини переважає мат, а також аргомова, властива певній замкнутій соціальній групі. Існують шкільне, студентське, професійне, злочинське та ін. арго. Мізерний запас слів у мові – свідоцтво духовної лінії людини, її обмеженої свідомості.

Кожна культура напрацьовує свій певний набір слів, за допомогою яких свідомість представників певної культури проявляє себе ззовні. Тому, аналізуючи мовний словник народів, можна судити про зміст їхньої свідомості. Якщо в мові немає спеціальних слів для позначення тих або інших станів душі, переживань, то їх немає і в свідомості. У кожній з мов по-різному співвідноситься кількість слів, що виражають наочно-логічний та емоційно-стурбований зміст свідомості. Так, європейські мови є переважно номінативними, тобто пристосованими в основному для передачі інформації про властивості та закономірності об’єктивного світу. У них порівняно мало слів для вираження мотиваційно-емоційного змісту. У цих мовах зафіксували орієнтованість на інтелектуально-раціональне відношення до світу. Тому функцію передачі у слові всієї гамми переживань взяли на себе поети. Вказану специфіку європейських мов визнавав Е. Фромм, який писав, що психоаналіз дає кращі результати, якщо пацієнт не європейець. Причина даного явища в тому, що європейець не має адекватної мови для передачі змісту свого внутрішнього досвіду та переживань, і багато що з цього змісту залишається назавжди непоясненим не тільки для лікаря, але і для самого пацієнта.

Великі зміни відбуваються в сучасній українській мові: багато слів, які раніше часто вживалися, такі як любов, совість, справедливість тощо, витісняються зі словника і на зміну їм приходять інші – секс, “крутий”, “продвинутість” тощо. Соціально табуйованими стають слова, за допомогою яких виражалися ідеї патріотизму, любові до Батьківщини, свого народу. Лавина іноземних слів і неологізмів веде до трансформації національної української мови. Зміна мови – процес двосторонній:

з одного боку, він є показником зміни змісту свідомості, а з іншого, сприяє подальшій його зміні. Невипадково у Франції ввели квоту на вживання англійських і американських слів у засобах масової інформації. Зберігаючи свою мову, нація зберігає себе і свою культуру.

6. Самосвідомість

Свідомість припускає виділення суб'єктом самого себе як носія певної активної позиції стосовно світу. Це виділення себе, відношення до себе, оцінка своїх можливостей, які є необхідним компонентом будь-якої свідомості, утворюють різні форми тієї специфічної характеристики людини, яка називається самосвідомістю.

Самосвідомість – це динамічна освіта, що історично розвивається, виступаючи на різних рівнях і в різних *формах*. Першою його формою, яку іноді називають самопочуттям, є елементарне усвідомлення свого тіла і його стосунки зі світом навколишніх речей і людей. Виявляється, просте сприйняття предметів, які існують поза людиною і незалежно від її свідомості, вже припускає певні форми самовіднесеності, тобто деякий вид самосвідомості. Для того, щоб побачити той або інший предмет, який існує об'єктивно, в сам процес сприйняття повинен бути “вбудований” певний механізм, що враховує місце тіла людини серед інших тіл, як природних, так і соціальних, та зміни, які відбуваються з тілом людини на відміну від того, що відбувається в зовнішньому світі. Інакше відбулася б плутанина, змішування тих змін образу предмета, які викликані процесами, що відбуваються в самій дійсності, і тих, які цілком зобов'язані суб'єкту (наприклад, наближення або віддалення людини від предмета, поворот його голови та ін.). Психологи говорять про те, що усвідомлення дійсності на рівні сприйняття припускає визначену, включену в цей процес “схему миру”. Але остання, у свою чергу, як необхідний компонент, припускає певну “схему тіла”.

Наступний вищий рівень самосвідомості пов'язаний з усвідомленням себе як такого, що належить до того або іншого людського співтовариства, тієї або іншої культури та соціальної групи.

Нарешті, найвищий рівень розвитку цього процесу – виникнення свідомості “Я” як абсолютно особливої освіти, схожої на “Я” інших людей, і разом з тим як чогось унікального і неповторного, яке може скопіювати вільні вчинки і нести за них відповідальність, що з необхідністю припускає можливість контролю над своїми діями та їх оцінкою.

Проте самосвідомість – це не тільки різноманітні форми і рівні самопізнання. Це також завжди і самооцінка, і самоконтроль. Самосвідомість припускає зіставлення себе з визначеною, прийнятою даною людиною ідеалом “Я”, винесення деякої самооцінки і, як наслідок, виникнення відчуття задоволення або ж незадоволення собою.

Самосвідомість – настільки очевидна властивість кожної людини, що факт її існування не може викликати ніяких сумнівів. Більше того, значна і впливова гілка ідеалістичної філософії стверджувала, починаючи з Декарта, що самосвідомість – це якраз те єдине, в чому ніяк не можна засумніватися. Якщо я бачу якийсь предмет, то він може виявитися моєю ілюзією або галюцинацією. Проте я жодним чином не можу сумніватися у тому, що я існую й існує процес мого сприйняття чогось (хай навіть це буде галюцинація).

І разом з тим найменший роздум над фактом самосвідомості розкриває його глибоку парадоксальність. Адже для того, щоб усвідомити самого себе, потрібно побачити себе з боку. Але з боку мене може бачити тільки інша людина, а не я. Навіть своє тіло я лише частково можу бачити так, як його бачать інші. Око може бачити все, окрім самого себе. Для того, щоб людина могла побачити саму себе, усвідомити саму себе, їй необхідно мати дзеркало. Побачивши свій образ у дзеркалі і запам'ятавши його, людина має можливість вже без дзеркала в своїй свідомості побачити себе ніби “зі сторони”, як “іншого”, тобто в самій свідомості вийти за його межі.

Але для того, щоб людина побачила себе в дзеркалі, вона повинна усвідомити, що в дзеркалі відображена саме вона, а не якась інша істота. Сприйняття дзеркального відображення, як своєї подібності, здається абсолютно очевидним. Насправді, це зовсім не так. Недаремно тварини не пізнають себе в дзеркалі. Виявляється, для того, щоб людина побачила себе в дзеркалі, вона повинна вже володіти деякими формами самосвідомості. Форми ці не дані спочатку. Людина їх засвоює і конструює. Вона засвоює ці форми за допомогою іншого дзеркала, вже не реального, а метафоричного. У цьому “дзеркалі” людина бачить себе і за допомогою останнього починає відноситися до себе, як до людини, тобто виробляє форми самосвідомості.

Явні форми самосвідомості, коли ті або інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта, носять назву рефлексії. Важливо відзначити, що *рефлексія* – це завжди не просто усвідомлення того, що є в людині, а одночасна зміна самої людини, спроба виходу за межі того рівня розвитку особи, якого було вже досягнуто. Сама рефлексія над станами свідомості, над особливостями тієї або іншої особи завжди виникає в контексті усвідомлюваного або неусвідомлюваного завдання прояснення системи свідомості й особи. Коли людина усвідомлює себе як “Я” з певними особливостями, вона перетворює на стійкий предмет деякі поточні і ніби “розпиляні” моменти свого психічного життя. Людина, рефлектуючи, аналізує себе

у світлі того або іншого ідеалу особи, який показує її тип стосовно інших людей. Людина, аналізуючи себе, намагається дати звіт своїм особливостям, роздумує над своїм відношенням до життя, прагне зазирнути у сховище власної свідомості, вона тим самим хоче ніби “обґрунтувати” себе, краще укоренити систему власних життєвих орієнтирів, від чогось відмовитися, а в чомусь ще більш зміцнитися. У результаті рефлексії відбувається зміна та розвиток індивідуальної свідомості.

Отже, феномен самосвідомості, який здається чимось дуже простим і очевидним, насправді виявляється дуже складним, багатоманітним, що знаходиться у непростих відносинах зі своїм носієм. Він розвивається і змінюється в процесі входження людини до системи колективної, практичної діяльності та міжлюдських відносин.

ТЕМА 10. МЕТОДИ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ СВІТУ

План лекції

1. Пошук ефективних методів пізнання світу як традиційне завдання філософії.
2. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток. Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку.
3. Основні принципи філософської методології.
4. Основні закони діалектики.
5. Особливості існування системи філософсько-методологічних категорій.
6. Альтернативні концепції розвитку.

Основні поняття: діалектика, закон, категорія, принцип, принципи діалектики, детермінізм, закони діалектики, категорії діалектики, якість, кількість, міра, стрибок, діалектичне протиріччя, протилежність, протиріччя, суперечності, тотожність, джерело розвитку, спадковість, діалектичне заперечення, одиничне і загальне, явище та сутність, зміст і форма, причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність.

1. Пошук ефективних методів пізнання світу як традиційне завдання філософії

Людина має здатність *регулювати* процес пізнання, надавати перевагу раціональному над чуттєвим, вірі над розумом, чи навпаки, окрім того ті способи і процедури, якими ми пізнаємо одну дійсність, не працюють на іншій. Наприклад, способи фізичних досліджень не застосовні у психології тощо. Через це в межах теорії пізнання виникає питання про *метод* пізнання (від. грец. – шлях дослідження або пізнання), тобто про спосіб, за допомогою якого людина може пізнати дійсність. Розділ філософії пізнання, який займається вивченням методів пізнання, називається *методологією*. Починаючи від Декарта та його праці “Роздуми про метод”, класична теорія пізнання хотіла віднайти єдиний спосіб пізнання, який би дав їй змогу здобути абсолютно достовірні знання про дійсність. Декарт, як уже зазначалось, вважав таким методом “універсальний сумнів”. “Треба поставити під сумнів все, і тільки те, що залишиться після цього, тільки те, в чому засумніватись неможливо, як наприклад, в існуванні нашої свідомості, є абсолютно достовірним знанням,” – вважав мислитель. Однак, не всі філософи, що жили після Декарта, визнавали цей метод правильним

і надійним. У різні часи на роль універсального методу пізнання претендували:

1. *Діалектика*. Цим словом власний метод пізнання вперше назвав Сократ. Як відомо, слово діалектика походить від грецького – вести бесіду, діалог. Словом “діалектика” назвали метод Сократа, котрий під час бесіди, діалогу просив співрозмовника сформулювати загальне поняття, а потім, конкретизуючи його, приводив співрозмовника до суперечності. Діалектика Сократа, як ми вже знаємо, обов’язковими моментами вважала іронію, удаване незнання, замешкання. Після Сократа смисл слова “діалектика” неодноразово змінювався. Для Платона діалектика – це перехід від понять менш загальних до більш загальних. Аристотель розглядає це мистецтво як направлення до того знання, яким володіє філософія. Кант розглядає діалектику як процедуру розуму, що виходить за межі досвіду. Діалектика, на його думку, вступає в силу, коли ми маємо справу із такими проблемами як людська душа або Бог, вона позбавлена надійної експериментальної основи, постійно має справу з протиріччями, а отже, не може бути достовірним методом пізнання. Для Фіхте діалектика є позитивною процедурою й означає освоєння свідомістю (Я) світу (не-Я), який він вважав всього лише нашим уявленням, яке продукує підсвідомість. Гегель вважав діалектикою розвиток всієї дійсності та її пізнання. Діалектика – це процес, який складається з трьох фаз: а) *тези* – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходиться до свого заперечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об’єкта, що веде до протиріччя; б) *антитези* – заперечення поняття; в) *синтезу* – формування поняття більш високого рівня. Зрештою, марксистська філософія, спираючись на Гегеля, тлумачить діалектику як *розвиток матеріальної дійсності* і знову ж таки як універсальний *спосіб пізнання*. Далеко не всі в наш час поділяють цю думку. Безумовно, позитивною стороною діалектики є її інтерес до протиріч у дійсності та мисленні, однак у філософії марксизму діалектика фактично перетворилась у метод, за допомогою якого можна довести і заперечити все, що завгодно.

2. *Феноменологічний метод*. Це метод, який ґрунтується на властивості свідомості бачити сутність. Гусерль вважав, що дослідження сутностей є процедурою незалежною від змісту пізнання, тобто цей метод можна застосувати і в гуманітарних і в природничо-наукових студіях. Кожне поняття вміщує в собі сутність та якісь емпіричні ознаки (колір, форма та ін.). Феноменологія дає змогу не тільки пізнавати сутність, але й конструювати наукові поняття методом “ейдетичного варіювання”, а тому вона може бути істинно науковим методом пізнання, “строгою наукою”, як писав Гусерль. Феноменологічний метод зараз успішно застосовується не лише у філософських студіях, але й у

соціології, культурології, естетиці й інших галузях, однак його важко застосувати у природничо-наукових дослідженнях.

3. *Метод категоріально-логічного аналізу*. Цей метод ґрунтується на законах людського мислення, які вивчає логіка. Він широко використовується у так званій *аналітичній філософії*, неоднорідній, близькій до позитивізму течії, що виникла у ХХ ст., головними представниками якої були, як ми вже знаємо, Карнап, Ф. Рассел, Вітгенштайн, Уайтхед. Логіка зараз є окремою філософською дисципліною, вона вчить правильно конструювати поняття та категорії, розглядає правила формулювання аналітичних і синтетичних, індуктивних, дедуктивних суджень тощо, однак пізнати вона може далеко не все, наприклад, смисл художнього твору, картини чи музики.

4. *Метод системно-структурного аналізу* разом із групою близьких до нього методів, до якого входять:

- а) *системний підхід* – методологічний напрям у науці, який розглядає предмети дійсності як системи (від грец. – поєднання, утворення, устрій, організація) – сукупність частин (елементів) поєднаних між собою;
- б) *загальна теорія систем* – загальнонаукове вчення про принципи побудови і функціонування будь-яких систем;
- в) *синергетика* – в найзагальнішому розумінні теорія систем, що саморегулюються. Засновниками синергетики є Г. Хакен, Ілля Пригожий (1917-2003) та ін. Зараз ця методологічна течія набуває значної популярності;
- г) *структурно-функціональний аналіз* – метод дослідження систем (насамперед соціальних) на основі виділення внутрішньої будови та ролі (функцій) елементів відносно один одного. Цей метод виник у рамках антропології (Броніслав Малиновський (1884-1942), Альфред Реджинальд Радкліфф-Браун (1881-1955), однак далі набув великого поширення у соціальній філософії та соціології (прихильниками цього методу були Толкотт Парсонс (1902-1979), Роберт Мертон (1910) та ін.). Структура – це єдність стійких взаємозв'язків між елементами;
- г) *структуралізм* – методологічний напрям, який ставить за мету виділення та дослідження структур дійсності та людського мислення. Виник на початку ХХ століття в ряді гуманітарних дисциплін (лінгвістика, літературознавство, психологія), яскравими представниками були Фердинанд Соссюр (1857-1913), Леві-Строс, Жан Піаже та ін.;
- д) *семіотика* (від грец. – знак) – теорія знакових систем, насамперед мовних. Уперше загальні принципи семіотики були сформульовані Пірсом, однак систематичний виклад цієї методології вперше здійснив Морріс. Яскравим представником цього напрямку був також Юрій Лотман (1922-1993), а також “Тартуська школа семіотики”.

5. *Герменевтичний метод* (Гадамер, Гайдеггер, Рікер) – метод, що розглядає весь світ, як текст, і намагається з'ясувати смисл цього тексту. Історичними різновидами герменевтики були *екзегетика* – спосіб відшукання істини через тлумачення Святого Письма, *апофатика* (“негативна діалектика”) – спосіб пізнання Бога, через з'ясування того, чим Бог не є, *катафатика* – спосіб пізнання Бога через з'ясування того, чим Бог є.

6. *Деконструкція* – аналіз аксіом, на яких ґрунтується метафізика та намагання мислити поза ними (засновник напряму Дерріда).

Якими б потужними не були перераховані вище методи пізнання, на сьогодні стає зрозумілим, що жоден із них не може охопити і пояснити всього розмаїття дійсності. Тому “методологічну ситуацію”, яка склалась у сучасній філософії, називають “методологічним плюралізмом”. *Методологічний плюралізм* – це свідома відмова від універсальності якогось одного методу і визнання цінності всіх інших. До методологічного плюралізму призвів також той факт, що філософія так і не змогла застосувати природничо-наукові методи до гуманітарних дисциплін і, навпаки, гуманітарно-наукові методи – до природознавства. На принципову відмінність методів природничих та гуманітарних наук вказав, як ми знаємо, свого часу ще Дільтей, який стверджував: “Природу ми пояснюємо, а душевне життя – розуміємо”. Сучасна філософія допускає діалог між різними методами пізнання, взаємопроникнення гуманітарних і природничо-наукових методів, а також розробку та впровадження нових методів.

2. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток. Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку

В історії філософії чимало продуктивних ідей, концепцій, традицій, що не втратили актуальності й донині. У їхньому числі *діалектика* – одна з найбільш значних.

Вивчаючи перше питання потрібно визначити, що таке діалектика, розглянути її генезис (три історичні форми) стихійну діалектику стародавніх, ідеалістичну діалектику німецької класичної філософії та матеріалістичну діалектику сучасності.

Діалектика як наука є складною системою. Її структурними елементами виступають ідеї, принципи, закони та категорії, які зв'язані між собою різними способами.

Її джерела тісно пов'язані з еволюцією уявлень про *детермінізм*, маючи на увазі дискусії Геракліта й елейців (Парменіда, Зенона та ін.) про рух, про стійкість і мінливість світу, про поєднання протилежностей у світі тощо. Ці дискусії стосувалися, головним чином, об'єктивних

процесів, що забезпечують визначеність світу. При цьому можна говорити про джерела так званої об'єктивної діалектики, тобто “діалектики речей”. У розробці цієї галузі діалектики значну роль відіграли ідеї Аристотеля, Н. Кузанського, Г. Лейбніца та ін.

Інше, більш впливове джерело діалектичних ідей, пов'язане з філософією Сократа, з його мистецтвом вести діалог, доказову, аргументовану бесіду (звідси виникає і сам термін “діалектика”). Цю галузь діалектики називають суб'єктивною діалектикою (“діалектикою ідей”). У її розробці значну роль відіграли ідеї таких філософів, як Платон, П. Абеляр та ін. У класичній німецькій філософії (особливо, у філософії Фіхте і Гегеля) відзначені дві галузі з'єднуються в єдину концепцію діалектики на основі принципу тотожності буття та мислення. Відповідно до цього принципу можна говорити про взаємну відповідність закономірностей об'єктивної дійсності і закономірностей розумових процесів.

Матеріалістично перероблений цей принцип трансформувався в марксистській філософії у принцип єдності (“збігу”) діалектики, логіки та теорії пізнання. Зазначимо, що взагалі об'єктивні зв'язки (зв'язки в природі) можуть і не збігатися із суб'єктивними (зв'язками в мисленні), зв'язки причинні – з логічними, подібно до того, як історичні можуть не збігатися з логічними.

Отже, діалектика – це один зі способів опису світу як єдиного цілого, що розвивається. І тому такий опис можна розглядати як детерміністський; тобто діалектика – різновид детермінізму.

Діалектика є сучасною загальною теорією розвитку всього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах. І це стосується не лише розвитку “абсолютної ідеї”, як у Гегеля, а й матеріального світу. Тобто діалектика поширюється на всю навколишню дійсність і є теоритичним відображенням розвитку як духу, так і матерії, свідомості, пізнання.

Історично діалектика виникла як філософське вчення про зв'язки у всьому різноманітті їхніх проявів, тобто в природі, у суспільстві й у духовній сфері. Тим самим і тут можна відзначити спорідненість діалектики і детермінізму. Однак діалектику цікавлять не просто зв'язки, нехай і в загальності їхніх проявів, а особливі зв'язки, що обумовлюють *розвиток*.

Особливі зв'язки в природі, аналогічні зв'язкам у мисленні (у світі ідеального), за марксистською традицією (що йде, головним чином, від Ф. Енгельса) відносять до об'єктивної діалектики, так би мовити до “діалектики речей”.

Світ зв'язків, як відзначалося, винятково різноманітний (див. попередню тему). Великий клас двосторонніх зв'язків називають *взаємодіями*. Взаємодію можна розглядати як причину руху (наприклад, причину руху Землі навколо Сонця – як їхню гравітаційну взаємодію).

Але головна орієнтація діалектики спрямована на осмислення особливого руху, тобто *розвитку*. Розвиток розглядається в діалектиці як рух, що має, принаймні, такі особливості (властивості):

- а) спрямованість, поступовість руху (це – не круговий і не циклічний рух);
- б) незворотність руху;
- в) наявність якісного перетворення об'єкта, що рухається, його оновлення, тобто під час руху об'єкта змінюється його структура – він фактично стає іншим об'єктом.

Діалектичне вчення про розвиток є підсумком багатовікового досвіду осмислення цього феномена у філософії, науці та духовній культурі взагалі. Можна виділити такі “віхи” (ключові ідеї, концепції) на цьому шляху осмислення:

- ідея круговороту в природі та суспільстві (“повернення на круги своя”), що набула поширення в античності, але запозичена, головним чином, з міфології;
- ідея циклічності природних і соціальних процесів, джерела якої аналогічні;
- християнська ідея спрямованості та неповторності життєвих та історичних процесів, тісно поєднаних з лінійною концепцією за часів Августина;
- Р. Декарт про першодвигун і можливість виникнення в природі нових форм (у протиположності Біблії);
- виникнення ембріології (науки про зародок як початок життя);
- Е. Кант, космогонічна гіпотеза виникнення Сонячної системи;
- теорія еволюції Ч. Дарвіна;
- теоретичні моделі еволюції всесвіту;
- обґрунтування можливості упорядкування хаотичних систем у синергетиці.

Розвиток розглядається в діалектиці як загальна властивість буття (і тому “розвиток” – це філософська категорія) у тому смислі, що такий особливий рух можна знайти в природі (наприклад, біологічна еволюція), у суспільстві (соціальний прогрес, хоча поняття “розвиток” і “прогрес” не однакові за змістом (див. нижче) і в духовній сфері (зростання наукового знання: нові гіпотези, теорії та ін.). Тлумачення розвитку як загальної властивості буття є однією з важливих особливостей, що відрізняють діалектику як *філософську концепцію* розвитку від *конкретно-наукових* концепцій розвитку. Серед них, крім уже

згаданої концепції біологічної еволюції (наприклад, класичної теорії еволюції видів Ч. Дарвіна, сучасної синтетичної теорії еволюції та ін.), можна згадати також концепції еволюції Всесвіту у сучасній космології (у якій описуються ряд якісних перетворень Всесвіту, починаючи від так званого Великого Вибуху і до сучасного її стану), концепції економічного росту, кібернетичні моделі розвитку тощо. Кожна з них має обмежену сферу застосовності, але, на відміну від діалектики, здатна поетапно описувати (а іноді в ряді ситуацій і прогнозувати) розвиток об'єкта мовою точних понять, в ідеалі – мовою математики.

Основним предметом діалектики є сам розвиток, його найбільш загальні закони, що діють і виявляються в розвитку природи, суспільства і мислення. Що ж таке розвиток? Як це поняття трактується у філософії? Розвиток – це незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У результаті розвитку виникає нова якість, що є наслідком руху суперечностей, їх розв'язання. Розвиток – загальна властивість матерії, її найважливіша ознака.

Розвиток – це насамперед зміна, рух, але не будь-яка зміна, рух є розвитком. У процесі руху як розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху самовідтворення.

Саморух у таких організованих і цілісних системах, як суспільство, організм, біосфера тощо, здійснюється як саморозвиток, тобто як самоперехід до вищого рівня організації. Саморух і саморозвиток – важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток “генетично” виростає з саморуху як невід'ємного атрибута матерії. Саморух відображає зміну явища, речі під дією внутрішніх суперечностей, їм притаманних. Зовнішні фактори не детермінують рух, а лише його модифікують.

Що ж таке рух, зміна? Рух, зміна – це внутрішньо пов'язані єдність буття й небуття, тотожності й відмінності, стабільності й плинності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Рух, зміну можна досягнути лише в тому випадку, коли розглядати його суперечливі сторони в єдності та взаємодії. Варто взяти до уваги лише одну його сторону і проігнорувати іншу, як рух, зміна стануть незрозумілими. Такий самий результат буде тоді, коли ми станемо розглядати їх не у взаємодії, а відокремлено, бо рух – це суперечність, свідчення того, що тіло може рухатись лише тоді, коли воно перебуває в даному місці й одночасно в ньому не перебуває. Це єдність протилежностей, котрі взаємно передбачають одна одну. За Гегелем, “принцип усякого саморуху якраз і полягає... в зображенні суперечностей. Щось рухається не тому, що воно... в цьому... перебуває тут, а в іншому... там, а лише... тому, що воно перебуває тут і не тут..., одночасно і перебуває, і не перебуває... Рух є самою суперечністю”. Постійне виникнення й одночасне вирішення

даної суперечності й є *рухом*. Він, як відомо, є абсолютним, невід'ємним атрибутом усього сутнього. Тому розвиток можна вважати вищою формою руху і зміни, точніше, сутністю руху, а *рух* можна визначити як будь-яку зміну явища чи предмета взагалі.

3. Основні принципи філософської методології

Третє питання потрібно розпочати з пояснення терміну “принцип”. *Принцип* (від лат. *principle*) – начало, основа, підвалина або внутрішнє переконання людини, ті практичні засади, котрими вона користується у своєму житті.

Принципи – це загальні та універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають зміст, роль, участь усіх інших понять. Вони становлять фундамент діалектики, на них ґрунтуються будь-які філософські роздуми.

Для діалектики як філософської теорії розвитку такими фундаментальними початками є принципи загального зв'язку, розвитку, суперечності, заперечення, стрибкоподібності.

Ідея загального зв'язку виявляє істотну, універсальну рису будь-якого діалектичного процесу, без якого неможливе з'ясування сутності законів і категорій матеріалістичної діалектики. З виявлення стійких необхідних зв'язків починається наукове пізнання. Загальний зв'язок предметів та явищ матеріального світу означає, що все існуюче в світі є ланкою єдиної матеріальної субстанції, різноманітних її станів та форм існування.

Для більш глибокого розуміння цього принципу потрібно розглянути класифікацію зв'язків. За характером зумовленості явищ слід розрізняти відношення ізольованості, відношення зв'язку, відношення взаємозв'язку.

Види зв'язків розрізняються за формами руху матерії (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, соціальні зв'язки); за характером наслідку (породжуючі, перетворюючі); за характером дії (однозначні, статистичні); напрямку дії (прямі, зворотні) та ін.

Вивчати *принцип розвитку* необхідно в органічній єдності з принципом загального зв'язку, тому що саме внаслідок постійних взаємозв'язків і взаємодій між явищами відбуваються певні зміни, які врешті-решт призводять до розвитку цих явищ.

Розглядаючи цей принцип, потрібно пригадати те, що ідея розвитку навколишнього світу має давню історію. Вона виникла у Стародавній Греції, найвищої досконалості досягла в німецькій класичній філософії, продовжує розвивається на сучасному етапі.

Розглянувши основні характеристики розвитку, слід підкреслити, що не всякий рух і не всякі зміни можуть зумовлювати розвиток.

Для цього вони повинні відповідати певним вимогам, які складають специфічні риси процесу розвитку. По-перше, зміни мають незворотній характер; по-друге, змінам повинен бути властивий певний напрямок, щоб вони могли цілеспрямовано накопичуватися; по-третє, розвиток зумовлюють не випадкові, а закономірні зміни; по-четверте, головним критерієм розвитку вважається виникнення нової якості як певного наслідку цілого комплексу попередніх змін.

Розвиток слід визначити як незворотні, спрямовані, закономірні зміни матеріальних і духовних явищ, що зумовлюють виникнення нової якості.

Отже, діалектика є вченням, яке осягає рух і розвиток речей є універсальною характеристикою буття. Тому діалектику визначають як науку про універсальні закони руху та розвитку. Розвиток і зв'язок – протилежні поняття, але у своїй протилежності вони невіддільні і утворюють суперечність – сутність діалектичного способі розгляду.

4. Основні закони діалектики

Філософію і науку завжди цікавили найбільш важливі й істотні зв'язки, що характеризують внутрішні особливості об'єктів і явищ. Їх, звичайно, називають *закономірними зв'язками* чи просто *законами*. Не можна уявити собі науку, в якій відсутні закони, чи закономірні зв'язки. Ця категорія досягла найвищого рівня розвитку в природничих науках. Саме з їхнього досвіду раціонально виходити при визначенні категорії “закон”.

Закон – це зв'язок; однак не будь-який зв'язок є закон. Закон – це особливий зв'язок. Які ж ці особливості? Виділимо найбільш важливі:

- 1) регулярність, повторюваність. Тут припустима така ілюстрація: відмінна риса сучасного вченого – вміти побачити в удаваному спочатку хаосу явищ прихований (від простого ока) порядок, що і полягає у повторюваності окремих явищ чи їх властивостей;
- 2) істотність. Зв'язки, що претендують стати законом, як правило, не лежать, так би мовити, “на поверхні”. Для їхнього виявлення потрібні значні інтелектуальні зусилля (наприклад, для розкриття сутності лише чуттєвого досвіду недостатньо);
- 3) усезагальність. Іншими словами, це означає, що такий зв'язок відноситься до будь-якого об'єкта з його предметної сфери. Забігаючи наперед, відзначимо, що тут мається на увазі наявність у кожного закону своєї предметної сфери;
- 4) необхідність. Деякою мірою ця особливість доповнює першу: якщо встановлена регулярність і повторюваність, то витрачені при цьому інтелектуальні та інші зусилля, звичайно, породжують переконання в обов'язковості такої повторюваності і надалі, що, у свою чергу, пов'язано із передбачувальною функцією закону;

- 5) відтворюваність, тобто можливість повторення відміченої у першій регулярності будь-яким суб'єктом. Якщо ж зв'язок унікальний, неповторний, одиничний (тобто, наприклад, місця і часу), то його не можна назвати закономірним чи законом. Властивість відтворюваності пов'язана з такими важливими в гносеологічному відношенні процедурами, як перевірка і підтвердження;
- б) об'єктивність. Зазначимо, що одна справа – об'єктивне існування такого зв'язку, наприклад, у природі, а інша – спосіб вираження її в знанні, мовою понять, через їхній зв'язок. Це якісно різні зв'язки – зв'язок природних явищ і зв'язок понять (величин), що виражають якісь їхні істотні риси, наприклад, у вигляді якоїсь математичної функції. Найбільш загальною граматичною формою вираження закону є умовне речення виду: “Якщо..., то...”. У логіці ця форма називається імплікацією, а висловлення – відповідно, імплікативним.

Отже, потрібно визначити закон як зв'язок, що має вищезазначені властивості (особливості). Ці шість властивостей – необхідні, але, можливо, не достатні: можна вказати на додаткові властивості або модифікувати наявні, не втрачаючи основи. Проте приведені визначення вимагає доповнень.

По-перше, необхідно враховувати предметну сферу чи умови чинності закону.

По-друге, із законами асоціюються принаймні три основних функції – описова, пояснювальна та передбачувальна.

Класифікація законів. Найбільш простим але не настільки визначеним розподілом законів є поділ їх за “обсягом” їхньої предметної сфери на *окремі* (наприклад, закон Ома) і *загальні* (наприклад, закон збереження і перетворення енергії).

Якщо враховувати форму вираження законів, то їх можна розділити на *якісні та кількісні*. Перші формулюються чисто вербально (словесно), у той час як кількісні допускають математичну форму вираження, через зв'язок величин.

Якщо мати на увазі характер об'єктів і передбачення їх “поведінки”, то закони поділяють на динамічні (їм “підкоряються” одиничні об'єкти і передбачення їх поведінки жорстко однозначні) і статистичні, що стосуються об'єктів, які містять безліч елементів і тому дають лише ймовірні передбачення.

Якщо ж враховувати характер об'єктів в іншому плані, у смислі їхньої природи, то варто розрізняти, наприклад, природничонаукові (закони природи) і соціальні закони. При такому розрізненні потрібно внести корективи й у приведені вище визначення, що справедливо, головним чином, для законів природничих наук. Насамперед це пов'язано

з істотною роллю суб'єктивних факторів, тому що соціальні об'єкти, до яких відносяться такі закони, складаються з людей, особистостей, що володіють, крім іншого, свободою і волею (див. про це в другій частині, а також проблемне питання про сумісність детермінізму і свободи волі).

Як відзначалося, категорія “закон” виражає особливий тип зв'язків; закони діалектики описують *універсальність* зв'язків. Однак, на відміну від природничо-наукових законів (найбільш чітко визначених у концептуальному плані), закони діалектики не мають того повного набору властивостей (ознак) зв'язків, про які йшла мова у попередній темі (п. 6.4). Тому часто замість “закону” вживають термін “закономірність” як більш прийнятний для даної ситуації.

Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики) вперше в досить чіткому вигляді сформулював Гегель. Це його відомі три закони – закон взаємопереходу кількісних та якісних змін, закон єдності та взаємодії протилежностей і закон заперечення заперечення, які утворюють цілісну систему (куди входять і категорії діалектики), що має, за його переконанням, науковий статус. Тому що системність, наявність законів і категорій, їхня логічна послідовність і пріоритет розуму при їхньому використанні – усе це невід'ємні ознаки науки. Категорія “закон” характеризується деякою подвійністю. З одного боку, вона стосується особливих зв'язків у світі (наприклад, об'єктивних зв'язків у природі), з іншого, – вона позначає певне *твердження* (висловлення, пропозицію, судження), що у логіці називається *номологічним* і виражається умовним реченням типу: “Якщо ..., то...”. Причому це твердження має характер універсальності; мовою логіки це означає, що таке висловлення містить квантор загальності. Наприклад, закон всесвітнього тяжіння можна виразити у вигляді такого умовного речення: “Для будь-яких двох масивних тіл, якщо їхні маси рівні m_1 і m_2 , а відстань між ними r , сила їхнього взаємного тяжіння прямо пропорційна r у квадраті”.

Аналогічно і закони діалектики можна розглядати як зв'язок категорій, що відбиває (відображає) зв'язок у світі і виражається у вигляді універсального умовного речення. Тим самим для того, щоб сформулювати і зрозуміти суть цих законів, необхідно спочатку виявити і хоча б коротко описати їхній категоріальний склад.

Почнемо (як і Гегель) із *закону взаємопереходу кількісних і якісних змін*. До його категоріального складу входять такі категорії, як “якість”, “кількість” і “міра”. Мовою цих категорій даний закон дозволяє описати, як відбувається розвиток (так би мовити, його “механізми”, тобто, за яких умов він відбувається). Закономірність, уперше чітко виражена Гегелем, полягає в тому, що не будь-яка кількісна зміна приводить до зміни якісної визначеності, а лише така, при якій порушується міра

(тобто баланс між кількісною і якісною визначеністю). Передумови такої закономірності діалектичних зв'язків можна знайти ще в античності, наприклад, у знаменитих парадоксах “купа” і “лисий”.

Парадокс “купа” виникає в такій ситуації: наприклад, мається сукупність (безліч) зерен. Коли, при якій кількості зерен цю сукупність можна розглядати як купу? Одне зерно – явно не купа; два, три – теж купою не назвеш. А п'ять? Десять?... Аналогічно з парадоксом “лисий”, правда, тут ситуація не зі зростанням кількості елементів безлічі, а з її зменшенням.

Філософську категорію “якість” не слід плутати з поняттям, використовуваним у словосполученнях типу: “якість меблів”, “товарний знак якості”, “якість продукції, що випускається” та ін. Філософська категорія “якість” характеризує цілісність об'єкта (речі), його внутрішні, істотні особливості, а не ступінь його досконалості, ступінь близькості його до ідеалу.

Крім того, варто мати на увазі, що в діалектиці кількісні зміни розглядаються як безупинний процес, а якісні – як дискретний, стрибкоподібний (тому нерідко категоріальний склад даного закону доповнюють категорією “стрибок”).

Коротко сформулюємо розглянуту закономірність (закону діалектики) у вигляді умовного речення (імплікативного висловлення): “Якщо в будь-якому об'єкті, що рухається, його кількісні зміни приводять до порушення міри, то відбувається зміна його якісної визначеності, що є необхідною умовою розвитку”. Проілюструвати цю діалектичну закономірність можна на таких прикладах: а) еволюція всесвіту від Великого Вибуху до сучасного його стану як зміни (від простого до складного) якісно своєрідних її фаз (стадій); б) еволюція біологічних організмів; в) структурні реформи в економіці; г) перехід від однієї наукової теорії до іншої, більш досконалої (наприклад, перехід від механіки Ньютона до спеціальної теорії відносності Ейнштейна).

Якщо закон взаємопереходу кількісних та якісних змін виражає “механізм” розвитку, то *закон єдності і взаємодії протилежностей* виражає його *джерело*, відповідає на запитання: “Чому відбувається розвиток?” Відповідь може бути такою: “Об'єкт, що рухається, розвивається тому, що в ньому існує і розв'язується *діалектичне протиріччя*”. До цього веде нижченаведена послідовність міркувань (через виявлення також категоріального складу цього закону).

Почнемо з категорій *тотожності і відмінності*. Г. Лейбніцу належить класичне визначення тотожності: “Об'єкт *A* тотожний об'єкту *B*, якщо всі властивості і зміни *A* притаманні *B* і, навпаки, усі властивості і зміни *B* притаманні *A*”. У реальній дійсності така ситуація не може бути реалізована: навіть дві елементарних частки не можуть вважатися

абсолютно тотожними, оскільки вони є кінцевими об'єктами, то мають різні координати. Отже, тотожність – відносна, вона із собою має відмінності як відношення неоднаковості (за деякими ознаками). Однак відмінності бувають різні, різного ступеня. Граничну відмінність, максимальний її ступінь, називають *протилежністю*. З огляду на положення про загальний зв'язок у світі, можна дійти висновку, що протилежності якимсь чином співвідносяться одна з одною. Взаємовідношення протилежностей називають *протиріччям*. При цьому необхідно розрізняти формально-логічні й діалектичні протиріччя. До першого типу відносять таку взаємодію протилежностей, при якій вони виключають одна одну, а до другого – таку взаємодію протилежностей, при якій вони одночасно і виключають, і доповнюють одна одну. Взаємодія протилежностей у діалектичному протиріччі є нерівноважною, мінливою, активною, тому що серед протилежностей є провідна, домінуюча протилежність. Ілюстрацією може служити життя клітини як єдність двох протилежних процесів – дисиміляції й асиміляції, тому що, наприклад, без виведення непотрібних, відпрацьованих речовин (тобто без дисиміляції) життя клітини неможливе.

Третю, відкриту Гегелем закономірність діалектичних зв'язків, називають *законом заперечення заперечення*. Цей закон має, так би мовити, інтегральний характер, виражає спрямованість процесу розвитку, відповідає на запитання: “Як нове змінює старе?” З цим законом асоціюється і наочна геометрична модель розвитку – зображення розвитку у вигляді спіралі, що розгортається. Категоріальний склад цього закону складають насамперед категорії “*діалектичне заперечення*” і “*заперечення заперечення*”. Як і протиріччя, заперечення може бути, з одного боку, формальним (формально-логічним, як одна з логічних операцій – операція заперечення), категоричним, і з іншого боку – діалектичним. У свій час Енгельс відзначав, що “у діалектиці заперечувати – не значить просто сказати “ні”, оголосити річ неіснуючою чи зруйнувати її будь-яким способом”, тобто діалектичне заперечення – це заперечення зі збереженням у старому всього того, що сприяє розвитку.

Відзначимо дві найбільш характерні риси діалектичного заперечення: по-перше, воно є умовою і моментом розвитку; по-друге, воно є моментом зв'язку нового зі старим. Перша риса означає, що лише те заперечення, що служить передумовою для виникнення якихось нових, більш високих і досконаліх форм, є “позитивне заперечення”. Друга риса означає, що нове як заперечення старого, попереднього, не залишає за собою “пустелю”, не просто знищує його, а на думку Гегеля, мовби “знімає” його.

Однак те, що діалектичне заперечення є дійсно “позитивне заперечення”, ступінь прогресу можна визначити лише за допомогою можливості наступного, другого заперечення. І тому для повного опису розглянутої діалектичної закономірності необхідно врахувати ще одну категорію – “заперечення заперечення” – наступність, що виражає у розвитку другий ступінь діалектичного заперечення. У формальній логіці дана категорія відсутня, тому що послідовне подвійне використання операції заперечення до об’єкта повертає його у вихідний стан.

Гегель, супротивник формального мислення, описував закономірність діалектичного заперечення мовою трьох послідовних дій (операцій) діалектичного мислення (його знаменита “тріада”): теза – антитеза – синтез. Проілюструвати діалектичне заперечення можна на класичному гегелівському прикладі з пшеничним зерном.

Посаджене в ґрунт зерно проростає і з’являється стебло (перше заперечення), що, у свою чергу, само породжує колосся з зернами (друге заперечення), а вони далі можуть покласти початок новим стеблам і зернам тощо. Отже, про розвиток можна говорити тоді і тільки тоді, коли має місце послідовність діалектичних заперечень (мінімум два), причому ця послідовність у принципі є нескінченною.

5. Особливості існування системи філософсько-методологічних категорій

Категорії – це найбільш загальні поняття, через які визначаються (у тій чи іншій сфері знання) окремі, більш конкретні поняття. Категорії можуть бути визначені як гранично широкі філософські поняття, які виражають універсальні характеристики та відношення, притаманні всім без винятку явищам матеріального і духовного світу.

Наприклад, у кібернетиці до категорій належать поняття “інформація”, “система”, “модель” та ін.; у фізиці – це поняття “маса”, “енергія”, “поле” тощо. У випадку ж *філософських категорій* доводиться говорити не просто про високий ступінь загальності, а про *усезагальність*, тобто застосовність таких понять принаймні для трьох уже згадуваних сфер буття – природи, суспільства та духовної сфери (свідомості, пізнання та ін.). Поняття, що мають значний ступінь узагальненості, входять у концептуальну мову багатьох наукових дисциплін (але які не належать до філософських категорій), називають часто *загальнонауковими поняттями*. Отже, поняття за ступенем узагальненості можна розділити на три групи:

- а) конкретно-наукові (“балки”, “ферма”; “баріонне число”, “кварк”, “глюон”);
- б) загальнонаукові (“система”, “модель”, “концепція”, “гіпотеза”);
- в) філософські категорії (“світ”, “буття”, “рух”, “об’єкт”).

Серед різноманітних функцій філософських категорій виділимо три основні:

1. *Логічна*. У цьому випадку філософська категорія як поняття виступає формою мислення. Людина не може мислити, не використовуючи категорій (інша справа – усвідомлює вона це чи ні), тим більше якщо мова йде про філософські міркування.

2. *Гносеологічна*. У цьому випадку філософська категорія виступає свого роду “сходишками пізнання”: у змісті категорії акумульований духовний (пізнавальний) досвід людства. Наприклад, те, що ми сьогодні знаємо про простір (з фізики, хімії, психології, математики тощо, що узагальнюється у філософії), істотно відрізняється від того трактування змісту категорії “простір”, що ми знаходимо, наприклад, у “Метафізиці” Аристотеля.

3. *Онтологічна*. У цьому випадку філософська категорія виступає як своєрідна “призма”, через яку суб’єкт, що її використовує, “дивиться на світ”. Іншими словами, за допомогою філософських категорій можна світ ніби “розчленувати” на окремі ділянки, упорядковуючи спосіб його освоєння. Таке “членування” світу називають у філософії категоризацією дійсності. У цьому плані зустрічається ще одна метафора, яка використовувалась тими філософами, що будували системи категорій: у цьому випадку система категорій – це свого роду мережа, яка “накидається” філософом на дійсність.

Подібну процедуру філософи змушені проводити, якщо хочуть своїми концепціями відобразити навколишню дійсність якомога повно та всебічно. При цьому свої концепції вони будують як системи категорій, що покликані в кінцевому підсумку відобразити єдність світу. Серед перших систем категорій відзначимо систему Платона, складену з таких базових категорій: “сущє”, “рух”, “спокій”, “тотожність”, “відмінність”; систему Аристотеля, складену, відповідно, з категорій: “сутність”, “якість”, “кількість”, “відношення”, “місце”, “час”. Більш пізня система Е. Канта складається з чотирьох взаємопов’язаних блоків (підсистем) категорій: а) “кількість” (“єдність”, “безліч”); б) “якість” (“реальність”, “заперечення”, “обмеження”); в) “відношення” (“субстанція”, “причина”, “взаємодія”); г) “модальність” (“можливість”, “дійсність”, “необхідність”).

Усі категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні і співвідносні. Субстанційні – це такі категорії, які є загальними поняттями, котрі вживаються окремо, незалежно до інших. До таких категорій належать категорії “матерія”, “простір”, “час”, “стрибок”, “міра”, “суперечність” та ін. Вони фіксують певні загальні властивості об’єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення про зв’язки цих категорій з іншими.

Співвідносні категорії пов'язані одна з одною закономірно, зв'язки між ними об'єктивні, суттєві, внутрішні, загальні і повторювані. Тобто, якщо йдеться про форму, то вона неминуче передбачає зміст і таке інше.

Отже, співвідносні категорії діалектики дають уявлення про закономірні, необхідні зв'язки як результат відображень необхідних зв'язків між ними, що існують в об'єктивній дійсності.

Після розгляду категорій значно легше зрозуміти поняття “детермінізму” як основного вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу. Ядром детермінізму виступає наявність причинного зв'язку явищ (але слід враховувати, що є також генетичний, структурний, соціальний та інші зв'язки).

Детермінізм найоб'ємніше з понять причинного циклу, що виражає причинно-наслідкову залежність у її найзагальнішому вигляді, універсальній значимості. У ньому відбито взаємозумовленість буття, окремих явищ та універсуму в цілому.

Слід також знати й таке поняття як казуальність. Казуальність, порівняно з детермінізмом, не має універсального значення, а навпаки, є випадковим явищем, де причина і наслідок фіксуються як локальні, конкретні дії.

Сучасні філософи в основному відмовилися від спроб побудови універсальних систем категорій, які (системи) претендували б на абсолютний статус як єдино правильного відображення об'єктивної дійсності. Діалектичні концепції відображають не тільки єдність світу, але й – це особливо важливо – його суперечність, що знаходить своє вираження, наприклад, у таких “парних” категоріях, як: “єдиничне і загальне”, “зміст і форма”, “явище та сутність”, “причина і наслідок”, “необхідність і випадковість”, “можливість і дійсність”.

Категорії діалектики, про які піде мова, головним чином відносяться до концептуальної мови *детермінізму*, тому що сама діалектика може розглядатися як одна з його версій. Проте почнемо з категорій, що до зв'язків (як ключового поняття детермінізму) прямого відношення не мають.

Єдиничне і загальне. Під *єдиничним* у предметі (чи об'єкті; тут обидва ці поняття можна вживати як синоніми), звичайно, мають на увазі те, що притаманне тільки йому й відсутнє в інших предметах. Відповідно, під *загальним* у предметі мається на увазі те, що притаманне не тільки йому одному, але що можна знайти й в інших предметах, що, у свою чергу, можуть утворити певний клас. Сфера застосування категорії “єдиничне” – це, наприклад, унікальні аспекти буття людини, будь-які подробиці і деталі в якому-небудь описі та ін. Сфера ж застосування

категорії “загальне” охоплює, наприклад, предметну сферу будь-якого природничо-наукового закону чи теорії.

У міркуваннях про співвідношення загального й одиничного з погляду діалектики часто використовується і категорія “*особливе*”, що займає нібито проміжне положення між ними. Стосовно загального вона може виконувати роль одиничного, а стосовно одиничного – відповідно, роль загального. Те загальне, котре не може бути особливим, називають *загальним*. Візьмемо, наприклад, дану книгу, яку має зараз перед собою читач. Вона, як матеріальний об’єкт, є часткою загального світу матеріальних об’єктів, але в той же час це не просто матеріальний об’єкт, а особливий об’єкт – елемент підкласу книг. Проте ця книга – одинична, навіть унікальна в тому відношенні, бо має, наприклад, на даній сторінці саме таку кількість букв та інших символів, чого не можна сказати про якусь іншу книгу.

Зміст і форма. Ця пара категорій виражає, так би мовити, “складеність” об’єкта (предмета), його організацію і будову, хоча в історії філософії таке трактування було далеко не єдиним. Наприклад, Аристотель розглядав форму як організуючий фактор буття, як активну силу, яка упорядковує пасивну матерію за аналогією із ситуаціями людської творчості (вплив гончара на глину, скульптора на мармур та ін.). У даній час під *змістом* об’єкта мається на увазі сукупність його елементів і зв’язків між ними. *Формою* ж об’єкта називають спосіб організації його змісту.

Явище і сутність. Функціональна значимість цієї пари категорій відноситься, головним чином, до сфери теорії пізнання й епістемології, які використовуються частіше при розгляді пізнавальних ситуацій. *Явищами* називають те, що безпосередньо дається суб’єкту, для розуміння чогось досить чуттєвого ступеня пізнання. Явище – це, як правило, зовнішня сторона об’єкта, яка пізнається органами чуття. *Сутність* же – це найчастіше внутрішня сторона об’єкта, для пізнання якої чуттєвого ступеня вже недостатньо. Більш того, у філософії (онтології) уже за часів античності усвідомили, що сутність змінюється не так, як змінюються явища. Після Платона її стали поміщати в особливий, надматеріальний світ.

Діалектика розглядає співвідношення явища та сутності об’єкта як суперечливу єдність його природи (адже саме в даному випадку слово “природа” позначає походження і сутність чогось), нерозривну єдність протилежних його сторін. Недіалектичний підхід до співвідношення явища та сутності можна знайти в таких філософських концепціях, як кантівське вчення про “речі в собі” (абсолютний розрив зв’язку між явищем та сутністю і протиставлення сутності явищам), емпіризм

і феноменологія (абсолютизація гносеологічного статусу явищ), платонізм та есенціалізм (абсолютизація гносеологічного статусу сутності).

А тепер звернімося до філософських категорій, що безпосередньо виражають за своїм змістом зв'язки у світі. Про ці зв'язки ми вже вели мову, де розглядали їхнє різноманіття в рамках концепції детермінізму; однак тепер ми звернемося до категоріального статусу цих зв'язків, тобто репрезентації їх за допомогою відповідних категорій (у даному випадку – категорії діалектики).

Розглядаючи тут *причинність* (тобто взаємодію *причини і наслідку*), ми будемо мати на увазі не стільки особливості причинно-наслідкових зв'язків як таких, а їхній діалектичний характер і його вираження в категоріях діалектики. Діалектичність зв'язку будь-яких двох явищ чи подій полягає в тому, що: 1) одне (наприклад, причина) не може існувати без іншого (тобто причинно-наслідковий зв'язок – нерозривний, не має “пустоти”); 2) зв'язок цих явищ – суперечливий (тобто одне і те ж явище чи подія може бути і причиною, і наслідком); 3) їхній зв'язок – нелінійний (тобто одна причина може призвести до декількох наслідків, а наслідок може бути результатом дії декількох причин). Однак ті істотні особливості причинних зв'язків, про які йшла мова раніше, залишаються в силі. Категорія “*причина*” означає таке явище чи подію, що: а) передре іншому явищу чи події (тобто *наслідку*) і б) породжує інше явище чи подію. Діалектика причини і наслідку полягає в тому, що, по-перше, причина обов'язково породжує якийсь наслідок, і останній зовсім не обов'язково єдиний; по-друге, будь-який наслідок є результатом дії якоїсь причини, і остання зовсім не обов'язково єдина, і, по-третє, наслідок може впливати на причину, що його зумовила, (тобто спостерігається так званий зворотний зв'язок).

Необхідність і випадковість – так, як і причина та наслідок, є парними категоріями діалектики. Категорія “*необхідність*” виражає в об'єктах і зв'язках їхній стійкий, істотний, закономірний характер. Категорія “*випадковість*” виражає в об'єктах і зв'язках їх нестійкість, яка обумовлена частіше зовнішніми обставинами від перетинання незалежних причинних рядів. Діалектика необхідності та випадковості полягає в нерозривному зв'язку між ними (у відсутності, наприклад, “чистої” необхідності, абсолютно ізольованої від випадковості). Будь-яке явище в одній системі відносин може розглядатися як необхідне, а в іншій – як випадкове.

Можливість і дійсність – співвідносні філософські категорії, що характеризують два основних ступені становлення і розвитку об'єкта чи явища. Категорія “*можливість*” виражає об'єктивну тенденцію становлення предмета чи явища, а “*дійсність*” – відповідно, виражає реально

(як то кажуть, “насправді”) існуючий предмет чи явище як результат реалізації якоїсь можливості. Діалектичність зв'язку можливості та дійсності не допускає розглядати їх ізольовано один від одного. Можливість за певних умов неодмінно переходить у дійсність; остання ж не може розглядатися інакше, як реалізована можливість. Розрізняють абстрактну (формальну) і реальну (конкретну) можливості. Абстрактна можливість характеризує відсутність принципових перешкод для становлення предмета (“все можливо, що не суперечить собі”), однак для її здійснення немає всіх необхідних умов. Реальна можливість має для своєї реалізації всі необхідні умови: прихована в дійсності, вона за певних умов стає новою дійсністю. Зміна сукупності умов визначає перехід абстрактної можливості в реальну, а остання перетворюється в дійсність.

6. Альтернативні концепції розвитку

Діалектика як філософська теорія розвитку, що ґрунтується на розумінні його суперечливості, сама є ілюстрацією цієї теорії, бо містить у собі дві протилежні взаємодіючі сторони – позитивну (стверджувальну) і негативну (заперечувальну).

Діалектика, з одного боку, виправдовує існуючі порядки, стан, речі, однак, для певних умов, для певного часу. І в цьому полягає її позитивна (стверджувальна, або консервативна) сторона. З іншого боку, діалектика виходить з абсолютної змінності, плінності речей, станів, порядків, “ліквідації” того, що є, для розвитку того, що буде. Однак ця ліквідація, негативність не може бути абсолютною, тотальною, оскільки в такому випадку розвиток став би неможливим. Гегель розрізняв абстрактне і конкретне заперечення. Перше має нігілістичний характер, друге – діалектичний, як “зняття”, тобто не просто знищення старого, а утримання того, що необхідне для подальшого розвитку нового.

Відомими представниками такого способу інтерпретації діалектики були Теодор Адорно і Жан-Поль Сартр.

Теодор Адорно (1903-1969) – німецький філософ, соціолог, представник так званої “франкфуртської” школи. Автор низки праць з філософії, в тому числі такої, як “Негативна діалектика” (1966). Розвинув ідею заперечення в його абстрактному, тобто нігілістичному розумінні, коли заперечення перестає бути моментом переходу до нового. Діалектика Гегеля “в руках” Адорно перетворюється в антисистемну, “заперечливу діалектику” всього сутнього.

Жан-Поль Сартр (1905-1980) – французький філософ і письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Йому належить ряд праць з проблем філософії, а також праця “Критика діалектичного розуму” (1960). У його розумінні діалектика можлива в двох формах –

“критичній” і “догматичній”. Першою є “негативна” діалектика, що тлумачиться з точки зору філософії екзистенціалізму (філософії існування), друга – “консервативна”, “догматична”, “недостатньо революційна” марксистська діалектика.

Отже, можна зробити висновок щодо змісту, суті та принципів так званої “негативної” діалектики, котрій полягає в тому, що “негативна” діалектика – це одnobічна, суб’єктивістська концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення. “Негативна” діалектика – це, по суті, антидіалектика.

Антидіалектикою є також метафізика (про альтернативність діалектики і метафізики як протилежні філософські концепції розвитку мова йшла у першому питанні).

Альтернативами діалектики є також софістика й еkleктика, оскільки вони виступають як різновиди метафізики.

Справді, *софістика* (від грец. – міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки) за багатьма своїми ознаками наближається до метафізики. Софістика ґрунтується на неправильному виборі вихідних положень, на абсолютизації того чи іншого визначення, на змішуванні суттєвого з несуттєвим, на хибних доведеннях (так званих софізмах), на свавільному виокремленні другорядних властивостей предмета; на використанні різних значень одного і того ж слова тощо. І в цьому відношенні софістика, безумовно, має багато спільного з метафізикою, однак софістика і метафізика – це нетотожні, неоднозначні способи мислення.

По-перше, софістика, на відміну від метафізики, не є якоюсь цільною, самостійною теорією пізнання чи методом. По-друге, софістика, як спосіб мислення, носить винятково суб’єктивістський характер. Властива їй свавільна інтерпретація фактів неминуче веде до агностицизму. Що ж до метафізики, то це такий спосіб мислення, котрий має об’єктивні основи, про які йшла мова вище. По-третє, метафізика є формою світогляду, котрий дає уявлення про певну картину світу. Софістика ж не має таких якостей. Вона не є світоглядом. Можна зробити висновок, що софістика, як різновид метафізики в цілому, нерівнозначна їй і виступає альтернативою діалектики лише в певному значенні цього слова, а саме тоді, коли ми розглядаємо діалектику як логіку, як науку про закони та форми відображення в мисленні розвитку об’єктивного світу. Тепер коротко щодо еkleктики.

Еkleктика (від грец. – вибираю) – це алогічна концепція, що ґрунтується на свавільному виборі координат; на випадковому поєднанні різних сторін речей; на ігноруванні їхніх суттєвих відмінностей;

на суб'єктивістському поєднанні елементів, положень різних вчень, концепцій, шкіл, поглядів тощо.

Еклектика – це, образно кажучи, “мішанина”, тому вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом. Софістика й еклектика – це грані однієї й тієї ж медалі. Їх спільність полягає в тому, що і перша, і друга за своєю природою мають суб'єктивістський характер, стосуються певної логіки мислення, відповідної інтерпретації фактів.

До альтернатив діалектики відносять також догматизм і релятивізм. *Догматизм* (з грец. – положення, що сприймається на віру, без доведення) – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при вирішенні їх не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу. Догматизм – це визначальна характеристика консервативного мислення. Вона відображає закостенілість людської думки, її тимчасову засліпленість, нездатність до саморуку.

Догматизм виходить з незмінних, назавжди даних формул, знань, котрі не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Якщо певна істина, то вона, згідно з догматизмом, правильна стосовно будь-якого випадку, будь-яких умов розвитку. Поділяючи знання на правильні і неправильні, догматизм намагається закріпити це назавжди і фактично веде до оманливості. Догматизм, перебільшуючи значення певних сторін істини, не визнає нових якісних моментів, що виникають у процесі пізнання, не враховує конкретності істини, абсолютизує її, і в цьому відношенні, змикаючись з метафізикою, є антиподом діалектики, однак тільки в певному її значенні – як теорії пізнання.

Зворотним боком догматизму є релятивізм. *Релятивізм* (від грец. – релятивний, відносний) – теоретико-пізнавальна концепція, котра виходить з однобічного з'ясування сутності істини, перебільшення моменту її відносності, тобто інтерпретації результатів процесу пізнання. І, звичайно, тут релятивізм є різновидом метафізичного тлумачення істини. Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому є її альтернативою. Догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності; релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Отже, якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і “негативна” діалектика; якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика й еклектика. Якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами виступають догматизм і релятивізм. Висновки, що випливають з вищевикладеного, можна звести до кількох основних положень.

1. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві та мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки весь навколишній світ перебуває в русі, зміні та розвитку, діалектика у своїй основі неминуче має виходити з цієї загальності. Вона відтворює в мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їхньої суперечності, змін, плинності, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика має категорійний апарат, закони і принципи, котрі адекватно відображають у мисленні зміни і взаємопереходи, оскільки самі є рухливими і змінними. Без розуміння цього, без врахування діалектики суперечностей і рушійних сил розвитку в будь-яких природних і суспільних системах об'єктивної дійсності істинне пізнання неможливе.

2. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з точки зору їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє вивчення об'єктивних процесів. Вона дає змогу знаходити нові грані речей, нові повороти, зв'язки, способи усвідомлення дійсності, що розвиваються, і тим самим відтворювати її в усій складності, суперечності, багатогранності, з безліччю відтінків підходу до буття, наближення до нього. Діалектика, на відміну від інших концепцій розвитку, розглядає предмети і явища не ізольовано один від одного, а в їхньому взаємозв'язку, а отже, й у взаємодії та суперечності. Процес розвитку можна зрозуміти і відтворити у мисленні тільки з урахуванням цього. Тому діалектика є альтернативою усіх теорій, вчень, течій та напрямків, котрі відкидають, ігнорують чи фальсифікують об'єктивні принципи зв'язку, розвитку, суперечності, стрибкоподібності, заперечення, таких, як метафізика, софістика, еkleктика, догматизм, релятивізм, "негативна" діалектика.

3. У своєму розвитку людство здобуло великий досвід узагальнення об'єктивної дійсності, що дало змогу розкрити її закони, виділити категорійний апарат для з'ясування сутності речей, виробити методи та форми пізнання, показати всю складність і діалектичну суперечність пізнання. Тому теорія пізнання не може не бути діалектичною, не може обійтись без законів діалектики, її категорій та принципів. Іншими словами, закони, категорії та принципи діалектики є одночасно законами, категоріями і принципами самої теорії пізнання.

4. У наш час необхідними стали нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відобразити у мисленні таку рухливість в об'єктивній дійсності, бо консерватизм думки, схильність до застарілих понять є серйозним гальмом на шляху пізнання світу, що змінюється. Діалектика, як логіка мислення, цілком відповідає цим вимогам сучасності. Вона є логікою узагальнення світу, переходу від незнання

до знання, від явища до сутності, від сутності одного порядку до сутності більш високого та ін. Діалектика, як і логіка, відтворює у мисленні процес пізнання в усій його складності та суперечності, взаємопереходах протилежностей. Тому сама логіка не може не бути діалектикою.

5. Закони діалектики відображають те, що є у самій дійсності. Вони становлять основний зміст об'єктивної діалектики, яка знаходить свій вияв у мисленні людини і становить основний зміст суб'єктивної діалектики. Отже, закони діалектики, закони пізнання і закони мислення не можуть бути різними. Вони є однаковими, єдиними, тотожними і відображають лише різні аспекти діалектики: онтологічний, логічний і гносеологічний.

6. Не всі філософські течії, школи визнають діалектику. Окремі з них відкидають її як схоластику. Це означає, що вона вимагає подальшого осмислення і дослідження. Однак слід підкреслити, що сучасна діалектика, її теорія і методологія є видатним надбанням філософії ХХ століття. Без її знання філософська освіта буде частковою та неповноцінною.

ТЕМА 11. ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ

План лекції

1. Сутність пізнавального процесу, його принципи та особливості.
2. Поняття чуттєвого та раціонального у пізнанні.
3. Філософське розуміння істини. Об'єктивна, абсолютна та відносна істини.
4. Поняття практики. Практика як критерій істини.
5. Наукове пізнання. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.
6. Основні форми та методи наукового пізнання.
7. Наукове пізнання і творчість.

Основні поняття: гносеологія, пізнання, знання, агностицизм, скептицизм, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, практика, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, інтуїція, творчість, істина, абсолютна істина, відносна істина, об'єктивна істина, хибна думка (заблудження), омана, емпіричне пізнання, теоретичне пізнання, метод, методологія, наука, епістемологія, догматизм, релятивізм.

1. Сутність пізнавального процесу, його принципи та особливості

Орієнтація в світі завжди припускає адекватне відтворення дійсності. Це відтворення і складає суть пізнавального відношення до світу. Пізнавальне відношення людини до дійсності є необхідною умовою всієї системи його стосунків до світу, а можливість адекватного відтворення реальності складає світоглядну проблему.

Знання, що є результатом пізнавальної діяльності людини, можна зрозуміти як основу ідеального плану діяльності. Саме реалізація ідеальних планів діяльності і дозволяє провести міст між свідомістю і дійсністю, знанням і буттям.

Функціонування знання як основи ідеального плану діяльності забезпечує можливість зворотних зв'язків від дійсності до наших знань про неї. У ході здійснення таких зв'язків уточнюються, переглядаються, удосконалюються людські знання про світ. Знання виникає, функціонує й удосконалюється в процесі активної діяльності людини.

Вплетене в тканину реального людського життя пізнання на певному етапі розвитку суспільства відособлюється в спеціалізоване духовне виробництво. Особливою формою духовного виробництва (разом з мистецтвом та ін.) є науково-теоретична діяльність, побудова особливої наукової картини світу, відмінної від картини світу, даної в буденній

свідомості. Пізнавальна діяльність людини, вплетена в тканину його реального життя, завжди нерозривно пов'язана з роботою його свідомості, з емоціями, волею, пам'яттю, вона припускає також переконаність, віру, помилки, ілюзії. Проте суть пізнавального відношення людини до світу, не дивлячись на всі ці супроводжуючі пізнання чинники, полягає в досягненні адекватного відтворення дійсності, без якого неможливі реальна орієнтація людини в світі й успішне перетворення цього світу.

Чи здатне людство, людина як суб'єкт пізнання виробити таке знання, що є адекватним відтворенням дійсності, підстави і критерії пізнавальної діяльності, в процесі якої виникає й удосконалюється таке знання, що і складає світоглядну природу філософського аналізу пізнання.

У даний час пізнання вивчається не тільки філософією. Інтенсивно розвиваються різні спеціальні науки, що досліджують пізнання: когнітивна психологія (психологія, що вивчає пізнавальні процеси), логіка і методологія наукового пізнання, історія науки, науковедення, соціологія знання тощо. Всі ці науки вносять вагомий внесок у вивчення пізнання, розглядаючи його окремі аспекти. Без опори на їх досягнення неможливе кваліфіковане, успішне філософське дослідження пізнання. Проте суть пізнавального відношення до світу – предмет саме філософського осмислення, бо воно пов'язане з аналізом та рішенням корінних світоглядних проблем відношення людини до дійсності. Пізнання є необхідною стороною цього відношення і його можна зрозуміти тільки в контексті останнього.

Починаючи вивчення теми, насамперед, необхідно чітко з'ясувати, що таке гносеологія як філософське вчення, які проблеми воно вирішує. Як ви вже знаєте з попередніх тем, *гносеологія* – це вчення про пізнання, теорія пізнання. Однак слід враховувати, що пізнання є об'єктом вивчення багатьох наук. Крім філософії, проблеми пізнання досліджують психологія, фізіологія вищої нервової діяльності, кібернетика, логіка, мовознавство, семіотика, ряд інших наук. Проте всі вони не ставлять і не вирішують корінних проблем пізнання, а вивчають лише його окремі аспекти.

Специфіку гносеології як філософської дисципліни становить те, що гносеологія досліджує найбільш загальні закономірності та проблеми пізнання. До них, зокрема, належать: природа і джерела пізнання, що є його основою і що рухають ним, які можливості і межі пізнання, що таке істина та заблудження, в яких формах і якими методами здійснюється пізнавальна діяльність людей та інше.

Отже, гносеологія, або теорія пізнання, філософія пізнання вивчає не окремі сторони, аспекти, грані пізнання, а всезагальне в пізнавальній діяльності незалежно від того, яка саме ця діяльність: повсякденна чи спеціалізована, професійна, наукова чи художня. Процес пізнання вона досліджує як ціле з точки зору його сутності, зумовленості і структури, відношення людських знань про дійсність до самої дійсності. Будь-яка пізнавальна активність у кінцевому підсумку спрямована на задоволення історично формуючих матеріальних та духовних потреб і за своєю сутністю нерозривно пов'язана з цілеспрямованою практичною діяльністю. Остання тому й є історичною передумовою, основою і метою пізнання.

Отже, що таке пізнання?

Пізнання – це процес активного, цілеспрямованого, понятійного відображення дійсності у свідомості людини. Теорія пізнання (або гносеологія) – розділ філософії, в якому з'ясовуються природа пізнання, його рівні, методи, форми, закономірності, можливості, труднощі та суперечності.

У філософії існують два протилежних підходи до з'ясування сутності процесу пізнання, його джерела, здатності людського розуму відобразити істину. Для ідеалістичної філософії пізнання – це процес діяльності самої людської свідомості, результат останньої. Зміст знання з точки зору такого підходу ми ніби отримуємо не з об'єктивної дійсності, а з самої свідомості, котра є джерелом пізнання. Є філософи цього напрямку, які взагалі вважають неможливим пізнання сутності речей, бо, мовляв, людина здатна пізнавати лише явища. Наприклад, Е. Кант вважав, що сутність принципово пізнати неможливо. Єдине, що підлягає пізнанню, – це те, що видиме, що “з'являється”, що є явищем. Розірвавши необхідний зв'язок між сутністю та явищем, Кант фактично став на шлях заперечення пізнання, на шлях *агностицизму* (від грец. *gnosis* – знання, *a* – заперечення його). І, навпаки, є філософи цього ж напрямку, котрі вважають людське пізнання не лише можливим, але і нездоланим, всесильним. Такий підхід притаманний, скажімо, Гегелю. Філософ вважав, що у світі “немає сили”, яка могла б “протистояти дерзанню пізнання”.

Для матеріалістичної філософії пізнання процесом вияву самої сутності людини, її можливостей є адекватне відображення у свідомості того, що вона пізнає. Джерелом пізнання у такому розумінні є не свідомість людини сама по собі, а відображувана нею об'єктивна дійсність, яка не залежить від людини, її свідомості. Остання є лише засобом пізнання, а не джерелом його, бо зміст знання знаходиться за межами свідомості.

Пізнання – це вища, людська, соціальна форма відображення, якій притаманні такі риси:

1. Пізнання є формою духовного (ідеального) відображення й освоєння дійсності. Пізнання як відображення – це здатність людського мозку відтворювати у певній ідеальній формі і певною мірою повноти існуючих поза ним об'єктів, їх властивостей і зв'язків. Такими ідеальними формами є відчуття, уявлення, поняття, судження, умовиводи, тобто в мозку людини формуються суб'єктивні образи явищ і предметів зовнішнього світу. У формі цих суб'єктивних образів і проходить усе наше пізнання.

2. Джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Ніяке пізнання неможливе без дії предметів, явищ матеріального світу на нашу свідомість. Тільки в результаті впливу зовнішніх умов, реальних предметів та процесів на свідомість людини в нашій голові можуть виникати образи цих предметів. Мозок людини і зовнішній об'єктивний світ – це два якісно різних види матерії, один з яких відображає інший.

3. Процес пізнання має суспільно-історичний характер. Усі людські пізнавальні здібності, й насамперед мислення, не даються людині від природи, а формуються на основі та в процесі праці, суспільного виробництва. Кожна людина навчається мислити разом із засвоєнням мови і набутими людством знаннями. Те, що вона може пізнавати і що стає об'єктом її пізнання, також визначається рівнем суспільного розвитку.

4. Основою всього процесу пізнання є суспільно-виробнича, соціально-політична, науково-експериментальна та інша практична діяльність людей. Тільки в процесі практичної зміни природи і суспільного життя у людини складається певне ставлення до явищ об'єктивного світу, виявляється сутність предметів матеріального світу, встановлюється істинність всіх наших знань.

5. Пізнання є не пасивним спогляданням дійсності, а активним процесом, не простим одержанням готових знань, а творчим їх формуванням на основі усвідомлення цілей, настанов і змісту практичного впливу людини на об'єкт.

6. Пізнання – складний, суперечливий, нескінчений за своїми проявами процес наближення образів свідомості до об'єкта пізнання, рух нашої думки від незнання до знання, від знання неповного, недосконалого до знання більш повного і досконалого.

Отже, пізнання – це зумовлений законами соціального розвитку, нерозривно пов'язаний з практикою процес активно-діяльного відображення в свідомості людей об'єктивної та суб'єктивної дійсності, основним результатом якої є знання.

Зверніть увагу на те, що знання – це результат пізнавальної діяльності, виражений в ідеальних образах (уявленнях, поняттях, судженнях, теоріях) і закріплений в знаках природних або штучних мов. Знання певним чином співвідносяться з вірою. Віра – це знання, прийняте без достатньої критичної перевірки, під впливом чужої думки, власного інтересу, традицій, навіювання тощо.

Далі слід перейти до розгляду другої частини першого питання теми – структури пізнання. Розкриваючи це питання зупиніться насамперед на характеристиці основних елементів, які становлять процес пізнання (суб'єкти, об'єкти, предмети, мета, засоби та результати пізнання).

Ті конкретні речі, явища, процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна активність людей, прийнято називати *об'єктом пізнання*. Об'єкт – це та частина об'єктивної дійсності, на що спрямована пізнавальна діяльність людини. Той, хто здійснює пізнавальну діяльність, є суб'єктом пізнання. *Суб'єктом* може бути як окремий індивід, так і соціальна група. Суб'єкт – це людина, але не будь-яка, а лише та, котра здатна пізнавати, активна, творча, цілеспрямована.

Отже, пізнання – це специфічна взаємодія між суб'єктом і об'єктом, кінцева мета якого – досягнення істини, забезпечення технологій, алгоритмів, моделей і програм, направлених на засвоєння об'єктів у співвідношенні з потребами суб'єкта. Наслідком взаємодії суб'єкта й об'єкта є пізнавальний (гносеологічний) образ того, що пізнається. Образ цей суб'єктивний за формою й об'єктивний за змістом, джерелом.

Зверніть увагу, що сучасна наукова гносеологія ґрунтується на таких принципах: принцип об'єктивності, принцип пізнаваності, принцип активного творчого відображення, принцип діалектики, принцип практики, принцип історизму, принцип конкретності істини.

Принцип об'єктивності – найважливіший імператив теорії пізнання. Він ґрунтується на визнанні будь-якого пізнавального об'єкта частиною об'єктивної реальності, незалежної від людини. Це вихідна вимога до дослідника – вивчати реальний об'єкт, як первинне начало, що знаходиться за межами людської свідомості та відображається нею.

Принцип пізнаваності – теж один з основних принципів наукової гносеології. Коротко його можна визначити так: світ пізнаваний, сутність речей і явищ потрібно з'ясовувати через тенденції (закони) їх становлення та розвитку. Свідченням цього є досягнення в різних галузях науки та техніки.

Принцип відображення. Сутність його полягає в тому, що знання, їх зміст є результатом рефлексії останніх у свідомості людини.

Принцип практики – це визнання за практикою ролі основного критерію істини, рушійної сили пізнання, його мети та джерела. Про зміст, структуру поняття “практики” мова буде йти окремо.

Принцип конкретної істини. Цей принцип можна сформулювати так: істина завжди конкретна, її можна точно визначити. По-перше, вона повинна бути зрозумілою, логічною. По-друге, конкретність істини означає, що кожне наукове положення, об'єктивний закон повинні розглядатися з урахуванням конкретних умов, в яких вони виявляються та діють. Наприклад, закон всесвітнього тяжіння в умовах Землі та Місяця діє неоднозначно. На Землі, оскільки маса її більша, то більшим є і притягання.

У філософії важливим принципом, що використовується в процесі пізнання, є *принцип історизму*. Що він означає? Він означає не що інше, як розгляд предметів, явищ чи процесів в їх розвитку, змінах, саморусі: як те чи інше явище виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло і чим стало. У зв'язку з цим принцип історизму ставить перед дослідником ряд імперативних, обов'язкових вимог, а саме:

- 1) вихідна вимога – це якісна, сутнісна ретроспективність, зворотний аналіз;
- 2) вимога розгляду передумов виникнення того чи іншого явища;
- 3) розгляд явища з точки зору його розвитку як закономірного процесу;
- 4) виділення в розвитку явища певних етапів (стадії, фази, періоди), з'ясовуючи їх особливості, відмінності;
- 5) визначення напрямку розвитку явища, його характер (прогресивний, регресивний, гармонічний, дисгармонічний, динамічний, статичний та ін.);
- 6) розкриття основної тенденції розвитку системи з метою передбачення її майбутнього;
- 7) вивчення історії понятійного апарату певного явища чи системи стосовно зміни їх змісту, який вони мали колись і який мають тепер;
- 8) застосування щодо пізнання основних законів та принципів діалектики.

Безумовно, дотримання вимог принципу історизму – це нелегке завдання. Але лише на цьому шляху можливе досягнення об'єктивної (неупередженої) істини. Іншого шляху до неї немає.

І, насамкінець, останнє. Важливим підґрунтям наукової гносеології є *принцип єдності теорії пізнання та діалектики*, застосування в процесі пізнання законів, категорій та принципів останньої. Чому? Спробуємо дати відповідь на це запитання.

Справа в тому, що процес пізнання є складним і суперечливим. Про це свідчать, принаймні, хоча б такі моменти:

1. Конкретне (будь-яка річ) відображається у свідомості людини безпосередньо. Загальні ознаки речей відображаються опосередковано. Конкретне дається людині на рівні відчуттів. Загальне ж – на рівні

мислення. Тоді виникають запитання, а чи маємо ми на рівні мислення (як посередника між річчю й образом її) адекватне відображення самої речі? У чому сутність зв'язку між загальним і конкретним?

Це непрості запитання, тому і з'ясовують їх різні філософи по-різному. У середні віки (XIV ст.) у філософії виникла суперечка між так званими номіналістами та реалістами з приводу природи загальних понять (універсалій). Номіналісти (від лат. *nomen* – ім'я, назва) – Росцелін, Дунс Скот, У. Оккам вважали, що реально існують лише окремі речі, а загальні поняття про них – тільки назви, імена, що породжені людським мисленням. Більше того, вони стверджували, що загальні поняття не лише існують незалежно від речей, але навіть не відображають їх конкретних властивостей.

Реалісти (Анстельм Кентерберійський, Фома Аквінський) виходили з того, що загальні поняття існують реально (звідси і назва), незалежно від речей, передують їм та є їх реально існуючими духовними сутностями.

Як бачимо, філософи давали різне тлумачення проблемі взаємозв'язку загального і конкретного. Вони не розуміли того, що загальні поняття відображають реальні ознаки речей, які об'єктивно існують, і що одиничні, конкретні речі не відокремлені від загальних, а мають їх у собі. З точки зору філософів-сенсуалістів (Дж. Локк, Д. Дідро та ін.) у мисленні немає нічого, чого раніше не було б у відчуттях, тому істинним, справжнім пізнанням є емпіричне пізнання, що засноване на чуттєвому досвіді (сенсуалізм (від лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрямок у теорії пізнання, котрий визнає відчуття єдиним джерелом знань).

Раціоналісти (Р. Декарт, Г. Лейбніц та ін.) виходили з того, що справжнє, достовірне знання не може бути отримане емпіричним шляхом з допомогою досвіду. Знання мають лише одне джерело – сам розум (раціоналізм від лат. *rationalis* – розумний). Забігаючи наперед, слід підкреслити, що істинне пізнання можливе лише за умови органічної єдності емпіричного та раціонального пізнання на основі практики.

2. Образ предмета, будь-якої речі є одночасно й об'єктивним, незалежним від людини, і суб'єктивним, залежним від неї, від її відчуттів. За джерелом образ предмета – об'єктивний, а за формою – суб'єктивний, притаманний лише людині. Людина є суб'єктом пізнання, вона з'ясовує сутність речей, виділяє їх загальні ознаки, і багато що залежить від її інтелекту. Тому суб'єктивний момент у пізнанні має, безумовно, важливе значення.

3. Пізнання, з одного боку, як пізнання світу – безмежне. З іншого боку, воно має певні межі, оскільки такі межі мають конкретні речі.

Якщо ж у процесі пізнання цю складність і суперечливість не враховувати, перебільшувати або недооцінювати ту чи іншу його сторону, то неминуче заблудження, неадекватне відображення дійсності.

Це свідчить про те, що гносеологія за своєю сутністю і природою не може не бути діалектикою, не може не враховувати її вимоги, принципи, закони та категорії, котрі екстраполюються і на процес пізнання.

2. Поняття чуттєвого та раціонального у пізнанні

Пізнання як процес складається з двох нерозривних моментів – чуттєвого та раціонального. Чуттєве пізнання – основа чуттєвого досвіду. Воно ґрунтується на відчуттях, котрі є необхідним джерелом пізнання. Це – слух, дотик, зір, смак, нюх. Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, коли суб'єктом сприймаються окремі сторони, властивості речі; сприйняття, коли відбувається цілісне відображення предмета й уявлення, коли подумки людина відтворює те, що вона бачила раніше, що колись сприймала безпосередньо. Фактично, чуттєве пізнання – це активне, живе споглядання, “мислення” образами.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів та явищ внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття людини, які пов'язують її із зовнішнім світом. Основними видами відчуття є: зорові (світлові або кольорові), слухові, смакові, нюхові, дотикові. Вони виникають і під впливом процесів, що відбуваються в людському організмі.

Сприйняття – це чуттєве відображення предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей за безпосередньої дії їх на органи чуття людини. Сприйняття – це цілісний, багатоаспектний чуттєвий образ дійсності, який виникає на основі відчуттів, але не є їх механічною сумою. Уявлення – це форма чуттєвого відображення, яка відтворює властивості дійсності за допомогою слідів, залишених у пам'яті предметами, що раніше сприймалися суб'єктом.

Уявлення – це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини. Уявлення дає можливість зіставляти різні сприйняття і наочно уявляти властивості, зв'язки та взаємовідношення речей, які в даний момент безпосередньо не сприймаються.

Отже, для чуттєвого пізнання в цілому характерне відображення дійсності в наочній формі, наявність безпосереднього (без проміжних ланок) зв'язку людини з навколишнім світом, відображення головним чином зовнішніх індивідуальних особливостей предметів і процесів, їх деяких загальних властивостей. Вихід же за межі чуттєвого пізнання досягається за допомогою мислення, тому чуттєве відображення і його основні форми хоч і є необхідною стороною пізнання,

все ж обмежені в своїх можливостях давати істинні знання, оскільки чуттєво даний предмет завжди сприймається в безпосередній єдності з суб'єктом. Тому знання про дійсність досягається подальшим розвитком форм пізнання, які виводять за межі безпосередньої чуттєвості. Отже, наступний рівень пізнання є раціональне пізнання.

Раціональне пізнання (від латин. *rationalis* – розумний) здійснюється на рівні мислення. Мислення є процесом узагальненого, суттєвого відображення дійсності в таких його основних формах, як поняття, судження, умовивід.

Мислення – це вища форма ідеального відображення об'єктивної реальності, яка полягає в цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом істотних властивостей та відношень речей, у творчому створенні нових ідей, у прогнозуванні тих чи інших дій, явищ, подій.

Поняття – це форма мислення, що відображає загальні й істотні ознаки предметів та явищ дійсності. Своїм логічним змістом поняття відтворює таку діалектичну закономірність пізнання, як зв'язок одиничного, особливого та загального, хоча в понятті вони і не розчленовані, їх розчленування та виявлення співвідношення розкриваються в більш складній формі думки – судженні, наприклад, “сніг”, “стіл”, “держава” тощо. У цих поняттях не беруться до уваги їхні конкретні ознаки (який “сніг” – пороша, брудний, чистий; який “стіл” – письмовий, столовий, сосновий; яка “держава” – демократична, тоталітарна, правова та ін.), думка концентрується на загальному, що притаманне цим речам та явищам.

Судження – форма мислення, в якій за допомогою зв'язку понять щось стверджується або заперечується стосовно об'єкта пізнання. У судженнях виявляється зв'язок між речами, речами та їх властивостями, розкривається їх зміна, дається визначення. Наприклад, “Україна – європейська держава”; “Штучний супутник Землі не є планетою”. Речення, котре не є заперечувальним чи стверджувальним, не виражає судження. Наприклад, окличні, питальні речення на зразок: “Принеси книжку!”, “Хто хоче дати відповідь на запитання?”.

Умовивід – форма мислення, за допомогою якої з одних думок (засновків) одержують нові думки – висновки. Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не шляхом звертання до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту. Наприклад:

1. В усіх вузах України вивчають філософію.
2. УАБС – вищий навчальний заклад України.

Висновок: В УАБС вивчають філософію.

Універсальною формою мислення є, безумовно, категорії, в яких, як було показано вище, відображаються найбільш загальні ознаки, зв'язки, властивості, відношення речей, явищ чи процесів, що мають місце в об'єктивній дійсності.

Зверніть увагу, що чуттєве і раціональне – це діалектично взаємозв'язані складові єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності. Безпосередньо ця єдність втілюється і виявляється в діяльності такої пізнавальної здібності людини, як творча уява, інтуїція.

Таким чином, процес пізнання здійснюється у формах чуттєвого та раціонального відображення. Однак слід пам'ятати, що чуттєве та раціональне – це не ізольовані один від одного ступені пізнання, а діалектично взаємопов'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності.

Чуттєве та раціональне пізнання знаходяться в органічній єдності, взаємодії. Не буває раціонального пізнання поза чуттєвим і, навпаки, чуттєвого пізнання поза раціональним. Свідченням їх нерозривної єдності є хоча б те, що вже в уявленні (основній формі чуттєвого пізнання) є елементи раціонального, абстрактного, узагальнюючого. Бо уявлення – це відтворення у свідомості людини того, що колись було. Уявлення – це згадування того, що найбільш запам'яталося, що є для суб'єкта важливим. При цьому втрачається безпосередність того, що уявляється, тому не всі ознаки баченого відтворюються.

Яскравим прикладом єдності чуттєвого і раціонального у пізнанні може бути така його форма, як *інтуїція* (від лат. – уважно дивлюся). Інтуїція – це здатність людини осягнути істину, передбачити ситуацію через безпосереднє чуттєве споглядання, без логічного, раціонального доведення. Це, так би мовити, пряме “бачення” сутності явища чи процесу. Звичайно, такою формою відображення дійсності володіє не кожна людина. Основними рисами такої інтуїції є: безпосередність (відсутні перехідні логічні ланки доведення), несподіваність (раптовість) спалаху думки, неусвідомленість шляхів досягнення нового знання, яким чином це відбулося.

3. Філософське розуміння істини.

Об'єктивна, абсолютна та відносна істини

Результатом пізнання, його найважливішим здобутком є досягнення істини. Що таке істина?

Істина – адекватне відображення у свідомості людини, її уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях об'єктивної дійсності. Істина – це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта. Інакше кажучи, істина – це правильне відображення дійсності. Першою

і вихідною ознакою істини, яка означає, що істина зумовлена в кінцевому підсумку реальною дійсністю, практикою і незалежністю змісту істинного знання від окремих людей є її *об'єктивність*. У цій тезі увага наголошується на незалежності від суб'єкта саме змісту істини. Водночас положення про об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, істина в той же час у своєму змісті відтворює дійсність, а отже, не залежить від суб'єкта. Скажімо, І. Ньютон відкрив основні закони класичної фізики, закон всесвітнього тяжіння у XVII столітті. А до цього часу дані закони не діяли? Вони діяли, але лише Ньютону вдалося їх відкрити, з'ясувати їхню сутність, завдяки своїй обдарованості, талановитості.

Потрібно звернути увагу на те, що істина є процес, а не якийсь одноразовий акт осягнення об'єкта відразу, цілком і в повному обсязі. Для характеристики цієї ознаки істини вживаються категорії відносного та абсолютного.

Поняття "*абсолютна істина*" у філософії вживається в трьох значеннях:

1. Абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у мисленні людини. Це такі знання про речі, процеси і явища, котрі не можна спростувати. Наприклад, знання про те, що Земля обертається навколо Сонця; що рух – спосіб існування матерії, її абсолютний атрибут; що атом містить у собі колосальну енергію; що субстанціональна маса матерії й енергії залишається постійною, незважаючи на їх перетворення тощо.

2. Абсолютними істинами є так звані "вічні істини" – факти, що встановлені з повною достовірністю. Тобто мова йде про події, що реально відбулися. Наприклад, Гегель народився 27 серпня 1770 року, Велика Вітчизняна війна почалася 22 червня 1941 року. Мова йде не про конкретну дату народження, початок війни (ці дати можуть не збігатися в різних календарях – юліанському, григоріанському, мусульманському та ін.), а про факти, фактичні події, які були та є неспростовними, абсолютними, "вічними".

"Вічними істинами" є аксіоми, котрі не потребують доведення, оскільки вони очевидні. Так, абсолютною істиною є твердження про те, що від перестановки доданків їх сума не змінюється ($10 + 5 = 15$, або $5 + 10 = 15$).

3. Абсолютна істина в третьому значенні – це уявлення про можливість пізнання світу людиною "в цілому". Однак слід підкреслити, що ні людина, ні людство цього ніколи досягнути не зможуть. Тому що наші знання про Всесвіт є неостаточними і завжди будуть такими,

оскільки світ “не стоїть” на місці, він “твориться”, розвивається, а властивості всесвіту не вичерпні. Отже, ніколи не буде такого стану, коли люди зможуть пізнати світ в цілому, повністю й остаточно. Але важливим є те, що людина, як мисляча істота, таку абсолютну істину може пізнати в принципі, і вона демонструє це в процесі пізнання, хоча повністю цього ніколи не досягне. Тут визначальним є гносеологічний принцип – людина до цього здатна, вона може пізнати все, для її мислення немає перешкод. Подібне уявлення філософів про пізнавальні можливості людини розумної – гідне її.

Пізнання людиною абсолютної істини “в цілому” – суперечливий процес. Таку істину людина пізнає не відразу, не цілком, а поступово, частинами. На цьому шляху існують не лише елементи абсолютного знання, а й помилки, заблудження, відносна істина.

Відносна істина – це неповне, незавершене, неостаточне знання, котре в процесі пізнання уточнюється, поглиблюється. Воно визначається рівнем розвитку науки в даний період. Скажімо, наші знання про Космос, про фізичні процеси, про людину, суспільство та ін. Можемо стверджувати, що знаємо про ці явища та процеси все – повністю, остаточно? Очевидно, що цього ми не можемо стверджувати, якщо до цього підходити об’єктивно, не упереджено. Проте це не означає, що ми не знаємо про ці речі нічого. У цьому неповному, ще не завершеному знанні є такі його перлини, котрі не можуть бути спростовані в майбутньому, бо вони представляють собою елементи, частинки, зерна абсолютного остаточної знання. Наприклад, знання про можливість космічних апаратів долати земне тяжіння, про можливість створення штучних супутників Землі, про космічні швидкості тощо. Про Космос ми, безумовно, всього не знаємо. Однак ми знаємо достовірно, що коли космічному апарату надати швидкість 7 910 м/секунду, то він неминуче впаде на Землю. Коли ж збільшити швидкість цього апарату всього на 1 м/секунду, то останній стане штучним супутником Землі (7 911 м/сек.).

Ми не все знаємо про суспільство, про закономірності його розвитку і функціонування. Однак ми знаємо, що визначальною основою суспільного поступу в кінцевому підсумку є матеріальне виробництво. Ми не все знаємо про атом та його властивості. Але ми достовірно знаємо, що атом містить у собі колосальні енергетичні можливості.

Отже, оскільки істина об’єктивна за змістом, вона одночасно є й абсолютною, але тільки в певних межах. Саме тому об’єктивна істина неминуча не лише абсолютна, але одночасно й відносна, тобто вона є абсолютною лише в певних межах стосовно них. Саме ці межі визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності суб’єкта.

Можна зробити висновок, що немає і не може бути окремо абсолютної істини й окремо відносної. Існує одна істина – об’єктивна за змістом, яка є *діалектичною єдністю абсолютного та відносного*, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. В процесі пізнання людська думка рухається від істини неповної, відносної до істини більш повної, глибокої, абсолютної.

Істина завжди *конкретна*. Це один з основних принципів діалектичного підходу до пізнання, який передбачає точне урахування всіх умов (у соціальному пізнанні – конкретно-історичних умов), в яких перебуває об’єкт пізнання. Конкретність – це властивість істини, за якою істинність того чи іншого твердження залежить від умов місця та часу, а також тільки в певній визначеній теоретичній системі, в системі відліку та ін. Конкретність істини виявляється у тому, що істинне знання за своїм змістом є певним, конкретним об’єктом, фрагментом об’єктивної реальності. Істина завжди конкретна, оскільки конкретні самі об’єкти дійсності, які є її джерелом. Тому будь-яку істину ми повинні розглядати під кутом зору умов. Отже, абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Вимога конкретності істини означає, що об’єкт пізнання слід розглядати в тих умовах місця та часу, у тих зв’язках та відношеннях, у яких він виник, існує і розвивається.

Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання з істини на заблудження (хибу, оману). *Заблудження* – це неправильне, викривлене, ілюзорне відображення дійсності; це невідповідність нашого знання сутності речі, недостовірність суб’єктивного знання про предмет його об’єктивному змісту.

Наприклад, у процесі пізнання можливе перебільшення моменту відносності істини, твердження про те, що всі істини відносні, що в процесі пізнання ми не зможемо досягнути ніякого абсолютного знання, його елементів, частинок тощо. Таке перебільшення моменту відносності істини характерне для *релятивізму* (від лат. *relativus* – відносний). Протилежний цьому напрямок у філософії має назву *догматизму* (від грец. – думка, положення). *Догма* – це поняття, ідея, вчення, котре вважається істинним за будь-яких умов. Сутністю догматизму є перебільшення моменту абсолютного в знаннях, коли те чи інше наукове положення сприймається як незмінна, вічна істина без урахування конкретного його розвитку та реалізації. *Заблудження* в процесі пізнання відрізняється від помилки. *Помилка* – це невідповідність знання індивіда про об’єкт, що вивчається. Така невідповідність обумовлена особистими якостями людини, її компетентністю, фаховим рівнем.

Як діалектичні протилежності заблудження й істина за певних умов перетворюється одна на одну: істина абсолютизована, взята абстрактно,

перетворюється на заблудження і, навпаки, заблудження як момент складного діалектичного процесу пізнання, будучи однобічним відображенням одного з проявів дійсності, може стати шляхом до істини, а отже, моментом її пізнання.

Заблудження слід відрізнити від неправди – навмисного спотворення істини в корисливих цілях – і пов'язаної з цим передачі свідомо неправильного знання, тобто дезінформації. Якщо заблудження – характеристика знання, то помилка – результат неправильних дій індивіда в конкретній сфері діяльності (логічні, фактичні, помилки в обчисленнях, у політиці, в повсякденному житті тощо). Отже, помилка – це неправильне знання, яке сприймається за істинне, або, навпаки, істинне, що тлумачиться як хибна думка.

Причини появи помилок у науці, житті різноманітні. Серед гносеологічних причин можна вказати на характер пошуку істини, він завжди пов'язаний з висуненням припущень, задумів, гіпотез, здогадів. На сферу невідомого суб'єкт накладає свої попередні уявлення, що базуються на вже відомому. Тлумачення ж сфери невідомого з позицій відомого далеко не завжди істинне. До гносеологічних факторів відносяться також багатоаспектність об'єктів та їх фрагментарне, спочатку однобічне, відображення, що дає не істину.

Отже, при з'ясуванні причин помилок слід ураховувати, що істина не лежить на поверхні явищ, вона глибоко “прихована”, а тому потрібні припущення, співставлення та перевірка їх. Звичайно, при цьому можливі помилки, хибні думки. Вчений, як і будь-який індивід, має право на помилку.

На завершення розгляду цього питання потрібно зупинитися на характеристиці проблеми *критерію істини* (мірила достовірності людських знань, їхньої відповідності об'єктивній дійсності). Зверніть увагу на те, що питання про критерій істини по-різному вирішувалося в історії філософської думки. Одні філософи оголошували критерієм істини ясність думки (Декарт), другі – чуттєвість, безпосереднє сприйняття того чи іншого положення речей (Фейєрбах), треті – загальнозначущість (Богданов), четверті – корисність (Дьюї).

Проте неважко зрозуміти, що всі ці чинники не можуть вивести нас за межі нашої суб'єктивної думки, а тому і не здатні відрізнити істину від заблудження. Згідно з діалектико-матеріалістичною гносеологією, вирішальним критерієм істинності людських знань є суспільно-історична практика в усьому обсязі свого змісту й форм, а також у цілісному історичному розвитку. Саме в процесі практики відбувається реалізація людських знань, перетворення їх на предметну дійсність і разом з тим перевірка їхньої відповідності об'єктивній природі речей.

Діалектико-матеріалістична гносеологія вказує на відносний характер критерію практики. Про підтвердження істинності чи хибності якогось положення практикою можна говорити тільки в межах певного досягнутого рівня суспільної практики. За цими межами питання про істину чи заблудження залишається відкритим.

Нарешті, слід пам'ятати, що практику не можна вважати єдино можливим критерієм істини. Таким критерієм на певних станах пізнання може виступати і виступає відповідність наших знань законам логіки (так званий логічний критерій), частково інтуїція (інтуїтивне почуття достовірності) та інші чинники. Однак найбільш надійним, основним і ведучим критерієм істини була і залишається практика.

4. Поняття практики

Метою пізнання, як відомо, є досягнення об'єктивної істини. Це здійснюється за допомогою низки логічних прийомів, різних форм та методів як на рівні емпірії, так і на рівні теорії, застосування до процесу пізнання законів, категорій та принципів діалектики. Але серед всього цього арсеналу пізнання чільне місце належить практиці. Остання дає пізнанню необхідний практичний матеріал. Завдяки їй гносеологія стала наукою, котра розкриває об'єктивні закони походження і формування знань логікою і методологією пізнання. Що таке практика?

Поняття “*практика*” (від грец. – діяння, активність) не має однозначного тлумачення у філософії. Є вузьке розуміння поняття практики, котре зводиться до експерименту, що є, безумовно, недостатнім, бо людська практика, це не лише експеримент. У широкому розумінні практика розглядається як цілісна система діяльності людини, досвід всього людства. У такому контексті в поняття “практика” включається як наукова діяльність, так і матеріально-виробнича, соціальна, політична, революційна та ін., тобто вся предметна, цілепокладаюча діяльність людини, що має за мету освоєння нею природних та соціальних об'єктів. У цьому сенсі практика – це сукупність матеріально-виробничої, суспільно-політичної, експериментально-наукової, чуттєво-споглядальної, духовно-предметної діяльності людини.

У процесі практики відбувається реалізація сутнісних сил людини, її знань, навичок, вміння, які вона опредметнює (створює свій “світ речей”). З іншого боку, людина в процесі практики освоєє результати попередньої людської діяльності – розпредметнює їх (збагачується предметним світом інших). Завдяки цьому попередня людська діяльність стає її надбанням, фактором подальшого розвитку людських сутнісних сил. Отже, практика виступає як специфічно людський спосіб освоєння світу, його опредметнення і розпредметнення.

Людська практика складна за своєю структурою. До неї входять ряд елементів, які свідчать про це. Основним елементом практики є праця як доцільна діяльність людини з перетворення природи, пристосування її речей до своїх потреб; предмет пізнання – речі, явища, процеси, їх сторони, властивості, відношення, котрі входять у процес пізнавальної діяльності людини; мета – ідеальне передбачення результату пізнання, на досягнення якого спрямовані пізнавальні дії; мотив – усвідомлене спонукання, вольова дія, що спрямована на пізнання того чи іншого його об'єкта, основа потреби; потреба – необхідність, що спонукає суб'єкт пізнання до активних дій щодо реалізації цієї необхідності; засоби пізнання – сукупність прийомів абстрактно-логічного мислення людини, котре здійснюється в різноманітних формах і методах (поняттях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях, індукції, дедукції, ідеалізації, формалізації та ін.), і технічного оснащення процесу пізнання (приладів, матеріалів, устаткування для здійснення експериментальної діяльності); і, нарешті, результат пізнання – сума знань, котрі людина отримала в процесі пізнання.

Проблема *критерію істини* має вагоме значення для теорії пізнання. Адже суть пізнання, його результативність визначається не лише тим, як отримати знання, але й тим, як встановити його достовірність, істинність. Де знайти еталон, мірило, критерій цього? У мисленні людини, у її свідомості? Чи в її матеріально-предметній діяльності?

Поняття “*критерій*” (від грец. *kriterion* – засіб для суджень) – ознака, на основі якої відбувається оцінка, визначення, розподіл чи класифікація чого-небудь; засіб перевірки на істинність чи хибність того чи іншого судження, умовиводу, концепції, гіпотези, теорії тощо.

Протягом тривалого часу проблема критерію істини у філософії залишалася відкритою. Одні філософи вважали, що критерію істини взагалі не існує; другі – намагалися звести цей критерій до спостереження, експерименту; треті – виходили з того, що критерієм, еталоном істини може бути лише людське мислення, духовне начало. Гегель вважав, наприклад, що еталоном достовірності є “вольова діяльність ідеї”, тобто ідеї повинні перевірятися самими ідеями, судження – судженнями, теоретичні положення – теоретичними положеннями. Звідси висновок, що критерій достовірності наших знань знаходиться не в площині матеріально-предметній діяльності людини, а в межах її свідомості.

Більше того, деякі вчені, серед них є і наші співвітчизники, котрі вважають, що практика, матеріально-предметна діяльність людини – не єдиний критерій істини, бо є й такі, які використовуються в точних

науках, – формально-логічні, теоретичні, математичні тощо. Тобто мова йде про визнання ряду критеріїв істини, окрім практики.

Дійсно, в науці відомі факти, коли та чи інша теоретична концепція підтверджувалася формально-логічним доведенням, висновки якої не вимагали безпосередньої практичної перевірки. Це відноситься, передусім, до математичних методів доведення.

Проте можливість чисто формально-логічного, математичного доведення того чи іншого положення зовсім не означає, що тут “діє” інший критерій істини – “логічний”. Справа в тому, що будь-яке теоретичне положення, котре доведене формально-логічним шляхом, в кінцевому результаті перевіряється (“верифікується”) практикою. Логічне доведення, скажімо, математичної теореми являє собою низку доведень, котрі у своїй основі мають інші математичні теореми, аксіоми, визначення, очевидні факти тощо, тобто мають те, що вже перевірено, підтверджено, доведено практично. А це означає, що в опосередкованій формі критерієм істини в кінцевому підсумку є практика. Бо якою б не була та чи інша теорема, математична ідея, аксіома тощо за своїм змістом, як би їх не обґрунтовували формально-логічними методами, вони лише тоді стануть достовірними, коли знайдуть своє підтвердження у практичній діяльності людини.

Пояснимо це ще на такому прикладі. У XVIII столітті відомий німецький математик Е. Галлей здійснив розрахунок, згідно з яким величезна комета Сонячної галактики, котра пройшла неподалік від Землі і викликала колосальне занепокоєння людей, повернеться через певний час знову. Однак це було лише передбачення, формально-логічний розрахунок, який не сприймався як достовірне знання, як істина. Коли ж у 1758 р. комета таки знову з’явилася на горизонті Землі, передбачення вченого знайшло своє практичне підтвердження. Цю комету на честь вченого і назвали “кометою Галлея”. До речі, в наш час “комета Галлея” вже вкотре пройшла неподалік Землі (у 2000 році).

Отже, розрахунки, передбачення Галлея знайшли своє підтвердження. Але коли? Тоді, коли це було підтверджено не теоретично, не логічно, а реально, практично. Поки “комета Галлея” не з’явилася знову, її поява була теоретичним, формально-логічним припущенням. Коли ж її осягнули практично – це стало реальним фактом, достовірним знанням.

Це свідчить про те, що які б логічні, теоретичні, математичні, кібернетичні та інші розрахунки не були здійснені, вони лише тоді будуть мати статус істини, достовірного знання, коли так чи інакше знайдуть своє підтвердження у практичній діяльності людини. Засоби перевірки на істинність того чи іншого наукового положення можуть бути різними, однак основним, фундаментальним критерієм істини,

мірилом достовірності знань, їх відповідності об'єктивній дійсності в кінцевому висновку є практика як сукупна людська предметна діяльність.

Основні функції практики пізнання проявляються:

1. Практика є джерелом пізнання тому, що всі наші знання зумовлені передусім її потребами.

Із потреб практики виникли всі науки. Коли у суспільстві виникає практична потреба в розвитку тих чи інших наукових напрямків, то воно це здійснює швидше і краще, “ніж десятки університетів” (Ф. Енгельс). Бо для цього є матеріальні та людські ресурси, є здатність концентрувати зусилля багатьох вчених для розв'язання насущних завдань.

Практика має ще одну важливу особливість – вона є кінцевою метою процесу пізнання, його завершальним етапом. Останній характеризується впровадженням наукових знань у виробництво, духовну сферу людської діяльності для подальшого розвитку сутнісних сил людини.

2. Практика є основою пізнання і його рушійною силою. Вона пронизує всі сторони, моменти, форми, ступені пізнання від його початку і до його кінця. Весь пізнавальний процес, починаючи від елементарних відчуттів і кінчаючи найабстрактнішими теоріями, зумовлюється, врешті-решт, завданнями і потребами практики.

Практика є основою людського пізнання як на чуттєвому і раціональному його етапах, так і на його рівнях – емпіричному та теоретичному. Практика є засобом удосконалення фізичних та інтелектуальних сил людини, розвитку її здібностей, професійних навичок, вольових якостей. Відомо, наприклад, що фахівці на текстильних фабриках здатні розрізнити до 40 відтінків чорного кольору. Це все результат їхнього практичного досвіду, удосконалення їхньої чутливості. К. Маркс підкреслював, що 9/10 людської чутливості – це “... продукт історії, практичної діяльності”. Відомо також, що в науковому пізнанні лише найбільш підготовлені вчені відкривають закони природи, створюють наукові гіпотези та теорії. Шахіст, який не бере участі у змаганнях, який не практикується втрачає форму. Практика як основа пізнання дає можливість дослідникові визначити істинність (достовірність) не лише кінцевих результатів пізнання, але й проміжних його результатів, а це має виняткове значення для подальшого вивчення наукової проблеми, бо стає реальною можливістю корегування пізнавального процесу, правильного вибору його логіки та методології.

3. Практика є кінцевою метою пізнання, оскільки останнє здійснюється не заради простої допитливості. Всі наші знання розраховані врешті-решт на те, щоб повернутися знову в практику й активно впливати на її розвиток.

4. Практика є вирішальним критерієм істини, тобто дозволяє відокремити істинні знання від хибі.

Практика як сукупна людська предметна діяльність має достоїнство всезагальності. Знання може претендувати на істинність лише тоді, коли знаходить своє підтвердження на практиці. Отже, практика є універсальним, єдино достовірним критерієм перевірки знань на істинність. У цьому полягає абсолютність практики як критерію істини.

Відносність практики як критерію істини полягає в тому, що не всі наукові положення можуть бути підтверджені практикою в даних конкретно-історичних умовах. Наприклад, теорію космічних польотів у 30-х роках ХХ століття розробив відомий російський математик К. Ціолковський, а здійснили цей політ лише у 50-х роках ХХ століття. Чому? Тому що не було для цього необхідних передумов (відповідної техніки, матеріалів, фахівців, здатних створювати космічні апарати тощо).

5. Наукове пізнання. Рівні наукового пізнання

Обговорення можливих границь наукового пізнання пов'язано з аналізом її реальних та потенційних меж. Погляд на можливості науки історично змінювався, і ця еволюція була обумовлена, з одного боку, рівнем розвитку самої науки, а з іншого – соціальним місцем науки в суспільстві, її роллю в суспільному розподілі праці, в системі соціальних цінностей.

Слід мати на увазі, що наука розвивається досить нерівномірно. По суті, термін “наука” поєднує в собі цілу сукупність постійно розгалужених і одночасно наукових дисциплін, які інтегруються. Тому прийнято говорити про існування дисциплінарної матриці науки, під якою розуміють систему внутрішньо-деференційованих наукових дисциплін, які мають свою власну предметну сферу, особливі методи та форми наукового пізнання, які існують у рамках цих сфер.

Наукове пізнання відрізняється від будь-яких видів пізнання використанням спеціально розроблених методів. У загальному сенсі метод означає спосіб діяльності, сукупність прийомів, які застосовуються дослідниками для отримання певного результату. Коли мова йде про наукові методи, то мають на увазі передусім ті прийоми та способи, які допомагають отримати істинне знання.

Не будь-який прийом, який використовується суб'єктом для відкриття, може називатися науковим методом. *Науковий метод* повинен відповідати певним критеріям науковості. Це – деяка система правил, які розгортаються в певній послідовності і які приводять до нової наукової інформації.

Методи наукового пізнання досить різноманітні та суттєво відрізняються один від одного. Метод завжди залежить від об'єкта, на

вивчення якого він направлений. Залежно від предметної направленості розрізняють фізичні, біологічні, хімічні, соціальні та ін. методи дослідження.

Також методи розрізняються між собою ступенем спільності. У цьому плані розрізняють конкретні, загальні та всезагальні (філософські) методи.

У науковому пізнанні розрізняють два рівні: *емпіричний та теоретичний*. Емпіричний не зводиться до чуттєвого, тому що включає логічне осмислення та інтерпретацію емпіричних фактів, а теоретичний не обмежується логічними формами пізнання, тому що в теоретичному дослідженні використовуються наочні моделі та допоміжні чуттєві образи.

На емпіричному рівні переважає чуттєве пізнання, раціональний момент, його форми тут присутні, але мають підпорядковане значення. Тому об'єкт, що досліджується, відображається переважно з боку своїх зовнішніх зв'язків і прояв, в яких виражаються внутрішні відношення. Характерними *ознаками емпіричного пізнання* (або форми емпіричного пізнання) є збір фактів, їх первісне узагальнення, систематизація, класифікація або інша фактофіксуюча діяльність.

Теоретичний рівень наукового пізнання характеризується переважанням раціонального моменту – понять, теорій, законів та інших форм розумової діяльності. Живе споглядання не усувається, а стає підпорядкованим аспектом пізнавального процесу. Теоретичне пізнання відображає явища і процеси з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що досягаються за допомогою раціональної обробки даних емпіричного пізнання.

Найважливіше завдання теоретичного пізнання – досягнення істини в усій її конкретності.

До основних компонентів, що відображають *структуру теоретичного пізнання*, належать ідея, концепція, проблема, гіпотеза й теорія.

Ідея (від грец. – образ, начало) – логічна форма відображення певних зв'язків, котра спрямована на їх практичне втілення. Ідея є такою формою мислення, зміст якої поєднує у собі знання про реальну дійсність, суб'єктивну мету, а також бажання її реалізувати. Отже, ідея поєднує у собі й об'єктивні моменти, і суб'єктивні. Специфічним видам діяльності людини відповідають своєрідні за змістом ідеї – наукові, економічні, політичні, філософські, релігійні, мистецькі тощо. Ідея як форма знання містить у собі структуру: мету, пошук шляхів її втілення і прагнення (бажання) людини. Наприклад, ідея відкрити свій бізнес, написати дисертацію, реформувати відносини власності та ін. вимагають всього цього.

Концепція – форма наукового знання, котре відображає цілісне пізнання об'єкта і розуміння його результатів. Як розуміння, концепція – це особистісне знання предмета, його особистісна інтерпретація. Якщо є концепція, то це означає, що в ній знайшла відображення особистісна думка, авторське розуміння. Концепція, як наукове знання, має складну структуру. До неї входять теоретико-пізнавальні передумови (які джерела для обґрунтування своєї концепції використовує автор, яка методологія дослідження); соціокультурні смисли розуміння досліджуваної проблеми; понятійний апарат, котрий використовує автор і створює заново для пояснення своєї концепції.

Проблема – форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що необхідно пізнати. Іншими словами – це знання про незнання, питання, яке виникає в ході пізнання і вимагає відповіді. Слід зазначити, що проблема – це не застигла форма пізнання, а процес, який включає два основних етапи руху пізнання – її постановку та вирішення.

Гіпотеза – наукове припущення, ще не доведене практикою. Гіпотеза висувається для пояснення нових фактів у науці, які необхідні з точки зору існуючих теорій. За допомогою гіпотези здійснюється рух наукового знання, перехід від старої теорії до нової.

Теорія – це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей.

Наукова теорія – відносно замкнута, змістовна система знань, котра об'єднує й описує деяку сукупність явищ та процесів. Безпосередня мета наукової теорії – пояснення і передбачення цих процесів і явищ, які складають предмет її вивчення на основі відкритих нею законів, у широкому розумінні – теоретичне відображення дійсності. Наукова теорія має, принаймні, дві основні функції: а) систематизація знань; б) відкриття шляхів для пошуку нових знань.

Слід зазначити, що теорія – найбільш розвинена форма наукового знання, що має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне відображення закономірних та істотних зв'язків певної сфери дійсності. На відміну від гіпотези, теорія є знанням достовірним, істинність якого доведена й перевірена практикою.

6. Форми та основні методи наукового пізнання.

Логіка, методологія і методи наукового пізнання

Свідома цілеспрямована діяльність з формування і розвитку знання регулюється нормами і правилами, керується певними методами і прийомами. Виявлення та розробка таких норм, правил, методів і прийомів, які є не що інше, як апарат свідомого контролю, регулювання діяльності

з формування і розвитку наукового знання, складають предмет логіки і методології наукового пізнання. При цьому термін “логіка” традиційно пов’язується з виявленням і формулюванням правил висновку одних знань з інших, правил визначення понять, що, починаючи ще з античності, є предметом формальної логіки. У даний час розробка логічних норм міркування, доказу і визначення як правил роботи з пропозиціями і термінами мови науки здійснюється на основі апарату сучасної математичної логіки. Предмет же методології науки, методологічного її аналізу розуміється ширше, охоплюючи різноманітні методи, прийоми й операції наукового дослідження, його норми й ідеали, а також форми організації наукового знання. Сучасна методологія науки інтенсивно використовує матеріал історії науки, тісно пов’язана з усім комплексом наук, що вивчають людину, суспільство та культуру.

У системі логико-методологічних засобів, за допомогою яких здійснюється аналіз *наукового пізнання*, можна виділити різні *рівні*.

Теоретичну основу всіх форм методологічного дослідження наукового пізнання в цілому складає *філософсько-гносеологічний рівень* аналізу науки. Його специфіка полягає в тому, що наукове пізнання розглядається тут як елемент ширшої системи – пізнавальної діяльності в її відношенні до об’єктивного світу, її включеність у практично-перетворюючу діяльність людини. *Теорія пізнання* – не просто загальна наука про пізнання, це філософське вчення про природу пізнання.

Гносеологія виступає як теоретична підстава різних спеціально-наукових форм методологічного аналізу, тих його рівнів, де дослідження наукового пізнання здійснюється вже нефілософськими засобами. Вона показує, що, тільки розуміючи пізнання як формування і розвиток ідеального плану людської практично-перетворюючої діяльності, можна аналізувати корінні властивості пізнавального процесу, суть знання взагалі та його різних форм, у тому числі і наукового знання. У даний час не тільки саме наукове пізнання, але і його філософсько-гносеологічну проблематику неможливо аналізувати, не привертаючи матеріалу з більш спеціальних розділів методології науки. Скажімо, філософський аналіз проблеми істини в науці припускає розгляд засобів і методів емпіричного обґрунтування наукового знання, специфічних особливостей та форм активності суб’єкта наукового пізнання, ролі і статусу теоретичних конструкцій, що ідеалізуються тощо.

Будь-яка форма дослідження наукового знання (навіть якщо вона орієнтована безпосередньо на внутрішні проблеми спеціальної науки) потенційно містить у собі зародки філософської проблематики. Вона неявно спирається на передумови, які при їх усвідомленні та перетворенні в предмет аналізу врешті-решт припускають певні філософські позиції.

Одне з основних завдань методологічного аналізу полягає у виявленні та вивченні методів пізнавальної діяльності, здійснюваної в науці, у визначенні можливостей і меж застосовності кожного з них. У своїй пізнавальній діяльності, у тому числі в науковій, люди усвідомлено або неусвідомлено використовують найрізноманітніші методи. Ясно, що усвідомлене застосування методів, засноване на розумінні їх можливостей і меж, додає діяльності людини велику раціональність та ефективність.

Методологічний аналіз процесу наукового пізнання дозволяє виділити два типи *прийомів і методів дослідження*. По-перше, прийоми і методи, властиві людському пізнанню в цілому, на базі яких будується як наукове, так і буденне знання. До них можна віднести аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, абстрагування й узагальнення та ін. Назвемо їх умовно *загальнологічними методами*. По-друге, існують особливі прийоми, характерні тільки для наукового пізнання, – *наукові методи дослідження*. Останні, у свою чергу, можна поділити на дві основні групи: *методи побудови емпіричного знання і методи побудови теоретичного знання*.

За допомогою загальнологічних методів пізнання поступово, крок за кроком розкриваються внутрішні істотні ознаки предмета, зв'язки його елементів та їх взаємодія один з одним. Для того, щоб здійснити ці кроки, необхідно цілісний предмет розчленувати на складники, а потім вивчити їх, виділяючи властивості й ознаки, простежуючи зв'язки та відносини, а також виявити їх роль у системі цілого. Після того, як це пізнавальне завдання вирішене, частини знов можна об'єднати в єдиний предмет і скласти для себе конкретно-загальне уявлення, тобто таке уявлення, яке спирається на глибоке знання внутрішньої природи предмета. Ця мета досягається за допомогою таких операцій, як аналіз та синтез.

Аналіз – це розчленовування цілісного предмета на складники (сторони, ознаки, властивості або відносини) з метою їх усестороннього вивчення.

Синтез – це поєднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей або відносин) предмета в єдине ціле.

Об'єктивною передумовою цих пізнавальних операцій є структура матеріальних об'єктів, здатність їх елементів до перегруповування, об'єднання та роз'єднання.

Аналіз та синтез – найбільш елементарні та прості прийоми пізнання, які лежать у самому фундаменті людського мислення. Разом з тим вони є і найбільш універсальними прийомами, характерними для всіх його рівнів та форм.

Ще один загальнологічний прийом пізнання – абстрагування. *Абстрагування* – це особливий прийом мислення, який полягає у відхиленні від ряду властивостей і відносин явища, що вивчається, з одночасним виділенням властивостей, що цікавлять нас, і відносин. Результатом абстрагуючої діяльності мислення є утворення різного роду абстракцій, якими є як окремо взяті поняття і категорії, так і їх системи.

Предмети об'єктивної дійсності володіють безліччю різних властивостей, зв'язків та відносин. Одні з цих властивостей схожі між собою й обумовлюють один одного, інші ж відмінні і відносно самостійні. Наприклад, властивість п'яти пальців людської руки взаємно відповідає п'яти деревам, п'яти камінням, п'яти вівцям і виявляється незалежною від розміру предметів, їх забарвлення, приналежності до живих або неорганічних тіл тощо. У процесі пізнання і практики встановлюють передусім цю відносну самостійність окремих властивостей і виділяють ті з них, зв'язок між якими важливий для розуміння предмета і розкриття його суті.

Процес такого виділення припускає, що ці властивості та відносини повинні бути позначені особливими знаками, завдяки яким вони закріплюються в свідомості, як в абстракції. Наприклад, вказана властивість п'яти пальців однозначно відповідає п'яти іншим предметам і закріплюється особливим знаковим виразом – словом “п'ять” або цифрою, яка виражатиме абстракцію відповідного числа.

Коли ми абстрагуємо деяку властивість або відношення ряду об'єктів, то створюється основа для їх об'єднання в єдиний клас. Відповідно до індивідуальних ознак кожного з об'єктів, що входять у даний клас, об'єднуюча їх ознака виступає як загальна. *Узагальнення* – це такий прийом мислення, в результаті якого встановлюються загальні властивості й ознаки об'єктів.

Операція узагальнення здійснюється як перехід від приватного або менш загального поняття та думки до загальнішого поняття або думки. Наприклад, такі поняття, як “клен”, “липа”, “береза” та ін. є первинними узагальненнями, від яких можна перейти до загальнішого поняття “листяне дерево”. Розширюючи клас предметів і виділяючи загальні властивості цього класу, можна постійно добиватися побудови все більш широких понять, зокрема, в даному випадку можна дійти таких понять, як “дерево”, “рослина”, “живий організм”.

У процесі дослідження часто доводиться, спираючись на вже наявні знання, робити висновки про невідоме. Переходячи від відомого до невідомого, ми можемо або використовувати знання про окремі факти,

дивлячись при цьому на відкриття загальних принципів, або, навпаки, спираючись на загальні принципи, робити висновки про конкретні явища. Подібний перехід здійснюється за допомогою таких логічних операцій, як *індукція і дедукція*.

Індукцією називається такий метод дослідження і спосіб міркування, в якому загальний висновок будується на основі окремих посилок. Дедукція – це спосіб міркування, за допомогою якого із загальних посилок при необхідності слідує висновок індивідуального характеру.

Основою індукції є досвід, експеримент і спостереження, в ході яких збираються окремі факти. Потім, вивчаючи ці факти, аналізуючи їх, ми встановлюємо загальні, де повторюються риси ряду явищ, що входять у певний клас. На цій основі будується індуктивний висновок, посилками якого виступають думки про одиничні об'єкти й явища з вказівкою на їх ознаки, що повторюються, і думка про клас, що містить дані про об'єкти та явища. Як висновок, вони одержують думку, в якому ознака приписується всьому класу. Так, наприклад, вивчаючи властивості води, спиртів, рідких масел, встановлюють, що всі вони володіють властивістю пружності. Знаючи, що вода, спирти, рідкі масла належать до класу рідин, роблять висновок, що рідини пружні.

Дедукція відрізняється від індукції прямо протилежним ходом руху думки. У дедукції, як це видно з визначення, спираючись на загальне знання, роблять висновок приватного характеру. Однією з посилок дедукції обов'язково є загальна думка. Якщо вона одержана в результаті індуктивного міркування, тоді дедукція доповнює індукцію, розширюючи обсяг нашого знання. Наприклад, якщо ми знаємо, що всі метали електропровідні, і якщо встановлено, що мідь відноситься до групи металів, то з цих двох посилок при необхідності робимо висновок про те, що мідь електропровідна.

Але особливо велике пізнавальне значення дедукції виявляється у тому випадку, коли загальною посилкою виступає не просто індуктивне узагальнення, а якийсь гіпотетичне припущення, наприклад, нова наукова ідея. У цьому випадку дедукція є відправною точкою зародження нової теоретичної системи. Створене таким шляхом теоретичне знання зумовлює подальший хід емпіричних досліджень і направляє побудову нових індуктивних узагальнень.

Вивчаючи властивості й ознаки явищ оточуючої нас дійсності, ми не можемо пізнати їх відразу, цілком, у всьому обсязі, а підходимо до їх вивчення поступово, розкриваючи крок за кроком все нові і нові властивості. Вивчивши деякі з властивостей предмета, ми можемо знайти, що вони співпадають з властивостями іншого, вже добре вивченого

предмета. Встановивши таку схожість і знайшовши, що число співпадаючих ознак достатньо велике, можна зробити припущення про те, що й інші властивості цих предметів співпадають. Хід міркування подібного роду складає основи аналогії.

Аналогія – це такий прийом пізнання, при якому на основі схожості ознак об'єктів стверджується їх схожість і в інших ознаках. Так, при вивченні природи світла були встановлені такі явища, як дифракція й інтерференція. Ці властивості раніше були знайдені у звуку і витікали з його хвильової природи. На основі цієї схожості Х. Гюйгенс зробив висновок, що і світло має хвильову природу. Подібним чином Л. де Бройль, припустивши певну схожість між частинками речовини і полем, дійшов висновку про хвильову природу частинок речовини.

Висновки, які сприймаються дуже широко як перенесення інформації про одні об'єкти на інші, складають гносеологічну основу моделювання.

Моделювання – це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що заміщає оригінал з певних сторін, який цікавить пізнання.

Модель завжди відповідає об'єкту (оригіналу) в тих властивостях, які підлягають вивченню, але в той же час відрізняється від нього за рядом інших ознак, що робить модель зручною для дослідження об'єкта, що цікавить нас.

Використання моделювання продиктовано необхідністю розкрити такі сторони об'єктів, які або неможливо виявити шляхом безпосереднього вивчення, або невигідно вивчати їх таким чином з чисто економічних міркувань. Людина, наприклад, не може безпосередньо спостерігати процес природного утворення алмазів, зародження і розвитку життя на Землі, цілий ряд явищ мікро- і мегасвіту. Тому доводиться вдаватися до штучного відтворення подібних явищ у формі, зручній для спостереження і вивчення. У ряді ж випадків буває набагато вигіднішим та економічнішим замість безпосереднього експериментування з об'єктом побудувати і вивчити його модель.

Моделі, які вживаються в буденному і науковому пізнанні, можна розділити на два великі класи: матеріальні й ідеальні. Перші є природними об'єктами, що підкоряються в своєму функціонуванні природним законам. Другі є ідеальними утвореннями, зафіксованими у відповідній знаковій формі, а також функціонуючі за законами логіки, що відображають світ.

На сучасному етапі науково-технічного прогресу велике розповсюдження в науці та в різних сферах практики одержало комп'ютерне моделювання. Комп'ютер, що працює за спеціальною програмою, здатний моделювати найрізноманітніші реальні процеси (наприклад,

коливання ринкових цін, зростання населення, зліт та вихід на орбіту штучного супутника Землі, хімічну реакцію тощо). Дослідження кожного такого процесу здійснюється за допомогою відповідної комп'ютерної моделі.

Серед методів наукового дослідження, як вже наголошувалося, розрізняються методи, властиві емпіричному і теоретичному рівням дослідження. Загальнологічні методи застосовуються на обох рівнях, але вони заломлюються через систему специфічних для кожного рівня прийомів та методів.

Один з найважливіших *методів емпіричного пізнання – спостереження*. Під спостереженням розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, в ході якого ми одержуємо знання про зовнішні сторони, властивості та відносини об'єктів, що вивчаються.

Процес наукового спостереження є не пасивним спогляданням світу, а особливою діяльністю, яка містить у собі елементи самого спостерігача, об'єкт спостереження та засоби спостереження. До останніх відносяться прилади і матеріальний носій, за допомогою якого передається інформація від об'єкта до спостерігача (наприклад, світло).

Найважливішою особливістю спостереження є його цілеспрямований характер. Ця цілеспрямованість обумовлена наявністю попередніх ідей, гіпотез, які ставлять завдання спостереженню. Наукове спостереження, на відміну від звичайного споглядання, завжди запліднене тією або іншою науковою ідеєю, опосередковується вже наявним знанням, яке показує, що спостерігати та як спостерігати.

Спостереження як метод емпіричного дослідження завжди пов'язане з описом, який закріплює і передає результати спостереження за допомогою певних знакових засобів. *Емпіричний опис* – це фіксація засобами природної або штучної мови відомостей про об'єкти, дані в спостереженні.

За допомогою опису плотська інформація перекладається мовою понять, знаків, схем, малюнків, графіків та цифр, приймаючи тим самим форму, зручну для подальшої раціональної обробки (систематизації, класифікації й узагальнення).

Опис розподіляється на два основні види – якісний і кількісний.

Кількісний опис здійснюється із застосуванням мови математики і припускає проведення різних вимірювальних процедур. У вузькому значенні слова його можна розглядати як фіксацію даних вимірювання. У широкому значенні воно включає також знаходження емпіричних залежностей між результатами вимірювань. Лише з введенням методу вимірювання природознавство перетворюється на точну науку. В основі операції вимірювання лежить порівняння об'єктів за деякими схожими

властивостями або сторонами. Щоб здійснити таке *порівняння*, необхідно мати певні одиниці вимірювання, наявність яких дає можливість з'ясувати властивості, що вивчаються, з боку їх кількісних характеристик. Це дозволяє широко використовувати в науці математичні засоби і створює передумови для математичного виразу емпіричних залежностей. Порівняння використовується не тільки у зв'язку з вимірюванням. У ряді підрозділів науки (наприклад, у біології, мовознавстві) широко використовуються порівняльні методи.

Спостереження і порівняння можуть проводитися як відносно самостійно, так і в тісному зв'язку з експериментом. На відміну від звичайного спостереження в експерименті дослідник активно втручається в протікання процесу, що вивчається, з метою одержати про нього певні знання. Досліджуване явище спостерігається тут в спеціально створюваних і контрольованих умовах, що дозволяє відновлювати кожного разу хід явища при повторенні умов.

Активне втручання дослідника в протікання природного процесу, штучне створення ним умов взаємодії зовсім не означає, що експериментатор сам творить властивості предметів, приписує їх природі. Ні радіоактивність, ні світловий тиск, ні умовні рефлексії не є властивостями, вигаданими або винайденими дослідниками, але вони виявлені в експериментальних ситуаціях, створених самою людиною. Їх творча здатність виявляється лише в створенні нових комбінацій природних об'єктів, у результаті яких виявляються приховані, але об'єктивні властивості самої природи.

Взаємодія об'єктів в *експериментальному дослідженні* може бути одночасно розглянута в двох планах: і як діяльність людини, і як взаємодія самої природи. Питання природі задає дослідник, відповіді на них дає сама природа.

Пізнавальна роль *експерименту* велика не тільки в тому значенні, що відповідає на раніше поставлені питання, але й у тому, що в ході його виникають нові проблеми, рішення яких вимагає проведення нових дослідів і створення нових експериментальних установок.

Одним з істотних методів теоретичного дослідження, який найбільш широко використовується у науці (у зв'язку з її математизацією), є прийом *формалізації*. Цей прийом полягає в побудові абстрактно-математичних моделей, що розкривають суть процесів дійсності, що вивчаються. При формалізації міркування про об'єкти переносяться в площину операції із знаками (формулами). Відносини знаків замінюють собою вислови про властивості у відносинах предметів. Таким шляхом створюється узагальнена знакова модель деякої наочної сфери, яка

дозволяє знайти структуру різних явищ і процесів при відверненні від якісних характеристик останніх. Висновком одних формул з інших за строгими правилами логіки та математики є формальне дослідження основних характеристик структури різних, деколи дуже далеких за своєю природою явищ. Особливо широко формалізація застосовується в математиці, логіці та сучасній лінгвістиці.

Специфічним методом побудови розвиненої теорії є *аксіоматичний метод*. Вперше він був застосований у математиці при побудові геометрії Евкліда, а потім у ході історичного розвитку знань став застосовуватися і в емпіричних науках. Проте тут аксіоматичний метод виступає в особливій формі гіпотетико-дедуктивного методу побудови теорії. Розглянемо в чому полягає суть кожного з названих методів.

При аксіоматичній побудові теоретичного знання спочатку задається набір початкових положень, що не вимагають доказу (принаймні, в рамках даної системи знання). Ці положення називаються аксіомами або постулатами. Потім з них за певними правилами будується система вивідних пропозицій. Сукупність початкових аксіом і виведених на їх основі пропозицій утворює аксіоматично побудовану теорію.

Аксіоми – це твердження, доказу істинності яких не вимагається. Логічний висновок дозволяє переносити істинність аксіом на слідства, що виводяться з них. Проходження визначеними, чітко зафіксованими правилами висновку дозволяє упорядкувати процес міркування при розгортанні аксіоматичної системи, зробити це міркування строгішим і коректнішим.

Аксіоматичний метод розвивався завдяки розвитку науки. “Засади” Евкліда були першою стадією його застосування, яка одержала назву змістовної аксіоматики. Аксіоми вводилися тут на основі вже наявного досвіду і вибирались як інтуїтивно очевидні положення. Правила висновку в цій системі також розглядалися як інтуїтивно очевидні та спеціально не фіксувалися. Все це накладало певні обмеження на змістовну аксіоматику.

Ці обмеження змістовно-аксіоматичного підходу були подолані подальшим розвитком аксіоматичного методу, коли був зроблений перехід від змістовної до формальної, а потім до формалізованої аксіоматики.

При формальній побудові аксіоматичної системи вже не ставиться вимога вибирати тільки інтуїтивно очевидні аксіоми, для яких наперед задана сфера об’єктів, що характеризуються ними. Аксіоми вводяться формально, як опис деякої системи відносин: терміни, що фігурують в аксіомах, спочатку визначаються тільки через їх відношення один до одного. Тим самим аксіоми у формальній системі розглядаються

як своєрідні визначення початкових понять (термінів). Іншого, незалежного визначення вказані поняття спочатку не мають.

Подальший розвиток аксіоматичного методу привів до третьої стадії – побудови формалізованих аксіоматичних систем.

Формальний розгляд аксіом доповнюється на цій стадії використанням математичної логіки як засобу, що забезпечує строге виведення з них слідств. У результаті аксіоматична система починає будуватися як особлива формалізована мова (числення). Вводяться початкові знаки – терміни, потім вказуються правила їх поєднання у формули, задається перелік початкових формул, що приймаються без доказу, і, нарешті, правила висновку з основних формул похідних. Так створюється абстрактна знакова модель, яка потім інтерпретується на різноманітних системах об'єктів.

Побудова формалізованих аксіоматичних систем привела до великих успіхів передусім у математиці і навіть породила уявлення про можливість її розвитку чисто формальними засобами. Проте незабаром виявилася обмеженість таких уявлень. Зокрема, К. Геделем у 1931 р. були доведені теореми про принципову неповноту досить розвинених формальних систем. Гедель показав, що неможливо побудувати таку формальну систему, безліч формул якої, що виводяться (доказових), охопила б велику кількість всіх змістовно істинних тверджень теорії, для формалізації якої будується ця формальна система. Інше важливе слідство теорем Геделя полягає в тому, що неможливо вирішити питання про несуперечність таких систем їх же власними засобами. Теореми Геделя, а також ряд інших досліджень з обґрунтування математики, показали, що аксіоматичний метод має межі своєї застосовності. Не можна, наприклад, всю математику представити як єдину аксіоматично побудовану систему, хоча це не виключає, звичайно, успішної аксіоматизації її окремих розділів.

На відміну від математики і логіки в емпіричних науках теорія повинна бути не тільки несуперечливою, але й обґрунтованою досвідченим шляхом. Звідси виникають особливості побудови теоретичних знань в емпіричних науках. Специфічним прийомом такої побудови є гіпотетико-дедуктивний метод, суть якого полягає в створенні системи дедуктивно зв'язаних між собою гіпотез, з яких врешті-решт виводяться твердження про емпіричні факти.

Цей метод у точному природознавстві використовувався вже в XVII ст., але об'єктом методологічного аналізу він став порівняно недавно, коли почала з'ясовуватися специфіка теоретичного знання в порівнянні з емпіричним дослідженням.

Розвинене теоретичне знання будується не “знизу” за рахунок індуктивних узагальнень наукових фактів, а розгортається ніби “зверху” стосовно емпіричних даних. Метод побудови такого знання полягає у тому, що спочатку створюється гіпотетична конструкція, яка дедуктивно розгортається, утворюючи цілу систему гіпотез, а потім ця система піддається досвідченій перевірці, в ході якої вона уточнюється і конкретизується. У цьому і полягає суть гіпотетико-дедуктивного розгортання теорії.

У боротьбі конкуруючих дослідницьких програм перемагає та, яка найкращим чином вбирає в себе досвідчені дані і дає прогнози, що є несподіваними з погляду інших програм.

Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати цілісний образ досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна представити як конкретне переплетення різних зв’язків. Теоретичне дослідження виділяє ці зв’язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій не дає ще уявлення про природу явища, про процеси його функціонування та розвитку. Для того, щоб одержати таке уявлення, необхідно в думках відтворити об’єкт у всій повноті та складності його зв’язків і відносин.

Такий прийом дослідження називається *методом сходження від абстрактного до конкретного*. Застосовуючи його, дослідник спочатку знаходить головний зв’язок (відношення) об’єкта, що вивчається, а потім, крок за кроком простежуючи, як вона видозмінюється в різних умовах, відкриває нові зв’язки, встановлює їх взаємодію і таким шляхом відображає у всій повноті суть об’єкта, що вивчається.

Метод сходження від абстрактного до конкретного застосовується при побудові різних наукових теорій. Класичним зразком застосування цього методу є “Капітал” К. Маркса. Але даний метод може використовуватися не тільки в суспільних, але і в природничих науках. Наприклад, у теорії газів, виділивши основні закони ідеального газу – рівняння Клапейрона, закон Авогадро та ін., дослідник йде до конкретних взаємодій і властивостей реальних газів, характеризуючи їх істотні сторони і властивості. У міру поглиблення в конкретне вводяться всі нові абстракції, які дають глибше відображення суті об’єкта. Так, в процесі розвитку теорії газів було з’ясовано, що закони ідеального газу характеризують поведінку реальних газів тільки при невеликому тиску. Це було викликано тим, що абстракція ідеального газу нехтує силами протягання молекул. Облік цих сил привів до формулювання закону Вандерваальса.

Всі описані методи пізнання в реальному науковому дослідженні завжди працюють у взаємодії. Їх конкретна системна організація визначається особливостями об’єкта, що вивчається, а також специфікою того або іншого етапу дослідження. У процесі розвитку науки розвивається

і система її методів, формуються нові прийоми і способи дослідницької діяльності. Завдання методології як науки полягає не тільки у виявленні та фіксації прийомів, що вже склалися, і методів дослідницької діяльності, але і в з'ясуванні тенденцій їх розвитку.

7. Наукове пізнання і творчість

Аналізуючи це питання, передусім зверніть увагу на те, що в найширшому значенні слова *творчість* – це активна взаємодія суб'єкта та об'єкта, в ході якої суб'єкт цілеспрямовано змінює оточуючий світ, створює щось нове відповідно до вимог об'єктивних законів, а також перетворює самого себе. Більш коротко творчість можна визначити як продуктивну людську діяльність, у ході якої створюються якісно нові матеріальні та духовні цінності.

Як специфічно людська властивість творчість виникає в процесі та на основі праці як здатність людини створювати з певного матеріалу нову дійсність з метою задоволення різноманітних людських потреб. Творчість як людська діяльність, що перетворює природу і соціальну дійсність, нерозривно пов'язана з пізнанням. Це пояснюється тим, що перетворююча діяльність людини є свідомою діяльністю, яка спирається на знання як результат пізнання.

У свою чергу, весь пізнавальний процес прогнозується творчістю. Не можна назвати жодної форми пізнання, яка була б “чистим відображенням”, копіюванням об'єкта. Творчі компоненти наявні людині і у складі чуттєвих уявлень, і у системі понятійних образів як у живому спогляданні, так і в емпіричному, і в теоретичному пізнанні. Це зумовлено тим, що пізнавальний процес за своєю природою є не механічним, а принципово творчим відображенням, бо його результатом є не створення ідеальної копії наявного стану речей, а єдність в ідеальних образах дійсності і можливості того, що є, і того, що могло бути в минулому, але не здійснилося, і того, що буде і може бути в майбутньому.

Отже, людина як суб'єкт пізнання – не пасивна споглядальна істота, котра механічно відображає природу, а активна творча особистість, яка реалізує в пізнанні свою свободу. Творчість є специфічним видом людської діяльності, в якій реалізується воля, мета, інтереси, здібності суб'єкта. У цьому процесі задіяний весь творчий потенціал людини (органи чуття, пам'ять, мислення, уява, фантазія, інтуїція та ін.) в їх єдності та взаємодії. І це стосується будь-якого виду творчості, включаючи і творчість у науковому пізнанні.

З гносеологічної точки зору наукова творчість є не що інше, як конструювання наукових образів об'єкта, що вивчається. Винятково важливу роль у цьому процесі відіграють уява і, особливо, інтуїція.

Інтуїція – це здатність суб’єкта робити у процесі пізнання висновок, який є науковим відкриттям, не усвідомлюючи проміжних ланок аргументації. Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього були у відокремленому стані, об’єднуються в єдину систему. Основні характеристики інтуїції при дослідженні: безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нового знання.

Отже, аналізуючи взаємозв’язок творчості і наукового пізнання, слід пам’ятати, що творчість є атрибутом наукового пізнання. Наукове пізнання – це завжди пошук і відкриття нового, відкриття раніше невідомих підходів і рішень, цілеспрямоване досягнення істини, активна (а не споглядальна, пасивна) діяльність суб’єкта в будь-якій її формі. Ще великий німецький філософ І.Г. Фіхте любив повторювати: “Діяти! Діяти! Це те, заради чого ми існуємо!” І сутність людини, на його думку, визначається, передусім, творчою активністю її дії – в тому числі й у сфері пізнання.

ТЕМА 12. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

План лекції

1. Проблема людини в філософії. Сутність людини.
2. Антропосоціогенез. Єдність природного, соціального та духовного в людині.
3. Людина, індивід, особистість.
4. Соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації.
5. Проблема смерті і безсмертя. Смысл життя людини.

Основні поняття: філософська антропологія, людина, індивід, індивідуальність, особистість, життя, дух, душа, гуманізм, свобода, цінності, сенс життя.

1. Проблема людини в філософії. Сутність людини

Філософська антропологія (від. грец. – людина та розум, вчення, слово) – це розділ філософії, який вивчає сутність людини та фундаментальні засади її буття. Можна виділити коло головних проблем філософської антропології, якими, на наш погляд, є:

- 1) проблема сутності людини та її головних властивостей;
- 2) проблема тілесності людини та співвідношення душі і тіла;
- 3) проблема походження в людині смислу її існування та “співжиття” з іншими людьми;
- 4) проблема особистості.

До проблем людини філософія зверталась фактично протягом всього її існування, починаючи від софістів і Сократа, однак як окрема філософська дисципліна, антропологія оформилась у працях Шелера, одного із учнів Гусерля.

Людина – “найдавніше з дивних див” – є об’єктом вивчення різних наук. Філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє специфічне бачення людини. Вона осмислює питання про природу буття, сутності людини. Так, з самого початку розвитку філософської думки сформувалося дві тенденції в рамках *антропологічної думки*: натуралістична та ідеалістична. Перша розглядає сутність людини як невідривний взаємозв’язок природного та соціального, віддаючи першість саме природній основі. Друга акцентує увагу на *духовному вимірі* людини. Ці тенденції та їх варіанти у поєднанні з питанням про призначення людини утворюють різноманітні концепції людини.

Першою і чи не найголовнішою в філософській антропології стала проблема сутності людини та її відмінності від всього іншого суцього, насамперед, від тварини.

Розгляд та з'ясування сутності людини оформилося в *основні філософські концепції сутності людини*. Це психологізм, який розглядає лише психологічну природу людини, вказує, що людей слід сприймати такими, якими вони є. *Конвенціоналізм* – поведінку людини – визначають умовні норми, що довільно приймаються у суспільствах різного типу. Ці норми можна описувати, але порівняльний аналіз здійснити неможливо. Цей підхід характерний для позитивістської філософії. *Релігійний антропологізм* вбачає призначення людини у вдосконаленні світу на шляху наближення його до ідеалу, задуманого Богом. Протиставляються одне одному безсмертна душа та смертна плоть людини. Перший варіант релігійного антропологізму наведений в індійській філософії, яка проголошує тотожність людської душі (атмана) і духовної основи всесвіту (брахмана). Найяскравіше цей підхід виражений у російській релігійно-ідеалістичній філософії (у В. Соловйова та М. Бердяєва). *Екзистенціалізм* вважає, що людина вкорінена в своїй суб'єктивній реальності, що призначення людини – самореалізація. Такий погляд ми знаходимо в філософії Ж.-П. Сартра. Розвиток ідей екзистенціалізму показаний у працях Еріха Фромма, Мартіна Гайдеггера, Едмунда Гуссерля та інших. *Антропологічний матеріалізм* найбільш повно виражений у філософії Л. Фейєрбаха. Людина він сприймає не тільки як частку всезагальних відносин, але й як конкретну індивідуальність, яка перебуває у живому спілкуванні з іншими людьми. Цьому вченню бракує історичного погляду на людину, який був втілений в ідеях К. Маркса. *Марксизм* розуміє людину як істоту природну і водночас таку, яка протистоїть природі як самостійна сила. *Ірраціоналістичні тенденції* знайшли втілення та розвиток у *волюнтаристській філософії* А. Шопенгауера, Ф. Ніцше. Людина – це модифікація ірраціональних прагнень волі.

Різноманітні форми *дуалістичного погляду* на сутність людини розвинені в психоаналізі З. Фрейда, антропологічному раціоналізмі Рене Декарта, у поглибленому вигляді цей підхід застосовує Е. Кант. Дуалізм Канта – це не дуалізм душі та тіла, а природно-духовний дуалізм. Людина належить природній необхідності і одночасно абсолютним цінностям. Як елемент чуттєвого світу явищ вона підкорюється необхідності, як носій духовності – вона є вільною.

Отже, сьогодні ми можемо, враховуючи досягнення філософської думки та інших наук про людину, окреслити головні ознаки людини та рис, що відрізняють її від тварин.

Людина є частиною природи, вона є біологічним організмом подібним до тварин, а отже, так само, як і тварина, як вся інша природа, вона

існує – і це є першою її властивістю. Природа – це об’єктивне начало, яке дає їй тілобудову, колір очей, інші природні задатки. Однак існування людини є чимось більшим, ніж існування природи. Людина, з одного боку, є річ серед речей, існує так само, як і будь-яка інша річ, так само, як і будь-яка жива істота, харчується, пристосовується до довкілля, народжує потомство, має інстинкти, однак вона є чимось більшим, ніж тварина. На думку Гайдеггера, статус людини дорівнює статусу самого буття, оскільки, як ми вже знаємо, саме від людини залежить буття, вона “відповідальна” за нього. Людина, вважає філософ, має перевагу перед усім іншим суцям, що вона “сама по собі” є “онтологічною”, тобто володіє *буттєвістю* – і це друга важлива характеристика людини. Саме тому, що людина за своїм статусом рівна самому буттю, поряд із словосполученням “людське існування” у антропології широко вживають слова “людське буття”, а філософ-екзистенціалісти придумали для позначення людського буття термін “екзистенція”, тим самим підкреслюючи відмінність людського буття від існування всього іншого. Проте “онтологічність” людини не вичерпує всіх її відмінностей від тварини. У чому ж вони полягають?

Традиційно ми схильні шукати і бачити переваги людини над твариною. Чи правильно це? Філософ Ніцше вважає, що людина швидше є “недосконалою твариною”, “помилкою природи”, яка відрізняється від тварин тільки своїми недоліками, й аж ніяк не перевагами. Пташка за призначенням повинна літати, риба – плавати, і тільки людину природа “забула” для чогось призначити, жодна із здібностей людини (зір, нюх тощо) нерозвинута достатньою мірою, людина навіть не має шерсті, яка б захистила її від холоду. “На противагу всім вищим ссавцям, – пише німецький антрополог Гелен, розвиваючи ідеї Ніцше, – людина визначається морфологічно насамперед недоліками, які в точному біологічному смислі мають бути позначені як непристосованість, неспеціалізованість, як примітивізм, тобто як нерозвиненість – і як наслідок є негативними”. Однак, на думку філософа, людина вміє перетворити свої недоліки в переваги, завдяки тільки їй притаманній властивості – *діяльності*.

Людина почала виготовляти одяг, варити їжу, будувати комфортне житло і, зрештою, все це компенсувало її природні недоліки. Все це є прикладами діяльності, виключно людського способу активності, яким не володіють тварини. Саме діяльність є тим, що відрізняє людину від іншого суцього. “Бідна своїми органами чуття, гола, ембріональна у всій своїй будові, ненадійна у всіх своїх інстинктах, вона [людина] є істотою, екзистенційно змушеною до дії,” – робить висновок Гелен. Саме

діяльність і є тією важливою характеристикою, що відрізняє людину від тварини.

Всі інші властивості людини тією чи іншою мірою пов'язані з діяльністю, так, наприклад, в процесі діяльності людина створює нові речі або способи дії, тобто вона наділена ще однією відмінною від тварини властивістю, яка називається – *творчістю*.

Безумовно, діяльність виникає внаслідок біологічної недосконалості людини, однак пояснити її тільки цим неможливо. Людина, для прикладу, не може вживати сиру їжу, вона повинна її варити, проте ніяка недосконалість не змушує її знаходити сотні способів приготування звичайної картоплі. Справа в тому, що людина не тільки буде жити або варить їжу, але й робить це *різними способами*. Тварина, коли вона голодна і бачить траву, не вибирає чи пастися їй, чи приготувати цю траву у мікрохвильовій пічці, чи сходити поїсти її до ресторану. Вибирати спосіб задоволення потреби може тільки людина. Рослини володіють тільки так званім “чуттєвим поривом”, здатністю реагувати на сприятливі та несприятливі умови, наприклад, повертатися до світла або тягтися до тепла. Тварина задовольняє потребу способом, який їй підказує “інстинкт”, а людина сама придумує способи діяльності. Вона робить це за допомогою *інтелекту* – так вважав засновник філософської антропології Шелер. Інтелект – це якраз і є здатність продукувати і вибирати різні варіанти дій. Але, на думку філософа, навіть він не є визначальною характеристикою людини, бо інтелектом певною мірою володіють і тварини, хоча й не в таких розвинутих формах, як людина. Властивістю, яка принципово відрізняє людину від світу тварин, предметів чи рослин, є *здатність осягати сутність*, про яку писав Гусерль, і на якій заснована вся феноменологія. Цю здатність здійснює не чуттєвість, не інстинкт і навіть не інтелект, а “дух”.

Тому ще однією важливою характеристикою людини є *духовність*, що в інтерпретації Шелера означає предметність сприйняття.

Хоча людина і є відмінною від тварини істотою, але так само, як і активність тварини, її діяльність спрямована на задоволення *потреб*. Однак потреби людини фундаментально відрізняються від потреб тварини. У чому ж їх відмінність? Тварина задовольняє потребу за допомогою інстинкту, інстинкти ж людини максимально витіснені із свідомості, хоча вони продовжують впливати на неї, вимагаючи задоволення інстинктивних потреб. Завдяки тому, що свідомість чинить опір інстинктам, вони, як ми знаємо із філософії З. Фрейда, сублимуються, виражаючись у мистецтві, літературі, творчості, чим вибудовують зовсім інший рівень потреб – *духовні потреби*, яких немає у тварини.

Природна недосконалість, як наприклад, відсутність шерсті вимагає, щоб людина виготовляла одяг, однак жодною природною недосконалістю не можна пояснити діяльність П'єра Кардена чи Дольче & Габано. Людина змушена будувати для себе житло, однак біологічно не змушена будувати дзвіницю Лувра. Жодною природною недосконалістю не пояснити чому людина має потребу малювати полотна чи писати поему, все це вона робить через існування принципово-вищих потреб – духовних.

Окрім того, людина вмє сама “придумувати” для себе потреби. Тварина одразу ж заспокоюється, задовольнивши свої *потреби*, а для людини задоволення потреби породжує ще більшу потребу. Наприклад, і людина, і тварина має потребу в їжі, але якщо тварина одразу ж заспокоюється наївшись, то людині хочеться більш вишуканої їжі. Тварина будує лігво і їй більше нічого не треба, а людина, збудувавши будинок, одразу починає хотіти ще кращого будинку.

Людина створює для себе потреби, причому не тільки матеріальні, але й духовні, і це, до речі, теж не можна пояснити необхідністю компенсації природної недосконалості. Досягаючи чогось, людина одразу ж починає хотіти чогось іншого, так вважав німецький антрополог Шеллер, назвавши таку її властивість *законом утопічного місця*. Людина постійно усвідомлює недостаток у чомусь, хоча те, що їй потрібно від природи, вона вже давно задовольнила. “Життя перемогло на планеті не тому, що спиралося на необхідність, – писав відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет, – а тому, що втопило, розчинило її у надлишку можливостей, дозволивши будь-якій з них у випадку краху стати містком до перемоги іншої”. А тому людина ніколи не буде задоволеною ні собою, ні дійсністю.

Сукупність незадоволених на даний момент матеріальних та духовних потреб стає тим комплексом ідей, до яких людина прагне. Наприклад, людина мріє про якийсь рівень освіти, багатства, прибутків, влади чи авторитету. І це прагнення змушує людину саму змінюватися, витворювати у своїй свідомості не скільки образ того, ким є людина на даний момент, стільки образ того, ким вона хоче стати. *Бажання бути кимсь іншим, ніж вона є на даний момент* – ще одна важлива характеристика людини, на яку вказував не тільки Плеснер, але й інші мислителі до та після нього. Людина завжди прагне стати іншою, і через це вона позбавлена конкретного місця, часу і Батьківщини. Тільки людина майже завжди мислить себе у майбутньому, а не “тепер”, тільки людина постійно мріє себе в іншій країні чи місті, а не там, де вона на даний момент знаходиться. Аристотель вперше описав буття, як

дійсність, і буття, як можливість, як ми знаємо із попередньої лекції. Кант, а згодом Кассіпер вказали на те, що людина єдина істота, здатна розрізнити дійсність і можливість. Наприклад, Гайдегер вказує на те, що людина, на відміну від усього іншого суцього, існує не скільки в теперішній дійсності, стільки в можливості, проєктуючи себе у майбутнє. Вона не тільки кимсь є, але й кимсь хоче стати, людині властиво мріяти, уявляти себе кимсь іншим, ніж вона є, і саме завдяки цьому людина є рівноправною самому буттю, адже буття є не суцим, а можливість суцього, і людина, яка здатна осмислювати можливість, осмислює буття.

У проєктуванні життя, можливості вибрати різні моделі майбутнього, так само як і різні способи діяльності – смисл людської *свободи*. Свобода – це можливість приймати рішення і діяти, свобода – це можливість вибору. Тварина діє під впливом інстинкту, а людина “приречена на свободу”, як вважав Сартр, хоча часом боїться вибору, “тікає від свободи”, як писав Фромм. Зазначимо, що інколи, навіть маючи різні варіанти вибору, людина вибирає не той варіант дії, який вона хоче і може здійснити, а той, який повинна здійснити в силу якихось переконань. Людську діяльність характеризують ще дві важливі властивості *обов’язок і відповідальність*. Кант вважав, що свобода – це діяльність, акт, і вважав, що свобода – це відповідність волі обов’язку. *А відповідальний вчинок*, на думку відомого російського мислителя *Миколи Бахтіна* (1895-1975), є найважливішою характеристикою людського буття.

Отже, головними властивостями або, як інколи говорять, екзистенціалами людини є: буттєвість, інтелект, дух, вибір, свобода, творчість, відповідальність. А найфундаментальнішою властивістю – діяльність.

Людина є істотою, яка наділена не тільки духовними якостями, про які йшлося вище, але й тілом. Проблема тілесності, а також співвідношення душі і тіла – одна з головних філософських проблем. Чим же є людське тіло? Яка його роль у житті людини? В яких стосунках воно перебуває з людською душею. Ці й інші питання повсякчас хвилювали філософів. Вся філософія минулого звертала увагу на тілесність людини. Досить часто тіло тлумачилось як “в’язниця душі”: “Доки ми володіємо тілом, – писав Платон у діалозі “Федон”, – і душа наша невіддільна від цього зла, нам не оволодіти повністю предметом наших бажань. Предмет же цей, як ми стверджуємо, – істина... у нас є незаперечний доказ, що досягти чистого знання за будь-яких умов, ми не можемо інакше, як відмовившись від тіла”. Ця думка не була єдиною, аналогічних поглядів дотримувався Аврелій Августин, який писав так: “Вважаю, що істину знає один тільки Бог і, можливо, взнає душа людини, коли залишить це тіло, тобто цю похмуру в’язницю”.

Сучасна філософська антропологія великою мірою змінила ставлення до тілесності. Некласична філософія повернула тілесності її права і включила в філософський дискурс такі проблеми, пов'язані з тілесністю, як сексуальність, афект, смерть та інше. Постмодернізм, з одного боку, продовжуючи традицію неklasичної філософії, радикально переосмислює феномен тілесності в контексті його семіотизації, тобто намагання розглянути тіло, як знаково-символічну систему. *Моріс Мерло-Понті* (1908-1961) пише, що тіло є виразом існування людини так само, як мова є виразом думки. “Мова тіла” розповідає про людське існування, наше тіло, отже, є дзеркалом нашого буття.

Слово “тіло”, таке близьке і звичне кожному з нас, на думку філософа, в уявленнях людини, має цілий ряд смислів, які слід відрізнити:

1. “Тіло як об’єкт” – це коли ми говоримо про нього, як про “шматок м’яса”, як біолого-фізіологічно-хімічний механізм.
2. “Образ тіла” – образ абстрактного, “нічийого” тіла в нашій свідомості.
3. “Моє тіло” – відчуття свого власного тіла.
4. “Феноменальне тіло” – це тіло, що бореться з анатомічною формою, “з тілом як об’єктом”.
5. “Тіло-поріг” – відчуття скінчених можливостей тіла.
6. “Плоть” – одухотворене тіло.

Тіло є невід’ємним компонентом такого явища, як “тендер” та популярних в сучасній філософії “тендерних студій”. Тендер – це поняття, близьке до категорії стать (коли йдеться про чоловічу чи жіночу стать). Однак слово “стать” вказує насамперед на біологічну відмінність між чоловіком і жінкою, а тендер – це сукупність всіх: біологічних, психологічних, екзистенційних особливостей жінки чи чоловіка.

Сучасна антропологія відкидає античне чи середньовічне протиставлення душі і тіла. У наш час спостерігається значне посилення міфологічного елемента в культурі, а отже, і згладжування різкого протиставлення душі і тіла, адже міф – це структура, яка не розділяє матеріальне й ідеальне і, зокрема, ідеальну душу і матеріальне тіло. Тіло одухотворяється, а душа “отілеснюється”. Підтвердженням цьому є перетворення тілесної праці на гру, на що вказав нідерландський філософ та культуролог *Йоган Хейзінга*. Посилення міфологічного елемента в культурі теж засвідчує зближення душі і тіла та підсилення тілесності.

2. Антропосоціогенез.

Єдність природного, соціального та духовного в людині

Історія людської думки налічує безліч варіантів постановки та розв’язання проблеми сутності і походження людини. Одним з таких варіантів є так звані натуралістичні (біологізаторські) концепції, домінуючою рисою яких є уявлення про людину як переважно природну

істоту, чиє життя обумовлено лише біологічними чинниками (соціо-біологія, соціал-дарвінізм, євгеніка, теорія Мальтуса, фрейдизм тощо). У межах цих теорій проблема антропосоціогенезу вирішується як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. Однак біологічними чинниками не можна пояснити відмінність соціального життя, духовність людини.

На відміну від біологізаторських теорій релігійні концепції підкреслюють надприродний характер людського буття, а саме те, що вищим буттям є Бог, він же є і першопричиною світу, і відповідає за виникнення людини.

Сучасна філософська думка, пропонує концепцію космічного походження людини (А. Чижевський, В. Вернадський, Т. Шарден), де поява людини пояснюється не тільки як наслідок біоеволюції на Землі, а людина постає як природно-космічна істота.

Концепція походження діяльності і сутності людини аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне в поєднанні антропогенезу з соціогенезом, в якому виникає новий спосіб життєдіяльності – соціальна практика. Праця, соціальність, здатність до мовного спілкування, поява свідомості є основними чинниками появи людини. У деяких течіях цього філософського напрямку, які представлені марксизмом, є трактування, що абсолютизують роль суспільних відносин у детермінації людини. Отже, крайністю є не лише біологізаторство, але й соціологізаторство, тим більше, що людина ще й культурно-історична істота, яка поєднує в собі універсальність та унікальність, стає здатною до самодетермінації, до вільної та творчої діяльності, іншими словами – отримує вимір духовності.

Духовне в людині (безкорисний пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи волі та глибокої самосвідомості) не є лише “суспільно-корисними” здібностями та засобами пристосування до природи і суспільства. Вони є самоцінними і саме вони лежать в основі людського “Я”.

Звідки і як з’явилася людина, чому вона стала такою, як є. Ця проблема цікавить і філософію, і науку. На сьогодні склалися кілька версій походження людини:

1. *Еволюціоністська версія.* Її прихильники, спираючись на теорію Чарльза Дарвіна (1809-1882), стверджують, що людина з’явилася внаслідок еволюційного розвитку природи. В еволюційній теорії вважається, що основою розвитку є природній відбір (боротьба за існування). Не зважаючи на численні підтвердження теорії еволюції даними археології, біології й інших наук, еволюціоністська теорія не може до кінця пояснити походження людини, оскільки людина якраз і не є біологічно

пристосованою до боротьби за виживання істотою, і, окрім усього, має ще й генетичні відмінності від тварин, які не залежать від боротьби за існування.

2. *Креаціоністська версія* (від лат. *creatio* – творіння). Прихильники креаціоністської версії стверджують, що людину було створено Богом. І саме він наділив її тими властивостями, яких не має і не може мати вся інша жива природа. Креаціоністська версія великою мірою спирається на віру в Бога й є офіційною у філософії неотомізму й інших напрямках релігійної філософії.

3. *Антропна версія*. Вперше висловлена *Б. Картером*. Вона стверджує, що розум і матерія виникли на загальній основі й є лише двома властивостями однієї й тієї ж реальності. Виникнення людини є природною необхідністю, такою ж, як і виникнення матерії.

4. Ще однією версією, не позбавленою смислу, є *версія виникнення людини внаслідок “збою”, “помилки” у ході природних процесів*. Людина є якоюсь “помилкою природи”, якщо дивитися на неї з точки зору будови її організму, пристосовуваності тощо – так стверджують прихильники цієї версії. Як “помилка природи” вона створює проблеми для самої цієї природи, намагається знищити її.

Суперечки про походження людини ведуться до цих пір і тому жодна з версій не може вважатися єдино-правильною.

Антропосоціогенез. Як же виникає людський, соціальний спосіб буття? Як виникає людина? Відповідаючи на ці питання, усвідомте сутність концепції *антропосоціогенезу*. Вона полягає в тому, що виникає не тільки новий вид (людина – антропос), а принципово новий (соціальний, суспільний) спосіб існування. Для такого стрибка предки людини мали необхідні біологічні передумови: унікальний мозок, здатний до мислення; прямоходіння, яке вивільнило передні кінцівки; розвинуту кисть руки, яка здатна до здійснення трудових операцій; утворення членороздільних звуків. Зверніть увагу на комплексний характер антропосоціогенезу. Праця, нові спільноти, мова, мислення – це найважливіші фактори гомінізації. Визначте роль кожного з цих факторів.

В основу розуміння сутності антропосоціогенезу закладене питання співвідношення біологічного та соціального в людині. Головною, принциповою тезою в цьому питанні є ідея, що людина – це істота соціальна, але водночас природна істота. Основоположне значення має і визначення єдності тілесного та духовного в людині. Тілесне існування людини – тільки необхідна передумова для її справжнього буття. Визнання взаємозв'язку тіла і духу вказує на те, що людина, за суттю своєю духовна,

водночас прив'язана до власного тіла і не може здійснюватися як духовна особа абсолютно довільно, без урахування особливостей власної психофізичної орієнтації тіла.

Отже, життя людини постає як сукупність складових: біологічних, соціальних та власних зусиль людини. Визнання такого становища застерігає від крайностей біологізації та соціологізації, а також від сприйняття людини як пасивного об'єкта зовнішніх впливів – біологічних та соціальних. Кожна людина стає неповторною особистістю не тільки внаслідок генофонду, але й завдяки власним зусиллям, які спрямовані на її самостворення, самоздійснення, самовираження через розвиток форм діяльності, культури, соціальних відносин.

Розуміння людської *цілісності* як єдності трьох “іпостасей” – біологічної, соціальної і духовної – дозволяє прояснити, в якому сенсі використовуються поняття життя та існування. *Поняття життя* в широкому розумінні філософія розглядає як змістовне наповнення певними вчинками та діями того часу, який нам дарований за біологічними властивостями нашого організму. Існувати ж для людини – означає просто бути у наявності та у певних зв'язках з оточенням, явищами та процесами світу. Звичайно, людину такий спосіб буття не влаштовує, вона хоче жити так, щоб фізична досконалість, соціальна зрілість і внутрішня духовність постійно взаємодоповнювали одна одну. Людина хоче пройти через низку важливих для себе вчинків та подій. І, нарешті, людина хоче “бути людиною”, тобто здобути й вищі людські якості.

3. Людина, індивід, особистість

Враховуючи всі трактування людини, можна дійти висновку, що *людина* – жива істота, що має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе. Це – біопсихосоціальна єдність, в якій через соціальне, біологічне та психічне реалізується людське, що знаходить свій вияв у психологічному, моральному, естетичному, релігійному, політичному. Всі ці форми вияву людського співіснують в органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

Проблема особистості у соціальній філософії описується категоріями “індивід”, “особистість”; “індивідуальність”:

Поняттям “*індивід*” позначається, як правило, конкретна людина, своєрідний соціальний атом. Деякі автори пов'язують з цим поняттям природне (біологічне) в людині, ігноруючи органічну єдність природного і соціального. Індивід означає окреме існування людського,

поєднуючи в собі природне, біологічне, психологічне та соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості.

Індивід (від лат. – неподільне, особа) – окремий представник соціальної спільноти (суспільства, класу, прошаку, соціальної групи), якому притаманні основні соціально-демографічні або соціально-професійні характеристики певної спільноти.

Індивід екземплярний. Це не просто “один”, а завжди “один з...”. Різниця людей як індивідів – це, по-перше, різниця між самими соціальними групами, до яких вони належать, а по-друге, різниця в тому, наскільки повно типові ознаки однієї й тієї самої групи виявлені в різних її представниках. За допомогою поняття “індивід” підкреслюється вихідна залежність кожної конкретної людини від соціальних умов, у яких відбувалось її особистісне формування (від об’єктивного соціального положення, характеру включення в суспільне виробництво, від вирішального в його групі загального інтересу тощо).

Поняття “індивід” слід відрізнити від поняття “індивідуальність” як позначення неповторного поєднання природних та соціальних властивостей індивіда, а також від поняття особистість як позначення деіндивідуалізованих соціальних якостей людини.

Особистість (від лат. – персона) – конкретний вираз сутності людини, цілісне втілення і реалізація в ній системи соціально значущих рис і якостей суспільства. Невід’ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність відносно суспільства тощо. Слово “особистість” спочатку позначало маску, яку одягав актор в античному театрі, а потім воно стало позначати самого актора та його роль (персонаж). Пізніше цей термін тлумачився як готовність взяти на себе відповідальність за свої дії та вчинки.

Якщо поняття *індивідуальності* характеризує діяльність людини в міру своєрідності та неповторності, багатогранності та гармонійності, природності та невимушеності, то поняття особистості акцентує в ній свідомо-вольовий початок. Індивід тим більше заслуговує право називатись особистістю, чим чіткіше усвідомлює мотиви своєї поведінки і чим суворіше її контролює, підкоряючи єдиній життєвій стратегії.

Поняття “особистість” треба відрізнити від поняття “особа”, яким позначається людський індивід у всій повноті якостей: біологічних, соціальних, духовних, ментальних та тілесних. Особа – це окремий представник людського роду, який у процесі взаємодії саморозвитку і соціалізації стає індивідуальністю та особистістю.

У сучасній психології виділяють чотири головні *типи особистостей*: *сангвіністичний* (висока нервово-психічна активність, емоційна

вразливість), *холеричний* (висока імпульсивність, енергійність дій, запальність), *меланхолійний* (приглушеність моторики, стійкість почуттів), *флегматичний* (стриманість, повільність дій, спокійність миміки).

Більш поширеним є розподіл особистостей на інтровертів (звернених на себе) та екстравертів (звернених на зовнішній світ). Відповідно до виду діяльності людини, від якої вона отримує максимальне задоволення, виділяються такі типи особистостей: альтруїсти (насолада від допомоги іншим), практичний тип (задоволення від продуктивно-корисної праці), гностичний тип (задоволення від пізнання, наукової діяльності). Розрізняють також гедонистів, які головним принципом життя вважають задоволення; дійовий тип та інтелектуалів.

4. Соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації

Людина продукт і суб'єкт суспільних відносин. Якщо поняття індивіда спрямоване на перше з цих визначень, то поняття індивідуальності та особистості акцентують увагу на тому, що конкретна людина може стати активним суб'єктом суспільного життя.

Людський індивід, з одного боку, є соціально універсальним, з іншого – особистісним. Індивідуальність виявляється у своєрідності соматичних, психічних, інтелектуальних потреб та здібностей. Інстинкт не дає людині, “що потрібно”, традиція не дає людині того, “що повинно бути”, бо це забезпечує особистісне трактування “Я”. Тому індивідуалізацію слід розглядати нарівні з такими категоріями, як “самосвідомість”, що позначає персональне представлення “Я”, та “самооцінка”, яка являє собою контроль за реальною здатністю особистості критично кваліфікувати власні мотиваційні стани, рівні зазіхань. За рахунок динамізації особистісно-мотиваційної сфери *самооцінка* виконує функції саморозуміння, самоуправління, самовиправлення та самозбереження.

Індивідуалізація – процес виділення людини як відносно самостійного суб'єкта в ході історичного розвитку суспільних відносин. Це процес і результат суміщення соціальних вимог, очікувань, норм, цінностей, виявлення особистісних та ділових якостей, що необхідні для ефективного виконання соціальної ролі, із специфікою потреб, властивостей та стимулів діяльності індивідів, тобто персоніфікованою формою реалізації соціальних функцій.

Процес самореалізації особистості, виявлення її призначення протікає на фоні напруженої цілеспрямованої діяльності, що є підготовчою для моменту натхнення, відкриття. Тому визначальними характеристиками особистісної структури виступають цілеспрямованість та проєктивність.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, в системі між-особистісних відносин. Засвоєння соціальних ролей – це важлива складова процесу соціалізації особистості, обов’язкова умова вrostання в суспільство людей собі подібних. Засвоюючи соціальні ролі, людина засвоює соціальні стандарти поведінки, вчиться оцінювати себе та здійснювати самоконтроль.

Соціальна роль – це сукупність вимог суспільства до людей, що займають певні соціальні позиції. Це вимоги у вигляді настанов, бажань, очікувань певної поведінки, що регламентується у конкретних соціальних нормах. Соціальна роль визначається, головним чином, існуючими очікуваннями інших людей стосовно позицій, а не їх власними індивідуальними характеристиками. Наприклад, роль лікаря сприймаємо узагальнено, як певну очікувану поведінку незалежно від особистісних почуттів конкретної людини.

Пристаюючи до виконання певних соціальних функцій, індивід, як правило, знає свої права й обов’язки, а також санкції, що можуть бути застосовані у разі їх порушення. Вимоги, сподівання, що зумовлюються соціальною роллю, формуються в суспільстві під впливом загальнокультурних норм, цінностей та традицій певної суспільної системи, соціальної групи. Отже, це завжди очікувана поведінка, пов’язана з реалізацією певних прав та обов’язків. У такому розумінні вона характеризується як нормативними вимогами до поведінки індивіда, так і очікуваннями інших людей стосовно їх виконавця. Якщо поведінка індивіда відповідає рольовим вимогам та очікуванням, то вона соціально заохочується (похвала, почесні, матеріальна винагорода).

Соціальна роль може не ухвалюватися суспільством (наприклад, роль злодія). При цьому ухвалюється чи не ухвалюється не конкретна особа, а вид соціальної діяльності. Отже, вказуючи на роль, суспільство відносить людину до певної соціальної групи, ідентифікує її з групою. Як член суспільства різноманітних груп та організацій, займаючи в них певне місце чи позицію, виконуючи притаманні цим позиціям функції, індивід тим самим здійснює соціальні ролі батька, вченого, депутата, підприємця тощо.

Соціальні ролі виступають тими одиницями, на основі яких будуються різні соціальні інститути. Наприклад, школа як соціальний інститут може розглядатися як сукупність загальних для всіх шкіл ролей викладачів та учнів.

Структура соціальної ролі враховує, по-перше, об’єктивну основу ролі (соціальний зміст, каркас та типові форми рольової поведінки), а по-друге, суб’єктивний стиль виконання ролі (її образ, рольовий ідеал, рольовий автопортрет, ставлення до себе як до виконавця).

5. Проблема смерті та безсмертя. Сенс життя людини

Єдність соціального та біологічного в людині повинна бути вихідним пунктом при розгляді цього питання. Життя та смерть – одвічні проблеми людського існування. Людина – єдина жива істота, яка усвідомлює власну смертність та робить її предметом обміркування. Людина знає про існування смерті, але це знання народжує прагнення безсмертя, яке свідчить про те, що не лише смерть, а й безсмертя постає реальними чинниками людського життя. Це означає, що людське життя набуває завершеності та сенсу через смерть. Окреме життя набуває значущості лише тому, що існує інше життя, що зі смертю окремої людини не зникає людство, а разом з цим не зникають ті всесвітні зв'язки, в межах яких реалізувалося життя.

Отже, ми можемо розглядати смерть та безсмертя в органічній єдності і, крім того, дослідити різні прояви цієї єдності. На формування такого погляду впливає і ставлення до смерті в різні часи та в різних культурах. Слід зауважити, що питання про смерть та безсмертя обертається для нас питанням безсмертя душі. У зв'язку з цим необхідно розглянути основні підходи до трактування безсмертя душі: релігійне трактування душі як зв'язок між безсмертним духом та смертною фізичною формою її існування. Атеїзм, матеріалізм, натуралізм не визнають існування душі. Існують концепції перевтілення душі та неминучості відплати за вчинки і наміри після припинення фізичного існування.

Крім того, в сучасних умовах по-новому стоїть питання визначення смерті. По-перше, смерть біологічно і соціально послідовно супроводжує все людське життя. Ми не можемо повернути минуле, неповторні вікові стани та враження, біологічно наше життя постійно супроводжується народженням нового (нові клітини) та відмиранням старого. Тому смерть постає як припинення усіх перетворень. Але навіть біологічно існують моменти безсмертя, оскільки ми майже безсмертні генетично, безсмертні у своїх дітях. Також існують і такі вияви безсмертя, як історичне, соціальне, можливість індивідуального безсмертя у творіннях культури. Але і тут безсмертя існує лише у єдності зі смертю.

Питання визначення смерті розглядається і в аспекті точної констатації смерті. У цьому аспекті наприкінці ХХ століття перед людиною постають проблема *евтаназії* та проблема клонування людини. Евтаназія пов'язана з питанням про право на смерть, про право людини, яка доживає останні дні та страждає від болю, безболісно, легко піти з життя. Доречно розглянути негативні та позитивні наслідки здійснення евтаназії.

З питанням про смерть та безсмертя органічно пов'язане питання про сенс людського буття. Чи має життя сенс? Якщо так, то який саме?

Ці питання хвилюють кожну людину. Слід зазначити, що передумова правильного вирішення питання про сенс життя – це розуміння того, що мета і сенс життя не збігаються, що повинна існувати ієрархія мети та цінностей. Питання про сенс передбачає наше вміння оцінювати реальні події та явища власного життя. У сенсі життя концентруються найперші людські цінності та прагнення. Це питання по-різному вирішувалося різними філософськими напрямками. Звичайно, не кожна людина ставить та вирішує питання про сенс свого життя, але реально воно все одно втілюється в певному образі людського самовиявлення. Тому можна стверджувати, що якщо ми самі не дбаємо про сенс свого життя та не реалізуємо його, то його буде реалізовано за нас стихією життя чи іншими людьми, філософія ж однозначно навчає нас того, щоб ми були гідними дарованого нам життя і розпоряджалися ним належним чином – з думкою про сенс, життєві вчинки, відповідальність, самореалізацію.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 13. СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

План лекції

1. Предмет, головні ідеї та методи соціальної філософії.
2. Основні теоретичні концепції з'ясування сутності суспільства.
3. Сучасне системне уявлення про суспільство та джерела саморозвитку суспільства.

Основні поняття: суспільство, соціум, соціальна система, провіде-нціалізм, культурологічний детермінізм, соціальна діяльність, соці-альні потреби, соціальні інтереси, культурне середовище, географічний детермінізм, геополітика, глобальні проблеми.

1. Предмет, головні ідеї та методи соціальної філософії

Соціальна філософія є серцевиною соціального знання. *Соціаль-ним знанням* називають знання про суспільство, знання, яке дає змогу людині успішно брати участь у суспільному житті.

Латинське слово *socialis* (товариський, громадський, суспільний) означає все те, що пов'язане із життям і відносинами людей у суспіль-стві. Соціальне – це те, що характеризує сумісне існування людей і є відмінним від їх природної, фізико-біологічної основи.

У вузькому значенні “соціальне” означає існування сфери суспі-льних явищ, які становлять зміст соціальної сфери життя суспільства, в якій вирішуються проблеми, які зачіпають відповідні інтереси людей. Ці проблеми стосуються їх соціального стану, а також місця в системі суспільного розподілу праці, умов трудової діяльності, переміщення із одних соціальних груп в інші, життєвого рівня, освіти, охорони здо-ров'я, соціального забезпечення тощо. Всі вони всередині соціальної сфери вирішуються на ґрунті специфічних соціальних відношень.

У широкому розумінні поняття “соціальне” вживається в значенні “суспільне” як синонім, збігається з ним за змістом. У цьому випад-ку поняття “соціальне” (“суспільне”) означає *все*, що відбувається в суспільстві (на відміну від того, що відбувається в природі). У широ-кому розумінні поняття “соціальне” вживається також як протилежне індивідуальному.

У соціальній філософії поняття “соціальне” вживається як у широкому, так і у вузькому значенні. Іншими словами, воно стосується всіх процесів, які відбуваються в суспільстві, зокрема і в його соціальній сфері, але тільки тих, які належать, власне, до даної сфери і виражають

її специфіку. Сама ж соціальна сфера розглядається в її взаємодії з іншими сферами суспільного життя в рамках єдиного суспільства.

Предметом соціальної філософії є сутність соціального життя як цілісності в усіх його проявах. Завданням соціальної філософії можна вважати пізнання природи соціального, необхідності усіх його складових і на цій основі формулювання загальних методологічних та практичних рекомендацій. Такі предмет і завдання визначають і методологію, яка, крім загальнофілософських методів, містить і таку специфічну вимогу, як поєднання пізнання і розуміння соціальних явищ. До основних категорій соціальної філософії, крім базових для будь-якої філософської дисципліни, належать такі специфічні терміни, як соціальні системи, соціальні інститути, соціальний простір тощо.

Поняття “суспільство”, “суспільний”, “соціальний”, досить розповсюджені, хоча їх смисл часто є багатозначним та недостатньо зрозумілим. Насамперед потрібно розрізнити терміни “спільність” та “суспільство”. *Спільність* визначається як форма сумісного буття або взаємодії людей, які пов’язані спільним походженням, мовою, долею, поглядами. Такими є сім’я та народ. *Суспільство* розглядається як продукт цілеспрямованої та розумно організованої сумісної діяльності великих груп людей, які поєднані не на основі спільності, а на основі сумісних інтересів та договору.

Соціум є особливим способом життя особливих істот – людей, головними чинниками яких є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв’язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Якщо тварина живе в природі, то людина – в соціумі. У цьому зв’язку соціум постає як надприродний світ, що надбудовується над природою. Головною його ознакою є предметність. *Соціум* – це предметне буття людини, її існування в предметному середовищі, культурі. Звичайно, предметність вибудовується людською діяльністю з природного матеріалу. У цьому вимірі предметність є продовженням природи. У предметах, що оточують людину як культурне середовище, немає нічого надприродного. І разом з тим предмети суттєво відрізняються від природи саме тим, що в них засобами діяльності опредметнюється внутрішнє, притаманне лише людині, усвідомлення навколишнього світу і заглиблення в себе.

Поняття “суспільство” також слід відрізнити від поняття “народ”, “нація” та “держава”. *Народ* – це форма спільності людей, пов’язаних насамперед, мовою та культурою, походженням. *Нація* – це форма організації життя одного народу (або декількох близьких), пов’язана з державністю, економічними, політичними та духовними відносинами людей. *Держава* – форма організації життя народів і націй, яка оснований

на праві та законі, продукт історичного розвитку людської цивілізації. Зрозуміло, що всі ці поняття переплітаються та обумовлюють один одного.

Суспільство – надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання. Воно постійно змінюється, набуваючи все нових і нових форм. На зорі історії виникло первісне суспільство мисливців і збирачів. Пізніше його змінило рабовласницьке, згодом – феодальне, капіталістичне, соціалістичне суспільство. Є й інші класифікації типів і форм суспільства (доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне та ін.).

У межах однієї й тієї ж країни в різні періоди існували різні типи суспільства.

Термін “суспільство” у філософській, економічній та історичній літературі має щонайменше чотири різних значення.

1. Окреме конкретне суспільство, що є самостійною одиницею історичного розвитку. Прикладом можуть бути суспільства стародавніх Афін, середньовічної Венеції, сучасної Болгарії, України тощо.

Кожне таке суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів. Це дає підстави використовувати на означення таких одиничних конкретних суспільств термін “соціальний організм”.

2. Та чи інша конкретна сукупність соціальних організмів.

3. Сукупність усіх соціальних організмів, що існували й існують на земній кулі, тобто все людство в цілому.

4. Суспільство певного типу взагалі, наприклад, феодальне, індустріальне.

Надзвичайна складність і високий динамізм суспільного життя створюють для суспільствознавців чимало труднощів.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що ця наука вивчає не той чи інший бік життя суспільства, а суспільство в цілому, суспільство як цілісну систему.

Соціальний філософ, узагальнюючи конкретно-гуманітарне знання, розглядає суспільство в цілому. Він здобуває інтегративне знання про суспільство як систему, що має історію, досягло певного рівня сьогоденного розвитку, функціонує в тісній взаємодії економічних, соціальних, психологічних, тобто матеріальних та духовних чинників. Це світоглядна наука. Це означає, що суперечності й проблеми розвитку суспільства вона вивчає через визначення місця і ролі в них людського чинника. Центральною проблемою соціальної філософії є проблема людини, а саме: сенс її буття у світі, цілі та головна мета життєдіяльності.

Соціальна філософія як наука, що має свій предмет дослідження, методи, принципи, на яких вона базується, також виконує і певні функції.

До таких функцій належать методологічна, світоглядна, пізнавальна та інтегративна.

1. *Методологічна*. Завдання соціальної філософії як методології полягає в коригуванні тих крайнощів, до яких тяжіють соціальні й гуманітарні науки, кожна по-своєму. Це можливо завдяки зверненню до ціннісного виміру суспільного життя, який дає змогу визначити пріоритети не лише наукової, а й практичної діяльності.

2. *Пізнавальна*. Для того щоб виступати як методологія, соціальна філософія має здійснювати пізнання того рівня суспільного життя, який дає змогу визначати основи будь-якого наукового соціального дослідження. Таке пізнання розкриває необхідні умови суспільного життя, які мусить враховувати не лише наука, а й людина.

3. *Світоглядна* функція полягає у тому, що вона визначає пріоритети для використання соціальних знань, у тому числі й теоретичних, будь-якою людиною. Отже, соціальна філософія не лише сприяє досягненню інтеграції наук та суспільних поглядів окремих людей, а й створює (зокрема й через вищезгадану інтеграцію наук і світоглядів) підстави для інтеграції суспільства в цілому.

4. *Інтегративна* функція представляє соціальну філософію як чинник суспільного життя.

Як бачимо, ці функції соціальна філософія виконує на базі одних і тих самих знань. Отже, філософія не складається з окремих структурних компонентів, вона лише модифікує ці знання для різних функціональних потреб.

2. Основні теоретичні концепції з'ясування сутності суспільства

У попередньому питанні ми вже з'ясували предмет, методи, принципи та функції соціальної філософії, а також розглянули філософський смисл поняття суспільства та інших базових категорій.

Ще раз звернемо увагу, що поняття “суспільство” визначається специфікою типу зв'язків індивідів у єдине ціле. Основними типами таких зв'язків вважаються: 1) духовні (Августин, Фома Аквінський); 2) конвенціональні (філософи XVII-XVIII ст., матеріальні, які основані на взаємодії людей (К. Маркс).

Вибір того або іншого способу пояснення генезису та функціонування суспільства залежить від вихідної світоглядної установки, в зв'язку з чим філософія суспільства – це друга сторона філософії людини, її ролі в світі та відношення до Універсалу.

Соціальна філософія як теоретично сформована система філософських поглядів, яка пов'язана з існуванням і розвитком суспільства, виникла у 20-40-х роках XIX ст. Але її проблематика починає формуватися

ще з античності. Наприклад, у “Державі” Платона вчення про суспільство розроблено в тісному зв’язку з теорією ідей. В епоху Середньовіччя суспільство розглядалося як “град земний” (на відміну від “граду Божого”). У Новий час Т. Гоббс і Дж. Локк розробляють концепцію суспільного договору і, відповідно, договірну концепцію держави. В епоху Просвітництва Ж.-Ж. Руссо висуває концепцію нового суспільного договору. Позитивізм (О. Конт, Г. Спенсер) з його орієнтацією на наукове знання сприяли виділенню з філософії специфічної науки про суспільство – соціології. “Філософія життя” і феноменологія привели до становлення соціології повсякденності, яка вивчає процес життя в суспільстві.

Отже, щоб зрозуміти феномен суспільства, необхідно зрозуміти протиріччя людини як соціального “атому”, а також розібратися в характері закономірностей, які поєднують людей в єдине ціле, в “суспільний” організм. Виокремлюють три основних підходи щодо пояснення цих зв’язків та закономірностей, які, в свою чергу, мають різні варіанти та критерії, тому що людина, як єдність природного і психологічного, як практично діюча істота, що символізує себе в продуктах своєї діяльності, викликала ряд можливих філософських підходів до розуміння суспільства.

Філософський підхід “від природи до суспільства” становить основу натуралістичних концепцій суспільства. У них підкреслюється особлива, детермінуюча, специфіка суспільства, роль географічних (клімату, ресурсів корисних копалин, флори і фауни) і демографічних (населення) факторів, біології людини, що розглядається з позицій дарвінізму і генетики. Багато натуралістичних концепцій сьогодні становлять хіба що історичний інтерес. Розглянемо та згадаємо деякі з них:

1. *Соціобіологія або соціологічний натуралізм (соціально-біологічний напрямок)* має на меті благородне завдання синтезу природних і суспільних наук. Шляхи реалізації цього завдання пов’язуються із вивченням *еволюційно-генетичних* передумов поведінки людини. Вважається, що гени і культура еволюціонують разом, тобто спостерігається генно-культурна еволюція. Соціобіологи дивляться на суспільство очима біологів, вони хочуть побачити в соціальному біологічне. Але соціальне не є біологічним. Представники цієї течії розглядають спільноту живих істот з точки зору її функціонування, як соціальне тіло та діючий організм: спадковість, відбір, адаптація, боротьба за існування є основними категоріями цього способу мислення, що зближає соціологію та біологію. Ще з античних часів (Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Ж. Боден) використовували порівняння суспільства з органічним світом.

2. В основу психологізму (соціопсихологізму) покладено переконання, що в суспільному житті люди володіють лише тими властивостями, які випливають із законів природи людини і можуть бути до них зведені. Соціопсихологія конструює суспільство за образом і подобою індивіда, а сам індивід розглядається ізольовано від суспільних умов (наприклад, матеріального виробництва). До того ж психологія тісно пов'язує феномени, які вона вивчає, з філософією організму. Тому вона, як правило, шукає детермінанту психологічного у фізіологічному. Вважають, що вся соціальна дійсність психічно обумовлена і тому може бути зрозумілою лише з середини, з психіки.

3. Інстинктивізм, насамперед фрейдизм, виявився найбільш впливовим напрямом соціопсихології, значення якого і в наші дні велике. Він вбачає витoki соціального в інстинктах людини. Кількість інстинктів, як зазначають дослідники, складає від кількох до 15 тисяч. Для З. Фрейда головним є інстинкт життя – *Ерос* та інстинкт смерті – *Танатос*. За Фрейдом, боротьба цих інстинктів на фоні гіперсексуальності людини знаходяться в основі соціального буття. Релігія, мораль, соціальні почуття покликані послабити занадто інстинктивну агресивність людей. Соціально і морально несприятливі імпульси витісняються в несвідоме, звідки вони знову і знову прориваються, руйнуючи систему норм і заборон цивілізації, в “над Я” (“super Ego”).

Другий підхід отримав назву “ідеалістичний”. У ньому сутність зв'язків, які поєднують людей в єдине ціле, розглядається в комплексі тих або інших ідей, вірувань, міфів. Історія знала багато прикладів існування теократичних держав, де єдність забезпечувалася однією релігією. Багато тоталітарних режимів базувалися на єдиній державній ідеології, яка була основою суспільного устрою. Рупором цих ідей був релігійний лідер або “вождь” нації, народу, а історичні події (війни, реформи та ін.) залежали від його ідей та волі.

У рамках цього підходу можна назвати таке розуміння історії як *провіденціалізм*, представники якого акцентували увагу на значенні прояву волі, провіденції, ролі Бога. Ці ідеї набули широкого поширення в епоху Середньовіччя (Августин Блаженний) та залишилися філософською основою багатьох напрямків – томізм, неотомізм. Наприклад, Гегель, хоч і з застереженнями, але допускав, що провіденція, Боже провидіння, керує світовими подіями.

Третій підхід щодо суспільного устрою пов'язаний з філософським аналізом відносин між людьми.

У рамках цього підходу зупинимося на матеріалістичній концепції розуміння історії, суть якої складається об'єктивно, тобто незалежно від волі, свідомості людей та принципу соціального детермінізму,

що акцентує увагу на ролі матеріального виробництва в розвитку суспільства, якому відводиться першочергове значення.

Пов'язує людей у “соціальний організм” не воля людей чи загальний Бог, а виробничі сили та виробничі відносини, відозміни яких складають основу суспільно-економічної формації як етапів світової історії. Ці системоутворюючі фактори залежать, у свою чергу, від ряду природнокліматичних умов, засобів спілкування, мови, культури та інше. Але визначальним є суспільне буття людей, тобто своєрідна “соціальна матерія”, що виступає як “реальний процес” життя людей. Матеріалістичне розуміння історії робить наголос на об'єктивності процесів, які відбуваються в суспільстві на принципах детермінізму, відповідно якому з певної форми матеріального виробництва “... витікає, по-перше, певна структура суспільства, по-друге, певне відношення людей до природи”.

Цивілізаційна теорія (або культурологічна) є антитезою формаційній. Зупинимось на теоріях класичних представників цивілізаційного напрямку у світовій філософії, таких як: М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі.

М.Я. Данилевський вперше розглянув проблему цивілізації як проблему множинності цивілізацій. Людське суспільство він розглядає як низку автономних, послідовних і співіснуючих соціальних організмів, які називає культурно-історичними типами, і лише на етапі зрілості – цивілізаціями (єгипетська, китайська, індійська, іранська, європейська, грецька, римська та ін.).

О. Шпенглер тлумачив цивілізацію не як зліт, а як омертвіння відповідної історичної культури. Таких культур вісім: китайська, вавилонська, єгипетська, антична, арабська, західна, культура майя та російська. Чому О. Шпенглер найдокладніше зупиняється на чотирьох культурах – індійській, античній, арабській та західноєвропейській?

В англійського філософа А. Тойнбі налічується більше тридцяти цивілізацій. Розвинутими він вважав двадцять одну, пізніше їх кількість зводить до тринадцяти. Збереглося, на його думку, лише шість цивілізацій: західна, візантійсько-ортодоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська, далекосхідна.

Існують й інші міркування про суспільство. Популярним серед них стало вчення про *ідеальні типи суспільства*. Воно було започатковане німецьким філософом, соціологом та істориком Максом Вебером. У нього історичний процес не включається ні в систему формаційного аналізу, ні в яку іншу. Він не дотримується систематизації історії. Домінує одиничний факт, унікальна подія або процес. Вебер вважає, що зміна одних ідеальних типових понять іншими залежить не тільки від ситуації в системі культурних цінностей, а й від прогресу історичного

знання. У нього матеріальні й духовні детермінанти суспільного розвитку є рівнозначними. Іншими словами, духовні чинники зумовлюють економіку не менше, ніж економіка розвиток духу. Але, незважаючи на рівноправність чинників, Вебер перевагу надає духовному чиннику.

Раціоналістичну позицію було використано для формування нової моделі соціуму – *теорії соціальної системи*, засновником якої став американський філософ Т. Парсонс. Він розглядав суспільство як своєрідну систему координат дії, де основними елементами є такі: соціальна система, система культури та система особистості. Характер суспільних відносин залежить від соціальних взаємозв'язків індивідів та соціальних систем. Зверніть увагу, що в теорії Парсонса система культури впроваджується в систему особистості засобом соціалізації особистості. Це поняття має опорне значення. Система суспільних відносин, за Парсонсом, зводиться до особистих стосунків між людьми, які трактуються як психологічні. Тому соціальна система суспільства психологізується і розглядається як незалежна від історичних, матеріальних, соціальних та соціально-політичних умов.

Аналіз розглянутих теорій про суспільство свідчить, що воно є надзвичайно складним і суперечливим предметом пізнання. Вивчати суспільство потрібно як цілісну систему, з усіх боків.

Теорії соціальних інститутів. Власне, поняття “соціальний інститут” застосовували класики соціальної думки О. Конт і Г. Спенсер. Особливо активно впроваджував цей термін у науковий обіг Спенсер, хоча чіткого його визначення він так і не дав. Соціальні інститути у нього подібні до органів суспільного суперорганізму, які (органи) уможливають спільне життя і співпрацю людей. Це будь-які надорганічні форми діяльності, в яких пристосовується і при звичається до взаємодії з іншими людьми несоціальна за своєю природою людина. Сукупність інститутів і мережа функціональних зв'язків між ними, які визначають основні канали співпраці між людьми, характеризують будову, базову організацію суспільства.

3. Сучасне системне уявлення про суспільство та джерела саморозвитку суспільства

Зрозуміти суспільство як об'єктивний процес, пізнати закономірності його функціонування, розвитку – це головне завдання соціальної філософії. І хоч в історико-філософському ракурсі в розумінні суспільства є багато містифікацій, сучасне наукове уявлення про нього не може бути сформоване без скрупульозного аналізу тих пошуків (досягнень та помилок), якими надзвичайно багата історія соціальної філософії.

На думку Платона, суспільство є об'єднанням людей для задоволення своїх потреб і є засобом реалізації потреб людей одне в одному.

За Аристотелем, воно є втіленням притаманного від народження соціального інстинкту людини. Релігійна філософія вважала його проявом божого творіння. Просвітителі (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Ф.М. Вольтер) та французькі матеріалісти XVIII ст. трактували суспільство як форму суспільної угоди, Г. Гегель – як реальний процес життєдіяльності людей, що відбувається завдяки втіленню в життя абсолютної ідеї. І. Бентам визначає суспільство як “фіктивне тіло, що складається з індивідуальних осіб, які розглядаються як його складові члени”. Г. Зіммель відроджує Платонову ідею про суспільство як засіб реалізації внутрішніх спонук, потреб, мотивів індивідів. М. Вебер доповнює її тезою про “деякий мінімум взаємоорієнтацій”. Е. Дюркгейм підкреслює значення розподілу праці. Т. Парсонс трактує суспільство як соціальну систему, що функціонує завдяки взаємодії людей та соціальних інститутів. Марксистська соціальна філософія суспільство визначає як сукупність історично обумовлених форм спільної діяльності людей. Головною детермінантою суспільного життя є спосіб виробництва матеріальних благ. Саме він обумовлює соціальний, політичний та духовний процес життя. Суспільне буття визначає суспільну свідомість, а не навпаки – ось головний висновок марксистської соціальної філософії.

Були спроби пояснити суспільне життя і через призму визначальної ролі суспільної свідомості. Як відомо, велика група філософів виходить з положення про те, що світом правлять ідеї. Найпослідовніше ця позиція проведена в філософії Платона та Гегеля.

Теоретичне уявлення про соціум як систему безпосередньо пов’язане з аналізом головних підрозділів і сфер суспільного життя, гармонійна взаємодія яких забезпечує цілісність суспільства і, навпаки, – дисгармонія яких веде до суттєвих конфліктів і деформацій.

Поняття “сфера суспільного життя” відбиває різнопланові процеси, стосунки, цінності, інститути, фактори як матеріальні, так і ідеальні, об’єктивні й суб’єктивні. Сфера – це реальний процес людської життєдіяльності. Діалектика сфер суспільного життя розглядається нами як реальне життя суспільства в конкретно-історичних, соціокультурних та природних вимірах.

На наш погляд, доцільно виділити такі сфери суспільного життя:

- а) *матеріальну* – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічну революцію;
- б) *соціально-політичну* – включає соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві – національні, групові, міждержавні тощо. Саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, еволюція, війна. У цій сфері функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, суспільні організації;

- в) *духовну* – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масової інформації), перетворення в індивідуальний духовний світ людини;
- г) *культурно-побутову* – охоплює виробництво культурних цінностей, передачу їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіти, виховання тощо.

Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призведе до створення деформованої моделі суспільства. У центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, має бути людина, що охоплює всі сфери життєдіяльності, єднає їх.

У процесі життєдіяльності люди вступають у певні стосунки між собою. *Спілкування* (взаємодія, суспільні відносини), як і діяльність, є необхідною і всезагальною умовою формування і розвитку соціальності. На питання, що таке соціум, можна відповісти: це діяльне спілкування людей. Воно органічно вплетене в людську *діяльність*, відповідає різноманітним видам діяльності і постає як її передумова, бо саме через спілкування налагоджуються й осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його від покоління до покоління.

Цілком правомірно давати визначення *діяльності* як умови, засобу, рушійної сили й сутності соціального. Поза діяльністю соціального не існує. Завдяки діяльності людина поборолла вихідну, початкову тотожність з природою й піднялась над нею, набувши надприродного статусу і форми свого буття. Отже, діяльність є джерелом формування соціальності. Без діяльності немає сенсу вести мову про можливість соціального. Соціальне живе лише в діяльності й завдяки їй.

Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ – культуру. Отже, діяльність є засобом формування соціального як *культурного середовища* життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру.

Характеризуючи діяльність як засіб існування соціального, вчені підкреслюють таку її особливість, як *інституціональність*. Інститут (від лат. *Institutum* – устрій, становлення) є закладом, що забезпечує відносну стабільність зв'язків і відносин між людьми в рамках соціальної організації суспільства. Соціальна філософія розглядає такі соціальні інститути як певну сукупність закладів та установ, що відповідає соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних умов

та культурних зразків, які визначають стійкі форми соціальної поведінки та діяльності; систему поведінки згідно з цими нормами. В економічній сфері суспільної діяльності є такі інститути, як розподіл праці, власність, заробітна плата та ін.; в політичній – держава, армія, партія та ін.; в духовній – мораль, право, мистецтво, наука, релігія тощо. Соціальна філософія розглядає й такі інститути, як сім'я, виховання, культура.

Зазначена цілісність системи суспільних відносин позначається категорією “спосіб життя”, що зазвершує теоретичну модель суспільства, синтезує різноманітні життєві процеси, підводить їх до єдиної й незаперечної основи – людини як самоцілі суспільно-історичного розвитку.

Спосіб життя – це синтетична характеристика сукупних видів життєдіяльності людей. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю і побут, суспільне життя й культуру (стиль життя) людей та їхні духовні цінності. Він реалізує діяльність, виробництво, в якому виділяються такі провідні елементи, як безпосереднє виробництво, розподіл, обмін, споживання.

Соціальна філософія наголошує на пріоритетності кожного елемента способу життя, на цілісності суспільства як соціальної системи, що функціонує завдяки виробництву й постає як живий організм з усіма особливостями економічних, соціально-політичних, культурних, побутових, сімейних та інших соціальних відносин, які безпосередньо характеризують життєдіяльність людей.

Для аналізу сутності системної організації суспільства слід лише спробувати співвіднести ці поняття з системними закономірностями природи, з тими передумовами, на базі яких виникає культура та цивілізація.

Отже, перше джерело саморозвитку суспільства знаходиться в природних основах існування суспільства, у взаємодії суспільства і природи.

Так, ще Ш.-Л. Монтеस्क'є в XVII ст. безпосередньо пов'язував клімат та ґрунти з політичним устроєм суспільства. Внаслідок чого виникає цілий напрямок – *географічний детермінізм*.

Звертає на себе увагу те, що майже всі великі відомі цивілізації виникли в руслах річок, а найбільш успішний розвиток капіталістичної формації відбувся в країнах з помірним кліматом, багатими надрами та зручними шляхами сполучення.

Сучасний етап взаємодії природи та суспільства характеризуються поняттям “екологічної кризи”, тому що реалізовується головна установка на “підкорення природи”, ігнорування меж її стійкості стосовно

антропогенних впливів. Як наслідок – руйнування біосфери планети. Отже, необхідно здійснити так звану “антропологічну революцію” для зміни свідомості та поведінки мільярдів людей для того, щоб це джерело не зруйнувалося.

Т. Мальтус у ХІХ ст. вважав, що безперервне прагнення населення до збільшення народжуваності є основною причиною соціальних проблем.

Сьогодні весь багатогранний спектр проблем, що пов’язаний з населенням, називають “демографічні проблеми”.

- кожен секунду народжується в середньому три людини;
- кожен рік приріст населення 100 млн. чоловік, при цьому в деяких країнах відбувається депопуляція;
- за теорією Мальтуса (ХІХ ст.), де з позиції біології подається досить чітка залежність між розмірами організмів та їх кількістю, яка може існувати необмежено, використовуючи ресурси біосфери та Сонця, – це приблизно 500 мільйонів людей. Сьогодні в 10 разів більше.

У зв’язку з цим може, відбуватися “помста природи” (катастрофи, реальність самознищення). І, як наслідок, сьогодні дуже гостро стоїть проблема вивчення процесів саморегуляції.

Друге джерело пов’язане з *суспільними відносинами*, які виникають у процесі трудової діяльності людини та з технологічними детермінантами розвитку суспільства, з роллю техніки та процесу розподілу праці в суспільному устрої.

Для філософського аналізу суспільства важливим є виявлення мотивів і спонукань до праці та діяльності, тому що цей момент визначає ставлення людини до світу та до іншої людини. Виокремлюють декілька провідних мотивів:

- 1) підтримування власного існування (робінзонада);
- 2) продовження життя роду (праця батьків заради дітей);
- 3) задоволення самої потреби в праці, праці заради творчості;
- 4) боротьба з іншими людьми за привласнення продуктів праці або заради допомоги людям.

Третє джерело – *духовна сфера* в процесі реалізації того чи іншого релігійного чи світського ідеалу.

- історія суспільства – реалізація волі Бога;
- концепція А.Дж. Тойнбі, П. Сорокіна – основне значення в детермінації розвитку суспільства надається морально-релігійному чиннику (завдяки релігії утворилися великі держави).

Отже, *суспільство* – це імовірнісна система, в ході розвитку якої реалізується далеко не всі потенційні можливості, а непередбачуваність багатьох подій є загальною закономірністю. Сьогодні є всі підстави вважати, що світова цивілізація в цілому знаходиться на межі, коли необхідно визначати нові горизонти розвитку з метою невідкладного вирішення глобальних проблем сучасності. Це примушує по-новому дивитися на процеси взаємодії культур та цивілізацій, релігій та моральних вчень, політичних та економічних концепцій. Людство здатне вижити, розвиватися та еволюціонувати при виключенні насилля як шляху вирішення проблем суспільства та забезпечення права кожної людини та біосфери в цілому на існування відповідно до їх сутності.

ТЕМА 14. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ

План лекції

1. Сутність і проблемна сфера філософії економіки.
2. Праця як соціально-філософська категорія.
3. Сутність та особливості суспільного виробництва. Взаємозв'язок продуктивних сил та виробничих відносин.
4. Сутність науково-технічної революції.
5. Філософія грошей.
6. Людиновимірна сутність економіки.

Основні поняття: філософія економіки, економіка, економічне життя, господарювання, виробництво, праця, гроші, економічна людина, потреби, суспільне виробництво, духовне виробництво, матеріальне виробництво, виробничі відносини, продуктивні сили, спосіб виробництва, “технологічне” суспільство, “інформаційне” суспільство, науково-технічна революція.

1. Сутність і проблемна сфера філософії економіки

Кожна людина щоденно залучена у сферу економічного життя, економічних явищ, адже вона купує і продає, отримує доходи і сплачує податки, керує і підпорядковується управлінським рішенням, заощаджує і прагне матеріальних статків, виробляє і споживає. Економічна діяльність, праця є одвічним обов'язком людства. Вона не лише створює матеріальний достаток, задовольняє основні потреби, а й розвиває творчі сили, здібності, внутрішній світ людини, надає йому особливого спрямування. Сутність економічних процесів, проблем у власне людському вимірі, у контексті найрізноманітніших форм життєдіяльності суспільства й особи розглядає філософія економіки.

Філософія економіки – сфера філософського знання про сутність економічного буття людини в багатовекторному полі соціуму й гуманістичному аспекті.

Філософський вимір економічного життя (економіки) значно ширший від його змістового кола як самодостатньої умови існування й життєдіяльності людини. У ньому економічна сфера постає як особливий засіб самореалізації людини в процесі зміни нею зовнішнього і власного (внутрішнього) світу, а економіка набуває статусу людино-вимірної, універсальної єдиної матеріально-духовної сфери, в якій особистість реалізує себе як біосоціодуховна цілісність.

Самореалізація людини долає межі функціональної структурності економічного процесу, створює передумови для нових форм поєднання діяльності соціальних індивідів. У такому контексті самореалізація

особи є головним імпульсом і мотивом, який долає задану розмірність економіки, сприяє еволюції всіх соціальних форм.

Самореалізація як суб'єктивна орієнтація є особливим духовно-творчим процесом, забезпечує постійне наповнення економічної сфери людськими силами. Вона є своєрідним енергетично-творчим джерелом економічного процесу, розвитку людських здібностей, які забезпечують економічну діяльність людини.

Філософія економіки розглядає систему господарювання як багатовимірний, суперечливий, об'ємний світ (світ суспільства і природи), який перебуває у постійному русі й розвитку. Специфіка філософського знання допомагає піднятися над зовнішнім, буденним аналізом поверхневих явищ та їх властивостей, проникнути в сутність глибинних економічних процесів, які неможливо збагнути ні досвідом, ні практикою, оскільки вони виходять за межі раціонального осягнення, але є буттєвими і за певних обставин достатньо відчутними. Завдяки цьому філософія економіки здатна розкривати багатшу за змістом і сутністю економічну реальність. Філософський підхід дає змогу розглядати економіку як складну, відкриту, нелінійну систему з її незворотністю, можливістю виникнення нових зв'язків та відношень, з'ясувати місце і роль поодиноких людських зусиль у цій системі, які за певних станів соціального середовища можуть суттєво впливати на макросоціальні процеси.

Визначаючи суспільну взаємообумовленість різних типів розподілу і кооперування людської діяльності, перспективи її змін, філософія економіки вирішує методологічне і світоглядне завдання. Вона не лише задає систему координат, а й продукує найскладніші фрагменти загальної картини економічної реальності, виявляє необхідні орієнтири, завдяки яким людська особистість здійснює перспективне моделювання власної життєвої поведінки, створює необхідні й різноманітні умови для свого існування і розвитку.

Факт економічної діяльності у філософській інтерпретації осмислюється у всій його глибині, позбавляється чисто об'єктивного сенсу і розкривається у сфері духу. Духовна сфера господарювання охоплює настрої, переживання, оцінки, світовідчуття, світорозуміння, світоусвідомлення, з чого й започатковуються філософська інтерпретація, осмислення, світоглядне обґрунтування економічних проблем.

У сукупності вони формують так звану *філософію господарювання*, в якій економіка постає в універсальній, всезагальній формі як така, що ввібрала в себе весь світ. Тотожна дійсність економіки є найповнішою формою економіки, яку здатна осягнути тільки філософія економіки. Розкриваючи універсальність економіки, її всезагальну форму через її буття у світі й нескінченність її зв'язків із ним, філософія економіки не механічно переносить філософські поняття, категорії на сферу

господарювання, результати економічних моніторингів чи на інші сфери суспільного життя, а всебічно враховує сферу і специфіку власного функціонування.

Водночас філософія економіки дає філософське розуміння змісту багатьох основних економічних категорій (“економіка”, “господарство”, “виробництво”, “праця”, “гроші”, “економічна людина”, “свобода”, “потреба” та ін.), які за своєю сутністю і значенням виходять за сферу економіки. Пізнання їх змісту забезпечує формування загальних уявлень про природу господарської діяльності, окреслює її місце і роль у духовному бутті, моралі, життєвому світі людини, тобто сприяє досягненню людиновимірної сутності економіки.

Зміст та еволюція поняття “економіка”. Термін “економіка” функціонує у двох значеннях: 1) господарство, сукупність засобів, об’єктів, процесів, які люди використовують для задоволення своїх потреб шляхом створення необхідних благ, умов і засобів існування за допомогою праці; 2) наука про господарство та засоби його ведення, про відносини між людьми в процесі виробництва і споживання, обміну товарами і послугами. Походить від грецького слова “ойкономія” (оселя, закон), що означає правила ведення домашнього господарства, зокрема вміння глави сім’ї управляти дружиною, дітьми, рабами, власністю.

Найповніше виклав основні принципи ойкономії Аристотель, вперше дослідивши такі явища, як розподіл праці, обмін, гроші, вартість тощо. Його концепція на тривалий час визначила характер економічного знання. Він відстоював ідею самодостатності (натуральності) господарства, але тільки в системі, об’єднанні домогосподарств-полісів як аналога космосу, що вміщує в собі все суще. Поліс як гармонійне об’єднання домогосподарств у його вченні постає не лише основним економічним чинником, а й засобом забезпечення морального вдосконалення, самореалізації його громадян. Таке господарство він називав *природним*. Водночас Аристотель відзначив факт виробництва продукції для обміну (ринку), що, на його думку, є *неприродним*, оскільки ринкові форми спрямовані не на самозабезпечення і задоволення природних потреб, а на мінову вартість і нагромадження грошей. А це розпалює бажання, пристрасті людей, призводить до руйнації основного принципу життєдіяльності (помірності, міри), робить людей ненаситними, оскільки обсяги грошового багатства, на відмінну від володіння необхідними для життя продуктами, не мають природної межі зростання. Форму економічної діяльності, спрямовану на нагромадження грошей, Аристотель називав *“хрематистикою”*, яка, за його переконаннями, призводить до порушення гармонійності відносин у системі домогосподарство – поліс – космос.

Ідея самодостатності господарства, розумної міри у прагненні до матеріального благополуччя домінувала у свідомості людей докапіталістичного суспільства. З розвитком капіталістичних форм господарювання сформувався новий тип економічного мислення, для якого гроші є головним інструментом уявлення й аналізу багатства, а сам коловорот багатства обумовлюється припливами і відтоками грошей. На арену суспільного буття виходить перша наукова форма економічного знання – політична економія.

Політична економія – економічне вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних життєвих благ суспільстві на різних етапах його історичного розвитку.

Засновником політичної економії є британський учений Адам Сміт (1723-1790), який акцентував увагу на тому, що багатство – це не гроші чи золото, а продукт праці, найважливіший феномен господарського життя та фактор господарської діяльності. Політекономія надала праці особливого значення й статусу, і в цьому її величезна заслуга.

Головними мотивами економічної діяльності людей, за А. Смітом, є потреби та обмін продуктами для їх задоволення. В актах обміну виявляється принципово відмінна за своєю природою від потреб міра, що визначає рівноцінність і відмінність речей. Ця міра є об'єктивною, не залежить від настроїв, бажань людей.

Поставлена А. Смітом на наукову основу політекономія вивела економічну науку на новий якісний рівень. Але наприкінці XIX ст. проявились деякі її вади, суперечності, які унеможливили вирішення актуальних для того часу економічних проблем. Зокрема, за допомогою трудової теорії вартості, яка була покладена в основу політекономії, не вдалося пояснити природу економіки, її історичний розвиток, а також особливості економічного процесу. У пошуках нових теоретичних підходів до вирішення назрілих проблем економічна наука наприкінці XIX ст. суттєво змінила свій предмет і свою назву. Термін “політична економія” поступився поняттю “економіка”, або “економікс”.

Економікс – аналітичне вчення з проблем ефективного використання обмежених виробничих ресурсів (праця, капітал, земля, гроші, підприємницькі здібності, знання), управління ними з метою виробництва товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей.

Економікс повністю відкидає властиву для політичної економії соціально-моральну складову, натомість продукує своєрідний математизований міф про оптимізаційний пошук максимального продуктивного ефекту за обмежених продуктивних ресурсів, зорієнтованих на облік неухильно зростаючих потреб населення. Вона налаштовує думати лише про раціоналізацію щоденних управлінських і самоуправлінських дій

споживачів, виробників і будь-яких інших агентів, які ухвалюють економічні рішення. Отже, на відміну від політичної економії, для якої домінуючими є “праця” і “капітал”, економікс репрезентує нову економічну реальність – суб’єкт, який ухвалює господарські рішення.

Економічні теорії – це певний спосіб (виражений у теоретичній формі) взаємозв’язку людини, групи, суспільства й адекватними цим гуманістичним цінностям відповідних умов їх існування та розвитку. Це певний спосіб діяльних комунікацій між людьми, що знайшов вираження в економічній формі. Його основне завдання створити відповідні економічні умови для самореалізації людиною всіх своїх соціальних можливостей.

З точки зору нової економічної теорії основною метою виробництва й обміну є одержання максимального прибутку, найповніше задоволення всезростаючих потреб людей. Цю мотивацію уточнює дія закону, згідно з яким одержане індивідом від одиниці блага задоволення зменшується із зростанням кількості цих одиниць, що перебувають у його розпорядженні. Це означає, що всі потреби мають тенденцію до насичення. Застосування закону спадання (зменшення) корисності дало змогу теоретикам економіксу удосконалити аналітичний апарат аналізу поведінки економічного суб’єкта. Оскільки корисна віддача від кожної наступної одиниці блага знижується, а труднощі, пов’язані з виробництвом збільшуються, то неодмінно має настати час, коли подальше примноження благ спричинить не зростання, а зниження задоволення. Така ситуація може бути описана за допомогою математичних засобів, причому можливе визначення точки максимізації корисності, до якої має прагнути економічний суб’єкт.

Деякі дослідники вказують на певну обмеженість новітньої теоретичної економії, звертаючи увагу на її розчленованість на окремі “сегменти”, “зони”, що породжує різноманітні суперечності пізнання. Захоплення поверхневими взаємозв’язками і відношеннями, недооцінка глибинних сутнісних сфер економічного буття, унеможливує, на їх погляд, бачення реальної цілісної економічної системи, а надмірна глобально-математична інтерпретація об’єкта пізнання відводить погляд від його економічної природи, спричинює сприйняття його як віртуальної реальності, що пов’язано з ризиками отримання неправильного результату.

Загалом, зміна форм економічного знання від учення про самодостатність об’єднання домогосподарств (полісів) до теорії раціональної поведінки в ринковому середовищі безпосередньо пов’язана зі зміною домінуючих типів господарської діяльності на різних етапах суспільного розвитку.

2. Праця як соціально-філософська категорія

Праця – це цілеспрямована діяльність людей у процесі якої вони перетворюють та пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб.

Людська праця відрізняється від тваринно-інстинктивної діяльності тим, що вона є цілеспрямованим, доцільним зусиллям щодо змін у природі, які забезпечують задоволення певних потреб людини.

Праця в широкому розумінні – це спосіб життєдіяльності виробників. При цьому вона не обмежується лише функцією створення людиною предметного світу з метою забезпечення необхідних умов існування, а й виступає як діяльність людини, що переслідує свої цілі. Отже, праця, як цілеспрямована діяльність людини, є також процесом виробництва людини як особистості, як соціальної істоти, а не лише як біологічного організму.

Цей процес, тобто процес формування людини як особистості, завдячує саме праці, яка може здійснюватися лише на основі соціальних зв'язків.

За своєю формою праця завжди є соціальним процесом. Разом з тим вона має фізіологічний аспект, тобто в процесі праці витрачається енергія м'язів, нервів та ін. З цього погляду виробництво робочої сили є використанням вироблених матеріальних благ, їх споживанням. Саме ж споживання слугує відтворенню м'язів, нервів, кісток, мозку робітника, який, у свою чергу, є умовою відтворення нових робітників.

Праця – це безперечна умова існування людей, вічна природна необхідність. Без неї неможливий обмін речей між людиною і природою, тобто неможливе саме людське життя. Тому незалежно від різних суспільних форм процес виробництва має бути безперервним. Як суспільство не може існувати без споживання, так само воно не може не виробляти. Саме тому праця, процес виробництва є першою і найважливішою передумовою людського існування. Лише завдячуючи праці людина може розкрити свою людську сутність, привласнювати предмети природи з метою задоволення своїх потреб.

При цьому слід пам'ятати, що саме задоволення потреб, дія задоволення стає основою для наступної, нової потреби, нових дій для задоволення. Отже, відбувається не одноразовий акт задоволення певних потреб, а взаємозумовлений безкінечний історичний процес зростання потреб, все більш складних, високих. Відповідно, дії задоволення поступово ускладнюються, вимагаючи більш досконалих знарядь задоволення нових потреб, що створює людина.

Звідси можна зробити висновок, що процес задоволення потреб людини не обмежується лише виробництвом матеріальних благ. Виробляючи матеріальні блага, вдосконалюючи засоби задоволення потреб, люди створюють сферу свого буття, розвиваючи і відтворюючи самих себе. Трудова діяльність у суспільстві, суспільне виробництво являють собою не що інше, як постійний, безперервний процес руху людей. У ході такого процесу людина оновлюється тією ж мірою, в якій вона оновлює, розвиває та вдосконалює оточуючий її світ.

3. Сутність та особливості суспільного виробництва.

Взаємозв'язок продуктивних сил та виробничих відносин

Під категорією суспільне виробництво слід мати на увазі виробництво самої людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов його існування) та соціальних умов існування носіїв життя.

Виробництво і відтворення носіїв життя, тобто людини – це не просто природний, біологічний процес. Тут, як і при виробництві суспільного продукту, люди діють цілеспрямовано: духовні та фізичні здібності людей використовуються не лише для створення матеріальних цінностей, а й для відтворення та розвитку своїх сил та здатностей. У цьому випадку “людську силу” доцільніше ототожнювати з поняттям “життєва сила”. Останнє повніше відтворює зміст розвитку людських сил.

Життєва сила – це ті фізичні та духовні здібності людей, які використовуються ними для виробництва та відтворення всіх своїх здатностей. Це сили, що витрачаються на самообслуговування, самоосвіту, навчання і виховання дітей та дорослих, на охорону здоров'я, сприйняття творів мистецтва тощо.

Як бачимо, життєві сили – це не лише діяльність з “обробки природи”, а в даному випадку те, що нас найбільше цікавить, це насамперед “обробка людей людьми”. Життєві сили забезпечують не лише здатність до саморозвитку кожного індивіда зокрема, а й здатність до духовного розвитку інших людей шляхом передачі досвіду, знань. Шляхи передачі урізноманітнюються залежно від історичного поступу людства.

Предметом, на який спрямовується діяльність у процесі виробництва людських сил, виступає біологічний організм. Адже він є носієм як фізичних, так і духовних можливостей людини. Тому розвиток духовних здібностей відбувається шляхом використання рівня розвитку та особливостей цього організму. Саме біологічне в людині виступає умовою і передумовою суспільних відносин.

Біологічна природа людини розвивалася, вдосконалювалася протягом багатьох поколінь з початку свого існування кілька десятків тисяч років. Але це не означає, що людина припинить активно втручатися в таємниці свого організму і не буде вдосконалювати свій генотип, доцільно спрямовуючи фізіологічний та психологічний розвиток.

У продуктивні сили виробництва людини входять життєві засоби, за допомогою яких реалізується процес відтворення та розвитку людських сил. Це насамперед предмети споживання: їжа, одяг, помешкання тощо. У сфері споживання життєвих засобів відбувається виробництво робочої сили, а також розвиток усіх сил, здатностей і здібностей особистості. Якщо сфера споживання життєвих засобів є водночас сферою виробництва людських сил, то, навпаки, сфера споживання робочої сили виступає сферою виробництва матеріальних благ. У ролі посередника тут служать сфери розподілу та обміну.

Одним із факторів виробництва людських сил є “духовне виробництво”. Відомо, що духовні можливості людини не існують без їхньої фізичної основи. Вони перебувають в органічній єдності з фізичними силами. Можна говорити лише про відносну самостійність розвитку духовних сил як відлуння відокремлення та протиставлення розумової діяльності фізичній праці. Духовне виробництво – це один із чинників виробництва людських сил.

Що таке “духовне виробництво”? Духовне виробництво – це вся багатогранна діяльність людей з виробництва, розподілу, обміну, споживання та зберігання духовних цінностей. Під духовними цінностями розуміються ідеї, уявлення, наукові знання, ідеали, виробництво яких здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів. Духовне виробництво охоплює собою освіту, ідейне, моральне, релігійне, естетичне, правове виховання, різні форми залучення людей до духовної культури через систему культурно-масових закладів, просвітницьких організацій, засобів масової інформації тощо.

Культурно-історичним результатом духовного виробництва є нові духовні, інтелектуальні та фізичні якості людини, насамперед наука та мистецтво. Останні виступають як органічна частина виробництва людини з усіма її соціальними якостями. Результатом діяльності вчених і художників є створення наукових та художніх творів. Перші з них слугують формуванню у людини аналітичних пізнавальних здатностей, тобто здатностей до пізнання закономірностей розвитку природи та використання результатів знання в суспільному виробництві. Твори мистецтва є засобом розвитку творчих людських здібностей до самовдосконалення та саморозвитку. Саме завдяки цьому мистецтво якнайбільше

може служити показником духовного розвитку суспільства. Адже здатність до саморозвитку, самовдосконалення, які формуються мистецтвом, є найбільш суттєвою здатністю людини.

Наука та мистецтво як сфери виробництва людських сил реалізують себе насамперед шляхом взаємодії між собою, а також з іншими сферами цього виробництва. Тільки разом, у взаємодії всі ці сфери (елементи) виявляють свою залежність у кінцевому підсумку від виробництва матеріальних благ.

Виробництво людської сили і виробництво матеріальних благ перебувають у тісному взаємозв'язку. У процесі виробництва матеріальних благ створюються два різновиди матеріальних цінностей: засоби виробництва і предмети споживання, тобто життєві засоби. У свою чергу, засоби виробництва споживаються всередині самого виробництва, яке їх породило. Предмети споживання (життєві засоби) шляхом розподілу та обміну слугують виробництву людських сил. Звідси випливає, що процес виробництва суспільного життя виступає одночасно і як виробництво матеріальних благ, і як виробництво людських сил. Обидва виробництва є самостійними і в той же час переходять одне в одне, а також не можуть існувати у відриві одне від одного. Відбувається взаємообмін між робочою силою та життєвими засобами. Взаємодіючи між собою, вони разом формують виробництво суспільного життя. Кінцевим результатом суспільного процесу виробництва завжди є саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах.

Взаємодія людських сил та матеріальних благ спричинює саморозвиток суспільного життя, що є його суттєвою характеристикою. При цьому саморозвиток можливий лише у разі використання як самої природи, так і біологічного організму людей. Саморозвиток завдячує процесові, що спрямовується на розвиток продуктивних сил шляхом використання і сприйняття природних сил, що виступають як предмет діяльності суспільства.

Для задоволення своїх потреб люди взаємодіють насамперед з природою. Саме тут, у процесі цієї взаємодії, формується суспільне виробництво, яке історично виступає обов'язковою передумовою життєдіяльності людини. Пізніше люди створюють так звану “другу природу”, яка має особливе значення для суспільства.

Але про “другу природу” мова піде нижче. Спочатку охарактеризуємо сутність матеріального виробництва, його структурні елементи та специфіку, їхню взаємодію на різних етапах історичного поступу.

Продуктивні сили. Спосіб виробництва представлений продуктивними силами та виробничими відносинами. Розглянемо спочатку, що являють собою продуктивні сили.

У трудовій діяльності розрізняють, по-перше, цілеспрямовану діяльність людини, тобто саму працю, по-друге, знаряддя праці та, по-третє, предмети праці.

Предмети праці – це те, на що спрямована діяльність людини, що добувається працею з природи. Речі, які людина споживає, виготовляються з певних матеріалів. Це ліс, нафта, вугілля, руди, глина та інші матеріали.

Знаряддя праці – це все те, що людина використовує у процесі взаємодії між собою та природою, що слугує їй для передачі своїх дій на предмет праці, для полегшення та прискорення цих дій. Для первісної людини такими знаряддями праці служили палиця, каміння, сокира, пізніше – лук, стріли. У сучасних людей знаряддями праці є різні інструменти: верстати, машини, наукомісткі технології, мікропроцесорна техніка, біотехнологія, ядерна енергетика тощо. За допомогою цих знарядь праці люди здійснюють обмін речовин між собою і природою, контролюючи та регулюючи цей обмін.

Знаряддя праці відіграють найважливішу роль в історії розвитку виробництва. Ступінь досконалості знарядь праці виступає показником розвитку людської робочої сили, показником влади людини над природою. Саме за останками знарядь праці вивчаються зниклі соціально-економічні формації; економічні епохи відрізняються одна від одної не тим, що виробляється, а тим, якими знаряддями праці воно виробляється.

Окрім знарядь праці, для успішного здійснення процесу виробництва необхідні певні умови праці, виробничі приміщення, дороги, канали, сховища, джерела енергії та ін. Наприклад, для дорогих, комп'ютерних систем потрібні хороші приміщення, сучасний великоваговий вантажний чи легковий автомобіль потребує добрих автошляхів, великі скупчення зерна, овочів вимагають автоматизованих систем контролю за станом та ін.

Умови праці разом із знаряддям праці становлять *засоби праці*.

Предмети праці та засоби праці в сукупності виступають як матеріальні умови для виробництва і утворюють *засоби виробництва*.

Матеріальні блага, що створюються людською працею, служать для людини засобами її існування й одночасно є основою для подальшого розвитку самого виробництва. З цього видно, що засоби виробництва – це лише матеріальна передумова, можливість виробництва. Основним, найважливішим і вирішальним елементом виробництва виступає сама людина, яка, використовуючи в процесі виробництва свої знання, виробничі навички та досвід, приводить у дію знаряддя праці.

Жива праця людини шляхом приведення в рух знарядь праці перетворює можливість у дійсність. Саме праця продукує матеріальні блага, необхідні для життя суспільства. Відносини між людиною, знаряддями та предметами праці в процесі виробництва можна влучно охарактеризувати словами Маркса з “Капіталу”: “...машина, яка не служить у процесі праці, не корисна. Крім того, вона піддається руйнівній дії природного обміну речей. Залізо ржавіє, дерево гниє. Пряжа, яку не буде використано для ткання або в’язання, стає сировиною. Жива праця має охопити ці речі, воскресити їх з мертвих, перетворити їх з можливих у дійсні та діючі для споживної вартості”.

Люди та знаряддя праці відіграють активну і вирішальну роль у суспільному виробництві. Але це не означає, що з процесу виробництва усувається предмет праці. Останній входить у суспільне виробництво як його постійна і необхідна умова. Предмет праці входить у виробництво по-різному, залежно від ступеня розвитку робочої сили та знарядь праці.

За наявності названих структурних елементів, необхідних для виробництва, останнє можливе лише при вмілих, кваліфікованих діях людей. Ефективне використання знань, досвіду, навичок може бути здійснене при відповідних оптимальних формах та методах організації виробництва.

Отже, засоби виробництва, що створюються суспільством, разом з людьми, що володіють знаннями та навичками до праці, методи та форми організації виробництва становлять у сукупності продуктивні сили суспільства.

Продуктивні сили суспільства постійно змінювалися і вдосконалювалися протягом всієї історії людства. Разом з тим полегшувалася боротьба людей з природою, зростала продуктивність праці, збільшувалося виробництво матеріальних благ.

Історія розвитку знарядь виробництва від кам’яних та дерев’яних знарядь до сучасних машин та новітніх технологій – це історія підкорення людиною сил природи, постійно зростаючої могутності людини у боротьбі з природою, створення величезних матеріальних можливостей для розвитку культури суспільства. Але історичний досвід свідчить: життя трудящих не поліпшувалося пропорційно зростанню продуктивних сил та продуктивності праці. Навпаки, часто становище широких народних мас навіть погіршувалося поряд з досягненнями науки та техніки, зростанням продуктивності праці, що свідчить про вплив на рівень життя народних мас ще й інших факторів. Такими факторами виступають суспільно-економічні умови, за яких діють і розвиваються продуктивні сили, живе та продукує матеріальні блага людина.

Отже, продуктивні сили завжди розвиваються в умовах певного суспільного устрою. Люди виробляють матеріальні блага не поодинці, не ізольовано один від одного, а об'єднуючись певним способом, щоб спільно впливати на природу, добувати засоби для існування.

Виробничі відносини. Матеріальна виробнича діяльність людей стала основою виникнення і розвитку суспільних зв'язків та відносин, тобто людського суспільства.

Спільна праця згуртовувала людей, робила їх постійне спілкування життєво необхідним. Тому виробництво завжди, за будь-яких умов має суспільний характер, є суспільним виробництвом.

Продуктивні сили є тільки однією складовою суспільного виробництва. Адже в процесі виробництва люди вступають у певні відносини не тільки з природою, а й один з одним.

Ці відносини людей у процесі виробництва дістали назву "*виробничі відносини*" і є другою складовою способу виробництва.

У виробничі відносини входять насамперед виробничо-технічні відносини, тобто відносини між виробниками безпосередньо на конкретному підприємстві. Але для успішного функціонування підприємства необхідні зв'язки його з іншими підприємствами і навіть галузями виробництва. Отже, у виробничі відносини входять також відносини між людьми різних підприємств чи галузей виробництва, а також відносини в процесі розподілу, обміну та споживання суспільного продукту.

В основі виробничих відносин лежить власність на засоби виробництва. Від того, в чийй власності перебувають основні засоби виробництва, залежить сутність, характер усієї системи виробничих відносин. Характер власності визначає форми відносин між людьми у суспільстві: панування і підкорення чи співробітництво та взаємодопомога.

Форми власності визначають форми розподілу, обміну та присвоєння виробленого, а також місце людини в системі виробництва, тобто – це власник, управлінець чи виробник. Лівову частку прибутку отримує власник засобів виробництва, а виробник отримує заробітну плату.

Продуктивні сили та виробничі відносини є нерозривними й у взаємозв'язку становлять "*спосіб виробництва*".

Взаємозв'язок продуктивних сил та виробничих відносин. Вони завжди перебувають у тісному взаємозв'язку і діалектичній єдності. Слід зазначити, що виробничі відносини похідні, вторинні щодо продуктивних сил. Нові продуктивні сили, хоч і стихійно, але зароджуються в надрах старого устрою. Люди, які вдосконалюють знаряддя виробництва, не задумуються над соціальними наслідками цього процесу, їх цікавить насамперед задоволення матеріальних, а потім і духовних потреб. Люди, по суті, не вільні у виборі своїх продуктивних

сил, що становлять основу всієї їхньої історії. Продуктивні сили – це результат практичної енергії попередніх поколінь людей.

З іншого боку, люди, які розвивають свої продуктивні сили, розвивають одночасно і відносини один з одним. Характер цих відносин за необхідності змінюється разом з перетворенням та зростанням продуктивних сил.

Продуктивні сили вимагають лише певної, а не довільної форми виробничих відносин, яка найбільш повно відповідає наявним продуктивним силам. Так, надзвичайно низький рівень розвитку знарядь праці первісно-родового устрою спричиняв формування колективістських відносин. Лише в колективі людина могла вижити. Слабкість окремої людини як наслідок примітивізму знарядь праці компенсувався (надолужувався) об'єднаною силою роду чи племені. За сучасних засобів виробництва капіталістичний підприємець не може повернутися до кріпосної системи господарювання, як і феодал не міг за своїм бажанням удатися до капіталістичної системи господарювання. Адже при наявних середньовічних знаряддях виробництва безглуздя було б введення великого господарства із застосуванням найманої праці.

Отже, виробничі відносини не можуть встановлюватися довільно. Це – об'єктивні, матеріальні відносини, які не залежать від волі та бажання людей, а залежать від рівня та характеру розвитку продуктивних сил. Процес стихійного розвитку продуктивних сил відбувається доти, доки нові продуктивні сили не вступили в конфлікт із старими виробничими відносинами. Відтак починається руйнування старих виробничих відносин і заміна їх новими.

Руйнування старих виробничих відносин може відбуватися як стихійно, так і свідомо. У першому випадку воно супроводжується, як правило, кризовим станом суспільства, значними матеріальними втратами, духовними потрясіннями людей та ін. Якщо ж у суспільстві є соціальні сили, які здатні усвідомити назрілу необхідність перемін та здійснити поступову еволюцію у відносинах між людьми в процесі виробництва, то заміна одних виробничих відносин іншими може відбутися без відчутних жертв та потрясінь.

Виробничі відносини, перебуваючи в діалектичній єдності з продуктивними силами, не пасивні щодо останніх, а впливають на розвиток продуктивних сил. Більше того, нові, прогресивні виробничі відносини, що відповідають у певний момент часу характерові та рівневі розвитку продуктивних сил, є головним джерелом і вирішальним рушієм матеріального виробництва.

Якщо ж виробничі відносини застаріли, не відповідають рівневі розвитку продуктивних сил, то вони уповільнюють, а то й гальмують

значною мірою розвиток останніх. Ця сторона взаємозв'язку між продуктивними силами і виробничими відносинами відображається в загальносоціологічній тенденції – відповідності виробничих відносин характерові та рівневі розвитку продуктивних сил.

Було б помилково вважати, що виробничі відносини залежать лише від розвитку продуктивних сил. Не можна абсолютизувати цю властивість виробничих відносин, не враховуючи свідомої діяльності людей. Адже люди завжди діяли і діють, вступаючи в певні відносини, свідомо. Об'єктивність встановлення тих чи інших виробничих відносин означає, що їхній характер визначається не станом суспільної свідомості чи свідомості окремої людини, а характером і рівнем розвитку продуктивних сил. Тобто тими можливостями, які створюють для людської діяльності продуктивні сили. Виробничі відносини – це результат людської свідомої діяльності, проте, складаються вони хоч і свідомо, але не довільно, а в залежності від того, якої суспільної форми, умов соціального розвитку потребують продуктивні сили.

Отже, розвиток засобів задоволення постійно зростаючих потреб людей спричиняє зміни способів виробництва матеріальних благ. Він характеризується розмаїттям основних форм життя суспільства разом з соціальними, політичними, духовними аспектами, які тісно пов'язані між собою не лише впливом, який вони здійснюють один на одного, а й тим, що мають єдину основу, яка визначає їхній розвиток – матеріальне виробництво. Певна форма матеріального виробництва детермінує, по-перше, відповідну структуру суспільства, по-друге, конкретне ставлення людей до природи. Державний устрій та духовне життя людей визначаються двома цими факторами, а це, в свою чергу, визначає характер духовного виробництва. Тобто поняття “виробництво” не слід обмежувати лише матеріальним виробництвом, а треба розуміти як життєдіяльність суспільства, суспільне виробництво, в якому матеріальне відіграє основну, визначальну роль.

Спосіб виробництва характеризується не лише виробництвом матеріальних благ. Він відтворює соціальне буття людини, а також формує, розвиває саму людину. Категорія способу виробництва має чітко визначений конкретно-історичний характер, свої специфічні якісні характеристики, властиві лише певному ступеневі розвитку суспільства. Зміна способу виробництва викликає зміну всього укладу суспільного життя, тобто відбуваються зміни соціального, політичного, духовного характеру, змінюється соціально-класова структура суспільства. Трансформується система управління, руйнується стара інфраструктура, заклади, організації, на їхньому місці виникають нові установи та організації. А разом з цим змінюються погляди людей, їхня свідомість,

психологія, формуються нові особистості тощо. У цілому набирає нових форм спосіб життя людей.

Слід зазначити, що зміни в укладі суспільного життя відбуваються не лише у випадку повної заміни одного способу виробництва іншим. Якщо зміни відбуваються в надрах конкретного способу виробництва, то це теж може викликати певні зміни укладу життя суспільства. Але більш детально про це мова йтиме в наступних розділах.

4. Сутність науково-технічної революції

Задовольняючи свої потреби, люди мають справу не лише з природою, яку використовують, пристосовують до своїх вимог, а також з так званою “другою природою”, тобто з тим, що вони створюють. “Створене” знову використовується у виробництві. Між людиною і тим, що вона створює, діють взаємозумовлені, досить складні діалектичні зв’язки, які значною мірою змінюють умови її життєдіяльності.

Сучасне виробництво характеризується не лише матеріальними, а й духовними факторами, поєднанням науки й виробництва. Обов’язковими елементами виробництва виступають результати науково-технічних досліджень, нові технології, наукові програми, плани та прогнози, автоматизовані системи управління, системи наукової організації праці тощо. Дедалі зростаючу роль у виробництві відіграє наука, яка забезпечує теоретичну, духовну сторону практичної виробничої діяльності. Безпосереднім виявом цього стану є науково-технічний прогрес (НТП), який перетворився в головний чинник економічного прогресу.

Адже, щоб успішно здійснювати сучасне суспільне виробництво, необхідне знання основних об’єктивних тенденцій розвитку науки і техніки. Окрім того, глибоке розуміння процесів, пов’язаних з НТП, має враховуватися в морально-етичному аспекті виробничої діяльності суспільства, у вирішенні проблем відносин людини і природи, виживання людства тощо.

Відомо, що будь-яке соціальне явище слід розглядати в розвитку, в чіткому усвідомленні його суті, тобто в сукупності глибинних зв’язків, відношень і внутрішніх законів, які визначають основні риси і тенденції розвитку даного явища. Сучасний етап НТП прийнято називати науково-технічною революцією (НТР). Насамперед необхідно уточнити співвідношення понять “НТП” і “НТР”.

Науково-технічний прогрес – це поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання й освоєння зовнішніх сил природи; це об’єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

Науково-технічна революція – це більш вузьке поняття. Вона являє собою одну із стадій чи форм НТП, коли він набуває прискореного, стрибкоподібного характеру. Виявом науково-технічної революції є докорінна перебудова всієї технічної та технологічної основи виробництва, його організації й управління, які здійснюються на базі практичного використання фундаментальних відкриттів сучасної науки. Виробництво перетворюється з простого процесу праці в науковий процес, у технологічне застосування науки.

Необхідно правильно визначити етапи науково-технічної революції, що дає змогу уточнювати перспективу НТР, накреслити головні напрямки її подальшого розгортання. Це, в свою чергу, сприятиме вдосконаленню управління науково-технічним прогресом з метою успішного вирішення основних економічних, політичних та соціальних завдань, що стоять перед суспільством.

Однією з обов'язкових умов визначення етапів науково-технічної революції є чітке визначення її сутності. Більше того, сутність НТР має виступати визначальним критерієм, що дає змогу науково з'ясувати початок НТР та основні етапи її розвитку. Адже неможливо дати науково обґрунтоване визначення місця і часу розвитку будь-якого явища суспільного життя без чіткого уявлення про його зміст, знання глибинних основ, об'єктивних закономірностей існування даного явища. З'ясування сутності НТР дає змогу уявно охопити й усвідомити в цілісності масштаби науково-технічної революції та основні етапи її розгортання, а також своєрідність її здійснення на різних етапах суспільного розвитку та своєрідність соціальних наслідків НТР у певних соціальних умовах.

Методологічною основою дослідження сутності науково-технічної революції може бути такий підхід до розвитку науки і техніки, коли в процесі аналізу їхньої ролі та значення у виробництві, і взагалі в житті суспільства, в центр уваги ставиться трудова людська діяльність в її історичному русі. При цьому розвиток техніки слід розглядати не як самостійний, а через призму людської активності, тобто як процес послідовної передачі виробничих функцій від робітника до техніки, як заміну “природних виробничих інструментів” штучними. У результаті прогресу техніки дедалі більше функцій передається техніці, машині. Можливий такий стан, коли людина в кінцевому підсумку вийде з безпосереднього процесу виробництва і замість того, щоб бути головним елементом процесу виробництва, стане поряд із цим процесом. Отже, розглядаючи сутність НТР, необхідно враховувати цей бік явища, а саме – зміну місця та ролі людини в процесі виробництва, що відбувається в результаті технічного прогресу.

Слід звернути увагу на органічну єдність науки та техніки в процесі їхнього розвитку. Сучасна техніка і технологія немислимі без втілення в них наукових досягнень. Якщо в минулі часи наука виступала як самостійна сфера діяльності, незалежна від інших чинників суспільного життя, то з певного часу вона починає входити в тісний зв'язок з іншими сферами діяльності людини. Особливо зростає її взаємозв'язок з виробництвом, технікою. Здійснюючи на них суттєвий вплив, вона сама вже не може прогресувати без них.

Наукові відкриття далеко не завжди стають оперативним надбанням виробництва. Ілюстрацією можуть послужити такі дані. Відомо, що практична реалізація ідеї одержання фотографічного знімка відбулася лише через 100 років (1727-1839), ідея телефону – через 56 років, радіо – через 35 років, радара – 15 років, телебачення – 14 років, атомна бомба була створена через 6 років після теоретичного обґрунтування можливостей її створення, транзистор пробив собі дорогу протягом року. Але, як бачимо, спостерігається тенденція до скорочення часу реалізації наукових відкриттів.

При характеристиці сучасного виробництва набуває величезного теоретичного і методологічного значення тенденція до технологічного застосування науки та неухильне поступове перетворення її у безпосередню продуктивну силу. Наука виступає в ролі суспільної продуктивної сили.

У сучасних умовах процес перетворення науки в безпосередню продуктивну силу здійснюється у двох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, результати наукових досліджень втілюються в техніці, технології, у матеріальному виробництві взагалі, тобто наука виконує так звану матеріально-технічну функцію. Технічна орієнтація науки почала чітко проявлятися з часу промислової революції кінця XVIII – початку XIX ст. Відтоді відбувається бурхливий розвиток комплексу природничих наук, з'являються прикладні дослідження, технічні розробки, виробничі дослідження. По-друге, наукові знання втілюються в самих виробниках, у людях, їхніх світоглядах, творчих здібностях, тобто шляхом особистісної орієнтації науки. У ході розгортання науково-технічної революції все чіткіше проявляється ця тенденція, наочно стає її об'єктивною необхідністю вдосконалення творчих здібностей особистості, все більше зростає значення духовного розвитку трудящих як вирішального фактора матеріального виробництва. Без інтелектуального розвитку людини-робітника, інженера, техника, організатора виробництва неможливий і успішний розвиток техніки, технології, їхнє використання у виробництві.

Отже, наука йде шляхом втілення її досягнень у техніці, в технологічних процесах, шляхом розвитку творчих здібностей, духовного вдосконалення учасників виробництва, підсилює виробничі можливості людини і суспільства, а отже, є безпосередньою продуктивною силою.

З вищесказаного можна дати таке визначення сутності науково-технічної революції. НТР – це докорінне перетворення продуктивних сил на базі перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, зміна місця та ролі людини у виробництві.

На думку вчених, науково-технічна революція бере початок з середини 50-х років ХХ ст. з впровадженням комплексної механізації, з космізацією, оволодінням ядерною енергією, винайденням електронно-обчислювальної машини.

Сучасний етап НТР все більше пов'язується з такими її пріоритетними напрямками, як автоматизація, роботизація, кібернетизація, розвиток мікроелектроніки, біотехнології, інформатики.

Ядром, основою самої ж автоматизації виступає комп'ютерна техніка. Водночас дедалі більшу роль у житті суспільства відіграє інформатика. “Інформатика” – французький термін, що поєднав у собі два слова – “інформація” і “автоматика”. Тому сучасний етап науково-технічної революції можна назвати комп'ютерно-інформаційним.

Комп'ютеризація має стати звичним, повсякденним явищем: персональна електронно-обчислювальна машина (ПЕОМ) ввійде у побут, подібно до холодильника, пральної машини, телефону тощо. Це стає можливим завдяки мініатюризації обчислювальних пристроїв, коли, наприклад, у сучасному мікропроцесорі центральний блок обчислювальної системи розміщуватиметься на одному кристалі кремнію розміром кілька міліметрів. Подібний мікропроцесор виконує 40 тисяч операцій за секунду, що можна порівняти з продуктивністю величезних електронно-обчислювальних машин 60-х років, а ціна його на світовому ринку становить лише кілька доларів. За прогнозами, протягом найближчих 5-6 років світовий випуск ПЕОМ досягне 20 млн. штук на рік. Тобто майже стільки, скільки зараз виробляється легкових автомобілів. Малогабаритні, досить потужні та дешеві ЕОМ з'являться на столі вченого, конструктора, інших категорій працівників розумової праці.

Революційні зміни найважливіших параметрів електронно-обчислювальних машин за останні десятиріччя привели до кардинальних змін у галузі інформаційної техніки та технології, які можна визначити як перехід до так званої без паперової інформації.

Інформатика в житті сучасного суспільства починає набувати винятково важливого значення. Зокрема, вона може здійснювати серйозний вплив на інтенсифікацію економіки, насамперед шляхом забезпечення

оптимальних зв'язків між галузями промисловості, окремими підприємствами, а також шляхом вдосконалення управління, що спирається на інформатику. Від чітко поставленої оперативної інформації значною мірою залежить дотримання виробничої дисципліни.

Звичайно, у суспільстві все ще панує так звана паперова інформація, але головним носієм інформації все більше стає пам'ять комп'ютера, тобто безпаперова інформатика. Академік В.М. Глушков стверджував, що більшість здійснених на даний час прогнозів зводяться до того, що на початку наступного століття у технічно розвинутих країнах основна маса інформації буде зберігатися у безпаперовому вигляді – в пам'яті електронно-обчислювальних машин. Зміст цієї якісно нової технології інформаційних процесів полягає у звільненні мозку людини від нетворчої, механічної, рутинної роботи, у створенні величезних масивів інформації, у передачі значної частини такої роботи машинам, щоб звільнити резерви мозку для творчої діяльності різних видів, у тому числі з переробки та використання інформації.

Соціальні наслідки НТР. З'ясувавши сутність та основні напрями сучасного етапу науково-технічної революції, доцільно перейти до характеристики її соціальних наслідків. НТР – явище глобального характеру, воно охоплює як усі сторони внутрішнього життя певного суспільства, так і зовнішні сторони його життя. Розвиток науки та техніки сам по собі не залежить від того, в якій соціально-економічній системі він відбувається. Науково-технічний прогрес створює можливість для розвитку суспільства, а як використовуються наукові та технічні досягнення залежить від конкретної соціально-економічної будови суспільства.

Соціальні наслідки науково-технічної революції можна звести до таких основних груп:

- загострення екологічної обстановки, виникнення проблеми виживання людства внаслідок забруднення та отруєння навколишнього середовища;
- зміна взаємовідносин у системі “людина-техніка” (робітник стає регулятором, наладчиком, програмістом і тим, хто керує технологічним процесом);
- зміна змісту і характеру праці (збільшується питома вага творчих, пошукових визначальних функцій, що веде до стирання суттєвих відмінностей між людьми розумової та фізичної праці);
- зростання питомої ваги висококваліфікованих робітників і спеціалістів, що зайняті обслуговуванням нової техніки та технології (це вивільняє трудові ресурси);
- підвищення вимог до культурно-технічної та інтелектуальної підготовки кадрів;

- прискорення структурних змін у співвідношенні сфер людської діяльності (перекачування трудових ресурсів із сільського господарства в промисловість, а з неї – в сферу науки, освіти, обслуговування). Це зумовлює зростання концентрації населення в містах, поглиблення міграційних процесів, значне скорочення робочого і збільшення вільного часу (звідси можливість гармонійного розвитку особистості);
- “інтернаціоналізації” суспільних відносин (зокрема, неможливо виробляти що-небудь в одній країні, не враховуючи міжнародні стандарти, ціни на світовому ринку, міжнародний поділ праці);
- втрата людиною емоційності, інтелектуальне перевантаження, формалізація контактів, одностороння, технічна свідомість;
- виникнення проблем біологічної та психологічної адаптації людини в звичайних і екстремальних умовах навколишнього середовища (надвисоких і наднизьких тисків, температур, електромагнітних полів, радіоактивності тощо).

Однією із найсерйозніших проблем, породжених науково-технічною революцією, є проблема подальшого вдосконалення системи освіти. НТР потребує постійної освіти, яка складається з двох підсистем: базова освіта і додаткова (що має здійснюватися переважно шляхом самостійної освіти). Вимагається насамперед досконала підготовка кадрів. Адже виробництво в нинішніх традиційних галузях промисловості потребує від 35 до 57 відсотків некваліфікованих і малокваліфікованих робітників, 4-8 відсотків спеціалістів із середньою і 1-2 відсотки з вищою освітою. На повністю автоматизованих виробництвах необхідно мати 40-60 відсотків кваліфікованих робітників з середньою освітою і 20-40 відсотків спеціалістів з вищою освітою.

Систему перепідготовки, навчання нових спеціальностей і підвищення професійної грамотності працівників нам ще належить створити. Успішне розгортання науково-технічної революції вимагає подолання негативних тенденцій зниження інтересу молоді до інженерної професії, до занять науковою діяльністю. Сьогодні потрібно відродити високий суспільний статус інженерно-технічної освіти, використання інженерно-технічних працівників у суворій відповідності з їхнім цільовим призначенням.

Виробничий потенціал країни в сучасних умовах залежить від ефективного використання найновіших досягнень науки, техніки і технології. У цьому плані важливого значення набуває ступінь інтелектуальної, фахової підготовки кадрів. Адже застосування таких прогресивних, принципово нових технологій, як електронно-променевих, плазмових, імпульсних, радіаційних, мембранних, біотехнологічних немислиме без висококваліфікованих робітників і спеціалістів.

Отже, аналіз суспільного виробництва дає змогу усвідомити цілісність суспільства, визначити основу, джерела та рушійні сили суспільного розвитку, визначити критерій суспільного поступу. При цьому очевидним є те, що сучасне суспільне виробництво неможливе без оптимального використання досягнень науково-технічного прогресу. У свою чергу, науково-технічна революція, яка є досить складним соціальним явищем, що суттєво впливає на всі сфери життєдіяльності людини, вимагає уважного дослідження й обережного підходу, щоб запобігти негативним наслідкам використання науково-технічних досягнень.

5. Філософія грошей

Важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші – особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, яка створює специфічне сприйняття людиною світу і себе в ньому. Гроші створюють людині проблеми за їх відсутності і ще більш, коли їх недостатньо або надмір. Як об'єкт пізнання вони належать до сфери знань економічної науки.

Гроші – особливий товар, який є загальним еквівалентом (рівноцінністю) під час обміну товарів, їхньою формою вартості.

В якості грошей використовують металеві та паперові знаки, асигнації, банкноти, кредитки, бони, купони та інше. Економікс розглядає гроші як засіб обміну, що полегшує торгівлю. Своїм завданням вона вбачає з'ясування кількості необхідних для економіки грошей, особливостей і закономірностей процесу формування пропозиції грошей, її структури, факторів, що впливають на грошовий потік, функціонування грошового ринку тощо. Однак цього недостатньо для пізнання природи і ролі грошей у житті суспільства. Адже їх вплив на людину не вичерпується сферою економіки. Гроші впливають і на формування моралі, ієрархією людських цінностей, на психологію, світогляд людини та суспільства. Вони давно набули статусу універсальної категорії. Збагнути їх природу можливо лише такими інструментами мислення, які здатні охопити всі форми вияву сутнісних особливостей грошей у їх цілісності. Здійснити це можливо на основі філософського підходу, чим і займається філософія грошей.

Філософія грошей – філософський аналіз системного впливу логіки грошей, грошових відносин на світоглядно-духовний світ людини і суспільства.

Цілісна картина грошей може бути створена на основі їх аналізу не тільки як засобів обігу, але і як мети. Як засоби обігу гроші сприяли розвитку торгівлі, прискоренню і розширенню руху товарів та послуг, формуванню державних і міждержавних господарських

зв'язків. Мета грошей – впливати на розвиток людини, її цілеспрямовану діяльність, ставлення до праці. Гроші актуалізували не лише зміни у світі речей та у світі людей, у внутрішньому світі людини, її інтересів, ідеалів і прагнень, моральних критеріїв. Вони суттєво змінили систему людських цінностей, поставивши себе у їх центр як всезагальну цінність. Завдяки цьому гроші вийшли за межі своїх природних (традиційних) функцій як еквівалента товару і послуг, розширивши сферу свого функціонування.

Нагромадження грошей, з точки зору цінностей ліберального суспільства, є дуже корисним кроком, оскільки часто асоціюються з її продуктивною енергією, силою волі та неординарністю. Нерідко гроші виконують роль еквівалента “Я” їхнього власника, його здібностей і цінностей, а грошовий капітал сприймається як джерело свободи людини, умова реалізації її творчих сил. Не маючи достатніх грошових статків, людина ризикує бути позбавленою принад соціального життя, оскільки без належної основи фундаменту свобода особистості звужується до меж жорстокої необхідності, а бідність, убогість є джерелом відчуття безперспективності, безсилля, побутових конфліктів. Якщо бідність зумовлена відсутністю грошей, то чи не означає це, що вони є джерелом гармонії та щастя, винятковим благом? Ствердна відповідь на це питання можлива тільки за умови ставлення до убогості як до норми людського існування, а за можливості людини щодо самореалізації, свободи вибору і гідного життя – як до особливого привілею. Погляд на повноцінне життя людини (із свободою вибору, творчістю, свободою і можливістю самореалізації), що можливе лише в дійсно демократичному, правовому суспільстві звужує функцію грошей до їх природного стану.

Особливого значення гроші набувають у корумпованому суспільстві, в якому відсутнє природне право людини на свободу, творчість і гідне існування. У такому суспільстві функції та значення грошей деформовані і гіпертрофовані, а цінність людини визначається як її купівельна здатність (людина може мати стільки, скільки вона здатна купити). Таке суспільство постає перед людиною як товар, адже у ньому все може бути купленим (закон, мораль, громадська думка, справедливість і навіть життя). Зрозуміло, що людина не спроможна продати закон, честь, батьківщину, мораль, але спроможна продати себе. Вона може торгувати тільки собою, своїми почуттями, вірою, сумлінням за умови, що все це набуло для неї ознак товару, втратило своє первинне, істинне значення. Отже, людина може продати не лише свою працю, свої послуги, а й свою духовність, втілити її в товар. На рівні духу людина не продає, але продається, тобто стає товаром.

Гроші, безперечно, є цінністю. Однак вести мову про реальну їх вартість можна було лише тоді, коли вони існували у формі благородних металів (золота, срібла), так званих повноцінних грошей. Перехід до інших форм грошей (монети, банкноти), які мають лише номінальну вартість, перетворив їх на знак, символ, носія інформації. А з виникненням так званих “електронних грошей”, удосконаленням різних форм бухгалтерії, гроші втратили будь-яку конкретність, перетворились на чисту умовність.

Оскільки значення і сутність грошей не залежить від форми їх матеріального втілення (гроші – абсолютна ідеальність), вони є цінністю, продовжують бути засобом і метою обміну. Їх цінність впливає не з їх речовинної форми, а зі змісту того суспільного процесу, який вони опосередковують своїм рухом і уможливають його. Маючи свою особливу форму руху від однієї людини до іншої, гроші виражають певний спосіб спілкування. Незалежно від своєї форми (матеріальної чи символічної) вони є своєрідним інструментом суспільної взаємодії людей через обмін. І в цьому виявляється їх непересічна цінність для суспільства. Механізм суспільної взаємодії, що здійснюється завдяки грошам, як правило, зводять до присвоєння і відчуження, завдяки яким те, що належало індивіду, стає чужим, а чуже починає належати йому. Гроші вносять певний порядок у процес розподілу суспільних цінностей, визначають кількісні межі можливого в діях людей, реалізують принцип еквівалентності відчужених і присвоєних благ в умовах ринку. У цій своїй функції вони реалізуються як механізм соціонормативної регуляції суспільства, що надає їм безумовної цінності.

Володіючи властивістю загального обміну, гроші стають не тільки цінністю, але і мірою вартості обмінних благ – “мірою всіх речей”. Вони виражають якісну безмежність можливого в діях людей, є стимулом і спонукальним мотивом багатьох видів діяльності – як гуманних, так і антигуманних. Гроші здатні заохотити до будь-яких дій проти людини, перетворити на предмет купівлі-продажу те, що ним не повинно бути в здоровому суспільстві. Це означає, що вони вносять у суспільне буття як порядок, так і елементи хаосу. Але гроші є лише засобом реалізації вольових, розумових зусиль людини. Вони однаково успішно обслуговують як творчі, так і деструктивні людські дії та вчинки. У цій ролі вони творять або руйнують людину як особистість, впливають на формування її індивідуальної системи цінностей, ієрархію її особистих пріоритетів і цілей. Усе залежить від співвідношення розумово-вольових зусиль і грошового інтересу в діяльності людей.

Гроші є продуктом суспільства, його витвором, за який воно має нести відповідальність. Людина мусить навчитись управляти ними.

6. Людиновимірна сутність економіки

Сучасний світ ставить питання: “А чи є економічна наука наукою про людину?” Така постановка проблеми людини в економічній науці визначає її взаємовідношення з філософією та іншими соціальними науками.

Сьогодні ні у кого не викликає сумніву той факт, що економічне буття – це буття людини, яка акумулює в собі основні форми життєдіяльності, у тому числі економічні. Саме вона є сукупним носієм економічної системи загалом, відтворюючи в цілісному неподільному вигляді економічне життя. Економіка завдяки людині стає універсальною, єдиною матеріально-духовною сферою, через яку особистість реалізує себе як цілісність.

Філософсько-економічна думка ХХ ст. сформувала уявлення про те, що соціально-економічні форми не можуть модифікуватися як чисто зовнішні стосовно людини; трансформації, зміни, розриви соціально-економічних зв'язків проходять по “живому тілу” безпосереднього людського буття, ламаючи долі та життя мільйонів людей. Подолання соціально-економічних криз, викликаних змінами суспільних форм, також підтвердило їхній зв'язок і залежність від характеру та змісту життя індивідів: форми зовнішньої організації суспільного життя стабілізуються лише тоді, коли вони здобувають внутрішню опору в бутті й мисленні людей, тобто тоді, коли вони зміцнювали “зовнішність” свого існування формами реалізації сил, здатностей, інтересів людських індивідів. Осмислення цієї проблематики виявило “еволюційний” смисл цих форм як позабіологічних засобів нагромадження, об'єднання і нарощування людських діяльних сил, виділення їх із безпосереднього буття людей у зовнішні сфери їхньої діяльності. Визначився більш широкий погляд на еволюцію соціально-економічних форм, на їх розмаїття, на можливості їх поєднання і трансформації, на їхній корінний зв'язок з процесами безпосередньої самореалізації особистостей. На зміну концепції, яка розглядала буття людей залежно від соціально-економічних форм (марксизм), прийшло розуміння того, що економічні форми є способом відтворення і розвитку буття людей.

Підсумуємо:

- економічний процес (функціонування і розвиток економіки), поява та дія економічних законів насамперед залежить від буття людей, від сукупності форм їхнього самовиразу і самореалізації;
- формування економічної системи означає перехід від безпосередніх економічних зв'язків між людьми до їхніх опосередковано-предметних взаємозв'язків, які передбачають їхню індивідуальну незалежність, а також до зв'язків, обумовлених власним розвитком людини;

- під час економічної діяльності людини з'являються соціально-духовні якості та властивості предметів, речей, які включені в економічну діяльність і створені нею. Виявляється здатність цих предметів бути охоронцями людського досвіду і культури. Це підтверджує економічне буття предметів як результатів економічної діяльності людини.

Фактично, ми маємо справу із ситуацією, в якій філософія та економічна теорія не тільки взаємозв'язані, а й у науково-пізнавальному процесі часто ізольовані одна від одної, виступаючи як два різних види пізнання.

Сьогодні можна констатувати певну “розірваність” людського буття на окремі дисципліни: філософію, економічну і політичну теорії, культурологію тощо. Причому ця розірваність на спеціалізовані дисципліни, по суті, є “розривом” її буття на фрагменти життєвого процесу, які органічно не пов'язані між собою. Основні зв'язки індивідів засобами, які є результатом їхнього буття, не відповідають цим дисциплінарним розподілам, а навпаки, замінюються штучно сконструйованими зв'язками.

Ми маємо справу з двома суспільствознавчими напрямками: один, який вивчає соціальне життя відповідно до стандартів наук про “природу”, тобто через “призму” загальних законів, а інший – сфокусований на усвідомленні індивідуальних форм людської діяльності. Створення нової філософії економічної науки повинно об'єднати загальні характеристики економічного буття з конкретними інтересами, прагненнями індивідів, їх предметним самоствердженням у суспільному житті. Людина в цій новій науці розуміється як носій, суб'єкт сил діяльності, який володіє можливостями застосовувати сили щодо вирішення різних життєвих завдань.

Об'єктом вивчення такої науки буде економічне життя суспільства як процес діяльності людей, який розгортається у часі та просторі індивідуально-загальної економічної форми їхнього буття як у минулому, сучасному, так і в майбутньому.

З проблемою людини як суб'єкта економічної діяльності тісно пов'язана проблема людини як суб'єкта економічного процесу. Діяльність людей як форма реалізації їх сил, як ускладнено розчленований та поєднаний зв'язок утворює все нові “композиції” людських здібностей, їхніх втілень, умов, засобів здійснення тощо. Кожне наступне покоління вступає в життя з іншим, ніж у попереднього, “запасом” та обсягом людського досвіду. Воно змушене виробляти нові форми його освоєння і самореалізації. Останнє є не додатком до предметних і зовнішньосоціальних перетворень, а є внутрішньою умовою, силою

і мотивом, що їх здійснює. Якщо спочатку ми пов'язували розуміння проблем економічного процесу з діяльністю людей, то тепер стоїть завдання тлумачення їх діяльності як самореалізації.

Економічний процес – певна послідовність стадій, станів, моментів, подій. Ці події відбуваються в діяльності та взаємодії людей, вони утворюють “поле” зростання людських сил, а речі виявляються закріпленням, втіленням цих подій і передумовами їх відновлення. У процесі самореалізації відбувається самопізнання людей, яке забезпечує збереження, стійкість економічного процесу. Отже, відтворення і трансформація економічного процесу забезпечується зростанням людських сил, а не логікою речей. Предметні форми в певних економічних ситуаціях можуть знівечувати сили індивідів, але не можуть їх підмінити.

Людська самореалізація постійно переступає рамки функціональної структурності економічного процесу, створюючи передумови для нових форм поєднання діяльності соціальних індивідів. У цьому аспекті самореалізація індивідів виявляється головним імпульсом і мотивом, який долає задану розмірність економічного процесу. Це сприяє еволюції всіх соціальних форм, які діють і в людському, і в предметному бутті, задіяному в діяльності людей. Змінюючи стандарти своєї поведінки, люди наближаються до розуміння багатомірності світу речей, невичерпності речей їхніми соціальними функціями.

Самореалізація як суб'єктивна орієнтація є процесом, що забезпечує постійне наповнення економіки живими людськими силами. Це “серцевина” економічного процесу, взаємодії та розвитку людських здібностей, які забезпечують пульсацію людської діяльності. Її предметні форми можливі як форми діяльності тільки при їх наповненні самореалізацією індивідів. Таке наповнення економічного процесу змістом людської самореалізації – умова, без якої він просто неможливий.

Самореалізація людини носить предметний характер, але не потрібно зводити її до простого зв'язку “людина – річ” або споживання людиною якихось предметів.

ТЕМА 15. ДУХОВНА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

План лекції

1. Сутність духовного життя суспільства.
2. Суспільна свідомість та її рівні.
3. Форми суспільної свідомості.
4. Особливості духовної культури суспільства.

Основні поняття: духовне життя, духовна культура, духовне виробництво, культура, суспільна свідомість, індивідуальна свідомість, цивілізація.

1. Сутність духовного життя суспільства

Духовне життя суспільства – це досить широке поняття, яке включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей. Це сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини.

Слід відмітити, що соціальними суб'єктами духовного життя суспільства, носіями ідеального світу є окремі індивіди, народи, етноси. Основою духовного життя є духовний світ людини – її світоглядні орієнтації та духовні цінності. Але духовний світ окремої людини формується в суспільстві, тому духовне життя є діалектичною єдністю індивідуального і суспільного. Тобто, духовне життя завжди функціонує як індивідуально-суспільне.

Суперечливий процес розвитку суспільних відносин, зростання ролі суб'єктів цих відносин, людини, особистості зумовлює необхідність пошуку оптимальних шляхів функціонування, збагачення духовного життя суспільства. Особливо важливого значення теоретико-філософське дослідження цієї проблеми набуває у наш час. Об'єктивними причинами, що актуалізують важливість проблем духовного життя суспільства, розробку нових, нетрадиційних підходів до шляхів їхнього вирішення є всебічне відродження національного в культурі, духовності, його зближення з загальнолюдським на основі зростаючої інтеграції життя народів; гостра необхідність становлення нової якості духовності людей, їхнього менталітету, культури, мислення, свідомості; утвердження ефективних шляхів формування, виховання духовності, культури, свідомості людей, які б найповніше реалізовували духовний потенціал особистості; переосмислення класичних парадигм розвитку духовного життя суспільства.

Головне завдання, яке стоїть перед суспільством у сфері духовного життя, полягає в тому, щоб створити умови для найповнішого освоєння людиною багатогранного потенціалу як української, так і світової духовності й культури. Надзвичайно важливо також створення умов для всебічної самореалізації духовно-культурного потенціалу, сутнісних сил людини, свого власного духовного світобачення і світосприйняття.

Який же зміст духовного життя суспільства? *Духовне життя суспільства* – це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей; сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом з його носіями – соціальними суб'єктами – індивідами, народами, етносами. У цьому зв'язку доречно говорити про особисте духовне життя окремої людини, її індивідуальний духовний світ, духовне життя того чи іншого соціального суб'єкта – народу, етносу, чи про духовне життя суспільства в цілому. Основу духовного життя становить духовний світ людини, її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Разом з тим, духовний світ окремої людини, індивідуальності неможливий поза духовним життям суспільства. Духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне.

Багатогранність духовного життя суспільства включає в себе такі складові: духовне виробництво, суспільна свідомість і духовна культура.

Духовне виробництво тісно взаємопов'язане з іншими видами суспільного виробництва. Як надзвичайно важлива складова суспільного виробництва – *духовне виробництво* – це формування духовних потреб і цінностей людей, а в першу чергу, суспільної свідомості.

Слід звернути увагу, що основою індивідуального стилю духовної самореалізації є виявлення і реалізація творчого потенціалу самобутності особистості, її національних особливостей, смисложиттєвих моментів її з об'єктивно-особистісного світогляду і світосприйняття.

2. Суспільна свідомість та її рівні

Суспільна свідомість є сукупністю ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття, вони вироблені людством у процесі освоєння природи і соціальної історії.

Марксистська традиція виходила з тези, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, а не навпаки. На цьому ґрунтувалось основне питання філософії. Але всяка абсолютизація значення суспільного буття чи суспільної свідомості з погляду теоретичного не виправдана.

Життєдіяльність суспільства – це завжди складний, суперечливий процес органічної єдності матеріального і духовного, ідеального, суспільного буття й суспільної свідомості, що взаємодоповнюють один одного, постаючи одночасно як відносно самостійні явища.

Суспільна свідомість не тільки відображає суспільне буття, а й творить його, здійснюючи випереджаючу, прогностичну функцію щодо суспільного буття.

Випереджаюча роль суспільної свідомості саме і проявляється в її соціальній активності. Вона пов'язана головним чином з науково-теоретичним рівнем відображення дійсності, глибоким усвідомленням суб'єктом своєї відповідальності за прогрес суспільства. Теорії, ідеї не можуть обмежуватись лише ідеальним існуванням, а, відображаючи певні інтереси людей, здатні перетворюватись у реальність, втілюватись у практику. Активність, функціонально-регулятивний зміст цінностей суспільної свідомості слід розуміти як цілеспрямований вплив на суспільну практику, на хід її розвитку шляхом мобілізації духовної енергії людей, підвищення їхньої соціальної активності. Реалізація регулятивної функції суспільної свідомості створює необхідні передумови для функціонування її як соціально-перетворюючої сили, що справляє значний вплив на активно-творчу діяльність людей, їхній світогляд, ідеали. Все це дає підстави говорити про те, що в сучасних умовах докорінних, якісних змін у суспільстві процес розвитку суспільної свідомості має розглядатися як важлива умова реалізації багатогранних завдань, що стоять перед людством, як активний, мобілізуючий, інтегруючий фактор прогресу суспільства, утвердження його свободи.

Тому процес формування і збагачення суспільної свідомості особистості виступає не тільки як мета, а й як передумова здійснення багатогранних завдань пошуку шляхів вирішення суперечностей суспільного розвитку. Коли ідеї, почуття, що становлять сутність суспільної свідомості, оволодівають людьми, стають матеріальною силою, то вони виступають як важлива рушійна сила всебічного прогресу суспільства. Тим самим цінності суспільної свідомості, процес її формування і функціонування виступають як специфічний інструмент регулювання суспільного розвитку.

Але суспільна свідомість за певних обставин здатна виступати і деструктивною силою суспільного розвитку, гальмуючи поступальний хід соціального прогресу. Все залежить від того, якому соціальному суб'єкту належать ті чи інші ідеї, якою мірою вони адекватні національним і загальнолюдським цінностям, розкриттю духовного потенціалу особистості.

Важливою рисою відносної самостійності суспільної свідомості є наступність у її розвитку: ідеї, теорії – все те, що становить зміст

духовного життя суспільства, не виникає на новому місці, а формується й утверджується на основі духовної культури минулих епох, котрі представляють безперервний процес функціонування й розвитку суспільства.

Суспільна свідомість може існувати тільки тоді, коли є конкретні її носії – людина, соціальні групи, спільності, конкретні особистості та інші суб'єкти. Без основних носіїв суспільної свідомості (конкретних людей) вона неможлива. Тому суспільна свідомість здатна існувати і повноцінно функціонувати тільки в індивідуальному, тобто через індивідуальну свідомість, що є духовним світом даної конкретної особистості, її поглядами, почуттями, уявленнями, настроями.

Суспільна та індивідуальна свідомість перебувають у діалектичній єдності, оскільки у них загальне джерело – буття людей, в основі якого лежить практика. Разом з тим діалектична єдність суспільної та індивідуальної свідомості не означає їхньої абсолютної ідентичності. Індивідуальна свідомість конкретніша, багатогранніша, ніж суспільна. Вона включає в себе неповторні, властиві тільки даній людині особливості, що формуються на основі специфічних особливостей її конкретного буття. Важливим є врахування тієї обставини, що свідомість індивіда є не тільки знання, а й ставлення до буття, до діяльності і до самої свідомості. З іншого боку, суспільна свідомість – це не просто арифметична сума індивідуальних свідомостей, а нова якість. Суспільна свідомість, порівняно з індивідуальною, відображає об'єктивну дійсність глибше, повніше, а отже, і багатше. Вона абстрагується від тих чи інших конкретних характеристик, властивостей індивідуальної свідомості, вбираючи в себе найбільш значиме, суттєве. Тим самим суспільна свідомість ніби підноситься над свідомістю індивідів. Однак зазначене не означає нівелювання свідомості індивіда. Навпаки, врахування специфіки індивідуальної свідомості, її багатогранності, неповторності всього того, що становить сутність духовності особистості, є надзвичайно важливою умовою формування та розвитку цінностей духовної культури, свідомості людини.

Буденна і теоретична свідомість. Суспільна свідомість є надзвичайно складним явищем, що має динамічну, складну структуру, яка зумовлюється структурою суспільного буття. Одним з елементів структури суспільної свідомості є її різні рівні – буденна і теоретична свідомість, ідеологія та суспільна психологія.

Функціонування таких явищ, як буденна та теоретична свідомість зумовлене насамперед суперечливим характером об'єктивної дійсності, що характеризується великою багатогранністю протилежних, взаємодоповнюючих і одночасно взаємовиключаючих явищ, процесів, моментів, сторін, які відповідним чином відображаються на якісно різних

рівнях суспільної свідомості. Відбиваючи різну міру логічної систематизованості й узагальнення буття, буденна та теоретична свідомість становлять якісно різні (відповідно нижчий і вищий) рівні суспільної свідомості. Ці рівні є мірою відображення глибини пізнання людиною об'єктивної дійсності, суспільного життя, ступенем її практичної діяльності в даній сфері.

Буденна та теоретична свідомість характеризують певний зріз структури суспільної свідомості, фіксуючи її компоненти в міру проникнення в сутність тих явищ суспільного життя, що виступають об'єктом пізнання. Буденна свідомість як сукупність конкретних умов життєдіяльності людей розвивається на основі їхнього повсякденного досвіду. Вона охоплює об'єкт відображення, як правило, з неприхованої, очевидної сторони. Тому відображення об'єктивної дійсності шляхом буденної свідомості суперечливе, вона відстає від суспільного буття. Буденний рівень суспільної свідомості включає в себе емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої, традиції, почуття, волю. Теоретичний же рівень суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів, прагне проникнути в саму суть явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їхнього розвитку та функціонування. Тільки теоретична свідомість здатна вловити закономірні тенденції розвитку суспільного життя, складну діалектику його розвитку у всій її складності та багатогранності. Вона спрямована на виявлення найбільш суттєвих рис названих процесів.

Однак буденну свідомість не слід розглядати як якусь неповноцінну, поверхову, неминуче обмежену. У межах своєї предметної сфери вона дає досить істинне знання. Неможливо глибоко досліджувати сутність побутової свідомості, обмеживши її лише видимими проявами. Вона як феномен значно складніша і суперечливіша. У процесі практичної діяльності, у певних рухомих межах можна керуватися здоровим глуздом, що лежить в основі буденної свідомості.

Буденна свідомість у міру поглиблення процесів пізнання суспільного розвитку постійно еволюціонує, безперервно ускладнюється, залишаючись у той же час неоднорідною. Розвиток буденної свідомості в сучасних умовах здійснюється під впливом суперечливих процесів, що відбуваються в світі, в нашій країні, зокрема під впливом неоднозначного пошуку шляхів виходу суспільства із кризи, національного відродження, утвердження загальнонаціональних цінностей, загальнолюдських ідеалів. Проникнення елементів нового знання про світ, його справжніх цінностей у буденну свідомість, хворобливий перегляд вигаданих цінностей, псевдоідеалів призводить до певної її теоретизації, насичення принципово новим змістом. Наповнення буденної свідомості

повсякденним досвідом, переважно емпіричним знанням, не означає, що їй не властиві ніякі теоретичні побудови.

Отже, як рівень суспільної свідомості буденна свідомість не залишається незмінною. Зміни, що відбуваються в ній, все більше пов'язані із виведенням її змісту за межі панівних догм, вузькості, тільки чуттєвих аспектів свідомості, фіксації лише зовнішньої сторони суспільно-практичної діяльності людей. Важливо, щоб буденна свідомість як компонент структури суспільної свідомості максимально повно відходила від неправильного, ілюзорного, спотвореного відображення об'єктивної дійсності, все більш повно переводилась у сферу відповідності її суспільному буттю, міцного знання, наповнювалась елементами загальнолюдських цінностей. Практика свідчить, що інколи складається ситуація, коли буденна свідомість досить оперативно, хоча і поверхово, реагує на суперечності, проблеми, що складаються в суспільному бутті, а теоретична свідомість чи не бачить їх, чи не вважає за потрібне звертати увагу на свій рівень узагальнення. Тому так важлива активізація ролі теоретичного рівня суспільної свідомості для аналізу суперечної сфери суспільних відносин. Адже тільки він здатний виявити суттєві, необхідні та загальні сторони різних процесів. У той же час теоретичному рівню суспільної свідомості важливо перемогти традицію негативного чи зневажливого ставлення до буденної свідомості як неповноцінного, поверхового явища.

Розглядаючи проблеми суперечливого характеру розвитку суспільної свідомості з погляду відображення об'єктивної реальності її носіями, для яких характерні як теоретичний, так і буденний її рівні, необхідно пам'ятати, що в практичній діяльності вони (рівні) перебувають у діалектичній єдності та взаємозалежності. Неприпустимий відрив теоретичного рівня такої свідомості від буденного, оскільки це неминуче призводить до схоластики, догматизму, відірваності від практики. Діалектика розвитку суспільної свідомості означає насамперед переплетіння названих протилежностей, їх взаємопроникнення, постійні внутрішні суперечності між ними, через вирішення яких вона і відбувається.

Суспільна психологія й ідеологія. Важливими елементами структури суспільної свідомості є суспільна психологія та ідеологія.

Суспільна психологія є сукупністю поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності через призму їхніх повсякденних інтересів. Суспільна психологія є реакцією на умови життя людини, першим ступенем чуттєвого сприйняття всієї багатогранності суспільного буття. Вона – важлива умова становлення духовної культури людини, а ідеологія перетворюється в рушійну силу,

лише проникаючи в сферу психології. Тому важливою особливістю загального процесу формування суспільної свідомості є цілеспрямований розвиток соціально-психологічних стереотипів, мислення та діяльності, оскільки соціально-психологічний компонент, емоційно-вольова сторона духовного світу людини має неабияке значення в становленні цілісної особистості, гармонійних людських стосунків. Як первинна сфера суспільної творчості, специфічний її пласт психологія відображає об'єктивну дійсність, як правило, суперечливо. Тому часто вона виступає як стихійна, консервативна основа збереження і закріплення пережитків, негативних стереотипів минулого в свідомості людей. Хоча в суспільній психології присутній досить вагомий елемент стихійності, зводити її винятково до сфери стихійного регулювання не виправдано.

Діалектика розвитку суспільної свідомості полягає в суперечливому переході суспільної психології в ідеологію, спонукаючи тим самим до якісних змін у ній (суспільній свідомості). Якщо суспільна психологія постає як чуттєва сторона духовних цінностей людини, суспільної свідомості, безпосередньо відображає буття людей, як правило, в стихійній, несистематизованій формі, не фіксуючи глибинних, а лише зовнішні сторони людської діяльності, то ідеологія є сукупністю ідей, поглядів, що у систематизованій, логічно стрункій формі відображають соціально-економічні умови життя людей. Ідеологія виступає як вищий науково-теоретичний рівень духовних цінностей.

У роки духовного, ідеологічного диктату панування ідеологічних постулатів та догм у нашій країні з ідеології було значною мірою вихолощено її творчо-гуманістичний плюралістичний зміст, загальнолюдську, демократичну, духовно-моральну основу. Вона, будучи частиною офіційної ідеології, виступала як ідеологія панування. Тому життя рано чи пізно неминуче мало спростувати певні догми нашої колишньої ідеології, багато положень якої не відповідали дійсності.

У сучасних умовах докорінних змін, що відбуваються в світі, зокрема в сфері духовних процесів, важливим є переосмислення змісту і ролі ідеології в духовному житті суспільства. Нова якість сучасного розуміння ідеології полягає в тому, що ми маємо пам'ятати: ніяка ідеологія не повинна набувати характеру державної, офіційної, примусової, носити монополістичний характер, утопізуватися, а виходити з ідеологічного плюралізму, суперництва різних ідеологій. Старий зміст ідеологічних принципів багато в чому був пов'язаний з ідеологічним диктатом, духовним насиллям над особистістю, маніпулюванням її свідомістю, мало залишав місця для своєрідності індивідуальних проявів людей. А тому найважливіше завдання нової ідеології полягає в утвердженні духу суверенності та незалежності ідейних, ідеологічних орієнтацій

особистості, свободи визначення світоглядних ідеалів, що заперечує нав'язування будь-яких поглядів. Конструктивна ідеологія має адекватно відображувати буття, ґрунтуючись не на ідеологемах, а на ідеалах гуманізму, вільної ідейної орієнтації та плюралізму, суспільної свідомості, не допускаючи ідеологізації суспільного життя.

При всіх відмінностях між соціальною психологією та ідеологією їхнє формування має здійснюватись в органічній єдності, оскільки межа між ними дуже відносна і передбачає взаємопроникнення їх одна в одну. А тому в розвитку суспільної свідомості дуже необхідним є врахування особливостей функціонування як психологічних, так й ідеологічних моментів, оскільки прорахунки в цій сфері здатні привести до незворотних негативних процесів у становленні духовної культури людей.

Важливе місце в структурі суспільної свідомості належить масовій свідомості. Сучасне суспільство породжує новий тип масової свідомості. В умовах пізнання людиною багатогранності світу вона поступово набуває певною мірою рис науково-практичного відображення дійсності, що сполучає і побутове, й ідейно-теоретичне. Масовій свідомості, на відміну від побутової, все більше властиве засвоєння елементів узагальнено-теоретичних уявлень про дійсність. Масова свідомість інтегрує в собі духовно-ідеологічне і побутово-психологічне відображення об'єктивної дійсності, здатна поступово піднятися до рівня глибокого розуміння відповідальності особистості, усвідомлення її ролі в утвердженні прогресу, свободи суспільства. Однак процес відображення відбувається складно, неоднозначно і суперечливо.

Отже, масова свідомість є ідеологічно-психологічним феноменом, сукупністю поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, норм, почуттів певної соціальної групи, етнічної спільності, вироблених у процесі їхньої діяльності. Масова свідомість містить у собі різноманітні духовні утворення – елементи теоретичної та побутової свідомості, ідеології та психології, логічного, раціонального, послідовного та внутрішньо суперечливого відображення об'єктивної дійсності, своїх специфічних інтересів у системі суспільних відносин. Такий специфічний характер масової свідомості, її особливу тонкість та делікатність, суперечність та неоднозначність, становлення і функціонування особливо важливо враховувати в процесі формування духовної культури особистості.

Відзначаючи якісні зміни, що відбуваються в розвитку масової свідомості, разом з тим не варто перебільшувати її роль у формуванні духовної культури людей. При всіх прогресивних змінах, що відбуваються в ній, їй властива обмеженість, яка не дає змоги глибоко відображати об'єктивну дійсність, брати активну участь у формуванні

в особистості наукового бачення світу. Це під силу тільки науково-теоретичному рівню відображення дійсності. Процеси суспільного буття, випереджають рівень масової свідомості. Передові ідеї, пов'язані з усвідомленням необхідності підвищення соціальної активності людей на шляху до прискорення прогресу суспільства, його свободи, гармонізації суспільних відносин, ще не оволоділи повною мірою масовою свідомістю, не знайшли в ній достатнього відображення. У цьому полягає суперечливий характер розвитку як масової свідомості, так і суспільної свідомості в цілому.

3. Форми суспільної свідомості

У попередній частині теми ми з'ясували сутність та структуру суспільної свідомості. Розглянемо тепер основні форми суспільної свідомості та процес і особливості їхнього формування й розвитку в сучасних умовах.

У кожному сучасному суспільстві надзвичайно важливою формою суспільної свідомості є політична свідомість. Політична свідомість є відображенням політичних відносин, політичної діяльності, що відбувається в суспільстві. Вона є сукупністю ідей, поглядів, вчень, політичних установок, тих чи інших політичних методів, з допомогою яких обґрунтовуються і втілюються в життя політичні інтереси суб'єктів політичних процесів. Політична свідомість включає в себе ідеологічний та психологічний аспекти. Перший аспект пов'язаний з політичною ідеологією як системою поглядів, ідей, що відображають корінні інтереси певних соціальних спільностей – верств, груп тощо. Другий аспект безпосередньо пов'язаний з політичною психологією, що ґрунтується на несистематизованих поглядах, почуттях, настроях певних суб'єктів політичних відносин.

Політична свідомість відображає свідомо та цілеспрямовано регульовані політичні процеси, відносини, спілкування, а тому тісно взаємопов'язана з політикою. Політика як найважливіший вид людської діяльності, що пов'язаний з корінними економічними інтересами соціальних суб'єктів, є надзвичайно складною сферою суспільних відносин.

Політична свідомість, політична ідеологія пронизує все життя суспільства, справляючи вагомий вплив на його розвиток. Але ефективний вплив політичної свідомості на оптимізацію суспільного буття, зокрема політичних, духовно-моральних, гуманістичних та інших відносин, передбачає здійснення глибоких змін у самій політичній свідомості.

У сучасних умовах, коли відбувається пошук шляхів органічного поєднання традиційних, національних та загальнолюдських інтересів, процес формування політичної свідомості має здійснюватися в напрямку

утвердження нового політичного мислення, будуватися з врахуванням нових моментів, що виникають у сучасному світі. Нове політичне мислення зобов'язує шукати нетрадиційні форми спільного існування різних політичних систем, виходити із головного фактора, що по-новому ставить питання про єдність народів, незалежно від відмінностей між ними. Тому формування сучасної політичної свідомості, політичної культури, нового мислення має бути спрямоване на глибоке розуміння особистістю неповторної своєрідності сучасного світу як складного, багатогранного, суперечливого явища, яке одночасно стає все більш взаємопов'язаним та цілісним, усвідомлення кожним жителем планети необхідності наполегливо захищати мирне майбутнє цивілізації.

Суперечливий характер розвитку політичної свідомості полягає в тому, що реалізація завдань щодо її активізації як необхідної умови прогресу суспільства, зокрема його політичних відносин, перебуває в суперечності з невисоким рівнем політичної культури значної частини людей, їхньою політичною незрілістю, наслідками авторитарно-патріархальної політичної свідомості. На наш погляд, основним у вирішенні названої суперечності є прийняття вчасних, науково обґрунтованих політичних рішень на всіх рівнях, у всіх сферах суспільного життя; відображення в політичних рішеннях усього найбільш цінного, що накопичено різними народами в ході розвитку суспільства; включення максимальної кількості громадян у всі сфери політичного життя як активних суб'єктів історичної творчості, формування у людей загальнолюдської політичної свідомості.

Суттєву роль у життєдіяльності суспільства відіграє правова свідомість, яка є сукупністю знань, поглядів на юридичні права та норми, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Право як система загальнообов'язкових норм і правил поведінки людей, що виражені в юридичних законах і відображають державну волю, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, змінюється разом з розвитком суспільства, держави, політики. Правова свідомість тісно взаємопов'язана з правовими нормами та законами у відповідності з пануючими в суспільстві уявленнями про законність, порядок, справедливість. Право як юридичне оформлення соціально-економічних відносин виражає насамперед їхнє відношення до засобів виробництва, а також до інтелектуальної власності. Взаємодіючи з політикою, право справляє великий вплив на її реалізацію, будучи основою розвитку правосвідомості. Отже, свій зміст правова свідомість реалізує насамперед в основних сферах життєдіяльності суспільства – соціально-економічній та політичній, там, де і відбувається процес формування правосвідомості, правової культури членів суспільства.

Поведінка, взаємовідносини людей, як відомо, регулюються політичними, моральними і правовими поглядами. Знання особистістю своїх прав та обов'язків дає змогу їй проявляти політичну, правову активність у всіх сферах суспільного життя. Важливим у цьому зв'язку є підвищення в суспільстві ролі демократичних та правових інститутів, співробітників правоохоронних органів щодо суворого дотримання законності, демократичних принципів правосуддя, рішучого подолання сумісництва у сфері правотворчості.

Процес розвитку правосвідомості носить суперечливий характер. Сюди слід віднести суперечності між необхідністю розвитку у кожної особистості високої правової свідомості, культивування у громадян шанобливого ставлення до законів, посилення їхньої ролі як фактора зміцнення правової, громадянської відповідальності людей і незрілою правосвідомістю, низькою правовою культурою значної частини громадян.

З правосвідомістю тісно пов'язана інша форма суспільної свідомості – моральна свідомість. Мораль є сукупністю, системою норм, правил поведінки людей у суспільстві. На відміну від правових норм, норми моралі не закріплені в юридичних законах, а регулюються в суспільстві силою громадської думки.

Принципи і норми моралі не вічні, а зумовлені певним суспільним буттям людей, постійно змінюються з розвитком суспільства, в першу чергу, виробничих відносин. З іншого боку, мораль здійснює зворотний більш чи менш вагомий вплив на розвиток суспільних відносин.

У сучасних умовах духовного розвитку все більше актуалізується роль і значення формування в суспільній свідомості моральних цінностей, які суттєво активізують процеси моральної регуляції суспільних відносин, культурно-морального розвитку людини, прогресу суспільства в цілому. У той же час багатогранність цінностей духовного життя, конкретної особистості, колективу значно розширює сферу застосування моральних принципів у всіх сферах життєдіяльності суспільства, сприяючи формуванню високих соціально-моральних якостей людей. Дуже важливо в сучасних умовах, щоб цінності моральної свідомості перетворювались у невід'ємну рису психології людини, її морального обличчя, служили критерієм оцінки та регулятором поведінки особистості, її моральної зрілості. У всіх сферах моралі – моральній свідомості, моральних відносинах, моральній культурі, моральній практиці, моральних почуттях, формуванні морального ідеалу – роль та значення моральних принципів і норм дедалі більше зростає.

У сучасних умовах суспільного розвитку надзвичайно зростає роль моральної відповідальності особистості у всіх сферах суспільного життя.

Цілеспрямований процес формування духовної особистості передбачає одночасно і виховання та самовиховання в людині непримиренності до будь-яких відхилень від норм моралі, всього того, що гальмує духовно-моральний прогрес суспільства. Чим вища зрілість особистості в сфері суспільних відносин, тим міцніша її моральна свідомість та самосвідомість, і, навпаки, чим глибший, багатший моральний світ людини, тим вища її громадянська відповідальність. Моральна свідомість особистості найкраще проявляється в її активній життєвій позиції, бо справжня мораль – це мораль активної діяльності.

При формуванні моральної свідомості важливим є пошук ефективних шляхів вирішення суперечностей, що властиві цьому процесу. Одна з груп таких суперечностей пов'язана з тим, що міра моральної відповідальності у значної частини членів суспільства далеко не адекватна характеру глибоких змін, що відбуваються в світі, зокрема в нашій країні. У сучасних умовах з різних боків проявляє себе суперечність між передовою моральною свідомістю частини суспільства й антиподами такої свідомості. Сюди також слід віднести суперечність між словом та ділом, коли у певних категорій людей знання норм моралі розходяться з їхніми практичними справами, які не повною мірою відповідають, а іноді суперечать поставленим вимогам морального та громадянського обов'язку. Важливішою умовою вирішення суперечностей у сфері формування моральної свідомості є цілеспрямоване утвердження непримиренного ставлення до всіляких різновидів її антиподів, що гальмують як процес становлення моральної культури людей, так і духовних цінностей суспільства в цілому.

Важливе місце серед форм суспільної свідомості належить естетичній свідомості, яка відображає об'єктивну дійсність шляхом певних художніх образів. На відміну від наукового пізнання, що відображає буття в формі логічних понять і теорій, естетична свідомість відображає його в конкретній наочно-чуттєвій формі, художніх образах, що здійснюють вплив на наші органи почуттів і викликають тим самим певну емоційну реакцію, оцінку. Як і будь-яка форма суспільної свідомості, естетична свідомість розвивається в органічному зв'язку з розвитком усього суспільства, відображаючи зміни, що відбуваються в бутті людей, насамперед у їхньому матеріальному житті.

В основі естетичної свідомості лежить художня культура, головним у якій є художнє виробництво та споживання. Художня культура включає в себе естетичну активність особистості, її естетичне виховання, а також естетичні потреби, почуття, смаки, які реалізуються в художній творчій діяльності людей. В основі естетичного ставлення людини до

світу, її естетичної активності лежить соціально культуротворча діяльність, котра не може обмежуватись лише сферою художньої творчості, а має поширюватися на все суспільне життя.

Особлива роль у формуванні естетичної свідомості людини належить мистецтву. Мистецтво виступає специфічним способом практично-духовного освоєння світу, формою суспільної свідомості та художньо-образного відображення дійсності, її пізнання й оцінки, особливою формою творчої діяльності особистості. Його функціонування тісно пов'язане з процесами об'єктивного буття, суспільних відносин, зокрема духовного виробництва. Зміцнення духовно-морального аспекту в естетичній свідомості безпосередньо пов'язане з розвитком духовної культури, місце і роль якої в становленні почуттів прекрасного, загальнолюдського в розвитку самосвідомості людини все більше посилюється.

Мистецтво є єдністю естетично-пізнавальної та естетично-творчої основи. Однак визначальним у мистецтві є духовно-емоційна основа. Наочно-чуттєва, предметно-життєва, духовна, ідейна та емоційна сторони виступають у мистецтві в органічній єдності. Свій вплив на розвиток суспільних відносин, на людей мистецтво може успішно здійснювати лише за умов, коли воно може бути сприйняте, відчуте ними. Особливості такого сприйняття та відчуття завжди обумовлені здатністю суб'єкта сприймати та відчувати твори мистецтва, художню творчість, рівень духовності, культуротворчий потенціал особистості. У свою чергу, суспільний зміст творів мистецтва залежить від характеру, форми, духовно-моральної спрямованості, змісту тих ідей, які поставлені в тому чи іншому творі мистецтва.

Для успішного розвитку естетичної свідомості людей важливим є пошук шляхів діалектичного поєднання національного та загальнолюдського в мистецтві. Процес збагачення естетичної свідомості, мистецтва в цілому здатний відбуватися лише за умов всебічного відродження і вільного розвитку національної, матеріальної та духовної культури того чи іншого народу. Збагачення світової скарбниці мистецтва, в основі якої лежить найбільш прогресивне в досягненнях національних художніх культур, активно сприяє розширенню сфери соціального та художньо-естетичного впливу мистецтва. У той же час реалізація цієї функції мистецтва надає особливого емоційного забарвлення, виразної образності національним та загальнолюдським цінностям.

Важливе місце в духовному житті суспільства займає релігія, а також релігійна свідомість. Протягом історії розвитку людства релігійність, релігійна свідомість людей набувала багатогранних форм, відтінків, пройшовши довгий шлях свого становлення від примітивних

культів суспільства до складних релігійних систем і основних світових релігій сучасності.

Релігія як форма суспільної свідомості охоплює релігійну ідеологію та релігійну психологію. Релігійна ідеологія являє собою більш чи менш струнку систему релігійних ідей, поглядів на світ. Релігійна ідеологія, як правило, розробляється і розвивається теологами. Релігійна психологія, складаючись стихійно, безпосередньо в процесі відображення повсякденних умов життя людей, включає в себе несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані, головним чином, з вірою в надприродне. Суттєве місце в побутовій релігійній свідомості відіграє процес релігійного поклоніння, або культ, що є найбільш консервативним елементом будь-якої релігії. У процесі здійснення такого поклоніння людина піддається значному і різнобічному духовно-емоційному, психологічному впливу.

Релігійні уявлення, релігійна свідомість, ставлення до релігії з боку різних суб'єктів історичного процесу в ході суспільного розвитку зазнають значних змін. Діалектика розвитку релігії, релігійної та атеїстичної свідомості, а також міра впливу їх на людей зрештою визначались соціально-економічними факторами, духовно-моральним, гуманістичним прогресом суспільства, динамізмом розвитку культури, змісту та форм пізнання суб'єктів історичної творчості. У цьому зв'язку в процесі аналізу ролі та місця релігійної свідомості в духовному житті суспільства важливо враховувати ту обставину, що в суспільній свідомості сьогодні відбувається утвердження нового ставлення до релігії, намітився очевидний відхід від пануючих у цій сфері стереотипів. А тому стає особливо важливим нове переосмислення ролі релігії в духовному житті суспільства, її місця в консолідації людей, гуманізації суспільних відносин.

На жаль, протягом тривалого часу в нашій та деяких інших країнах проводилась політика (що, до речі, знайшло своє відображення в науковій та навчальній літературі) односторонньої абсолютизації лише однієї, крайньої сторони релігії, пов'язаної з релігійним фанатизмом. Інша ж сторона релігії, зокрема християнства, православ'я, що тісно пов'язана з її загальнодемократичним, гуманістичним змістом, прагненням до морального вдосконалення людей, відсувалась на задній план чи взагалі ігнорувалась. Груба політика примусового атеїзму, що ускладнювалась неврахуванням поліконфесійного характеру багатонаціональної країни, завдала суттєвої шкоди духовності, свідомості, культурі людей. У зв'язку з цим стає очевидним, що в сучасних умовах дедалі більше відчувається потреба в переосмисленні ролі релігійних цінностей, релігійно-церковної культури в розвитку гуманізму,

свідомості, моралі людей, використання всього позитивного, що властиве релігії, для консолідації суспільства, зміцнення духовності народу.

Важливо активно використовувати гуманістичну роль церкви, релігійних, зокрема християнських, цінностей у зміцненні в свідомості як віруючих, так і людей інших світоглядних орієнтацій загальнолюдських ідеалів, моралі, духовності, здатності до співпереживання іншими людьми (якого так не вистачає в наш складний час). У сучасних умовах, коли в свідомості мільйонів людей втрачена віра в ті чи інші, зокрема соціалістичні, ідеали, суттєвим є використання таких духовних основ релігійності, як терпимість, безкорисливість, братолюбство та інших, необхідних сьогодні для подолання нетерпимості, для формування здорового соціально-психологічного клімату в стосунках між людьми. Тільки на основі поєднання всіх духовних сил суспільства, людей різних світоглядних орієнтацій можлива соціальна, міжнаціональна, духовна консолідація, плідне співробітництво народів, взаємозбагачення культур. Такий підхід до розуміння соціально-духовних основ релігії, релігійності, релігійної свідомості зокрема, суттєво розширює та поглиблює наше розуміння багатогранності духовності, моралі, гуманізму людського суспільства, діалектики національного та загальнолюдського в сучасному історичному процесі, науковому пізнанні.

Сучасні процеси світового розвитку, поглиблення демократизації та гуманізації суспільства відкривають суттєві можливості для того, щоб, спираючись на загальнолюдські цінності, прогресивні традиції, зняти містифіковану, міфологізовану кіптяву з масової свідомості багатьох людей. Це дасть можливість ясніше визначити кожній особистості своє ставлення до релігії, національних та загальнолюдських ідеалів, чіткіше усвідомити своє місце в системі суспільних відносин, активніше включити віруючих у процес утвердження духовно-морального, гуманістичного прогресу суспільства. А для цього необхідна демократизація процесу формування як релігійної, так і атеїстичної свідомості людей.

Отже, суспільна свідомість як складний соціально-духовний феномен і соціальне явище, гостра необхідність її формування та розвитку в сучасних умовах якісних перетворень у країні та світі визначили її важливу роль у духовній життєдіяльності суспільства. Виступаючи найважливішим елементом духовного виробництва, згадані цінності суспільної свідомості здійснюють суттєвий вплив як на духовне життя суспільства, так і на всі сфери життя суспільних відносин. Від зрілості свідомості значною мірою залежить зрілість суспільства взагалі, дина-

мізм процесу утвердження його прогресу та свободи, масштаби участі свідомості, духовності у перетворенні дійсності.

4. Особливості духовної культури суспільства

Надзвичайно важливим елементом духовного життя суспільства, поряд із суспільною свідомістю, є духовна культура. Є дуже багато визначень сутності культури (термін “культура” від лат. – обробка, виховання, освіта). Загальне визначення культури – це все те, що створено людиною. Тому в широкому аспекті культуру розглядають як сукупність результатів людської діяльності.

У літературі культуру визначають як сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством; специфічний спосіб розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної та духовної праці; спосіб життєдіяльності людини з освоєння світу; міру ставлення людини до себе, суспільства і природи; сферу становлення, розвитку соціалізації людини в природному і соціальному оточенні. Західні культурологи, незважаючи на різне розуміння ними суті культури, вбачають у ній примат духовного над матеріальним. Вони розуміють культуру як сукупність духовних символів (Вебер), форму розумової діяльності (Кассінер), систему знаків, комунікацію (Леві-Стросс), інтелектуальний аспект штучного середовища (Люнь).

Культура є органічною єдністю матеріального та духовного. У літературі прийнято розрізняти матеріальну і духовну культуру. Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності людей та її результати. Сюди відносяться засоби виробництва і продукти праці, форми суспільної організації трудової діяльності людини. Духовна культура насамперед охоплює сферу духовного виробництва – це сукупність форм суспільної свідомості, способів створення і використання духовних цінностей, форм комунікації людей. Будь-яка абсолютизація чи недооцінка матеріальної або духовної сторони культури збіднює її як надзвичайно багатогранне, цілісне явище.

Визначається певна типологія культур. Так, зокрема виділяють національну (українську, російську, французьку) культуру; регіональну (слов'янську, американську, африканську) культуру; культуру певних соціальних суб'єктів. Виділяють також певні культурні епохи: антична культура, культура Середньовіччя, культура епохи Відродження; певні форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, фізична, моральна та ін. У літературі називають також такі специфічні культурні пласти й культурні підрозділи, як масова, елітарна, молодіжна культура та ін., а також офіційна культура.

Духовна культура – це різноманітний досвід життєдіяльності соціальних суб'єктів, що включає в себе найсуттєвіші результати суспільного досвіду народів щодо освоєння суспільного буття, соціуму в цілому, багатогранних духовних цінностей. Такий досвід має загальний, універсальний характер. У вузькому розумінні духовна культура є способом взаємодії, взаємовпливу форм діяльності соціальних суб'єктів, що здійснюються в процесі духовного виробництва; це система соціально-духовних цінностей, спрямованих на формування та відтворення різноманітних, багатогранних духовних зв'язків та взаємин між людьми з метою збагачення духовного життя суспільства, його загального прогресу. Нарешті, духовна культура – це такий спосіб свідомої організації особистістю своєї індивідуальної сенсожиттєвої діяльності в сфері духовного і матеріального виробництва, який забезпечує їй всебічну самореалізацію, самоздійснення її сутнісних сил, різноманітних життєпроявів.

Духовна культура як елемент духовного життя, суспільних, духовних відносин включає в себе певну систему цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною гуманістично значимою діяльністю людей щодо освоєння, творення буття. Духовна культура створюється діяльністю соціальних суб'єктів і спрямована на перетворення суспільного буття, розвиток сутнісних сил людини, зокрема її духовності, їх всебічну самореалізацію; це не тільки свідомість, а й соціальна активність, перетворююча діяльність особистості, яка вимірюється обсягом створюваних нею духовних, соціогуманістичних цінностей. Така культура свідчить про здатність кожної особистості до сприйняття передового, прогресивного в суспільному бутті, так само як і до його поширення, творення у відповідності з творчими силами та здібностями кожної індивідуальності; про готовність особистості до самовіддачі, саморозвитку своєї духовності як свого особистого, так і всього суспільства. Цінності духовної культури є діалектичною єдністю національного та загальнолюдського. Вона неможлива як без цінностей конкретної національної культури, так і без загальнонаціональних цінностей, вироблених людством. Ціннісний зміст духовної культури може виступати рушійною силою суспільного прогресу лише тоді, коли творчий потенціал такої культури ґрунтується на загальній системі цінностей, вироблених людством протягом своєї історії.

Водночас цінності духовної культури мають яскраво виражене національно-специфічне, індивідуальне забарвлення. Так, цінності культури, що формуються в умовах нашої української дійсності, мають стати нормою практично-повсякденної діяльності, орієнтації її громадян,

елементом самоцінності кожної індивідуальності, складовою гуманістичної творчості її народу, що є результатом тривалого розвитку України. В Україні своя особлива доля, яка зумовлена усім ходом її становлення як історичної індивідуальності; ця складова процесів суспільного буття зумовлена багатогранними чинниками загальнолюдського, загальнопланетарного і національно-особливого, специфічного тільки для України, для її народу, її етнокультури, традицій, менталітету, тобто для її індивідуальності. У такій індивідуальності України втілений дух її народу, його національна самосвідомість, самобутність та неповторність власного складного, суперечливого, яскравого і трагічного соціального, духовного досвіду.

Духовна культура – це складний соціодинамічний процес розвитку і функціонування багатогранних процесів та явищ суспільного життя, що безпосередньо чи опосередковано впливають на її становлення, формування. Соціодинаміка такої культури передусім передбачає звільнення особистості, індивідуальності від форм суспільних, духовних відносин, що сковують її. Вона означає перехід від статичного існування особистості до динамічного, а також передбачає її автономію, перехід від тотальної регламентації до свободи усіх сфер життєдіяльної індивідуальності, духовного, соціального плюралізму. Вона означає перехід від одномірності до багатомірності, багатогранності, альтернативності економічних, соціальних, політичних, духовних процесів, що зумовлюють розвиток свободи людини, органічну самореалізацію індивідуальності, її духовності. Зрештою, соціодинаміка духовної культури передбачає перехід від тоталітарних чи примітивних інституційних форм її організації, формування, виховання до цивілізованих форм, які ґрунтуються насамперед на самоорганізації, самореалізації особистістю, індивідуальністю цінностей, що становлять сутність такої культури.

У літературі виділяють певні соціальні функції духовної культури. Серед основних таких функцій – пізнавальна, комунікативна, регулятивна, прогностична, ціннісно-орієнтаційна, які органічно взаємопов'язані між собою. Але, на думку багатьох культурологів, філософів, інтегруючою функцією духовної культури є людинотворча функція.

Ступінь розвитку духовної культури визначається мірою розвитку сутнісних цінностей людини, багатогранністю і багатоваріантністю форм самореалізації її духовного потенціалу, індивідуального самоутвердження. Підвищення ефективності та дієвості процесу формування духовної культури передбачає створення умов для смисложиттєвої самореалізації багатства духовності людини, адже основний зміст цінностей такої культури полягає в їх самовираженні та відтворенні. Розвиток духовної культури неможливий без утвердження її цінностей,

зокрема на особистісному рівні, що дає змогу реалізувати потенціал унікальності, неповторної індивідуальності, її духовності, значення яких у прогресі суспільного буття постійно зростає. Здійснення цього пов'язане з подоланням поширеної у минулому й існуючої досі духовної деіндивідуалізації, сурогатів колективності, що утверджують дух одноманітності, однаковості, загальної маси, нав'язування індивіду стандартизованої позиції, і передбачає відмову від соціальних обмежень їхніх духовних орієнтацій. Реалізація на практиці духовного потенціалу особистості органічно взаємопов'язана зі створенням у суспільстві різнобічних умов для забезпечення духовної свободи людей, зокрема свободи їхніх духовних дій як необхідної умови для здійснення об'єктивно зумовленої відмінності творчих можливостей кожного, зміцнення втраченої у минулі роки самоцінності особистості, етнічної індивідуальності, що є основою динамічного саморозвитку, саморегулювання цінностей духовної культури.

Надзвичайно суттєвим фактором оптимізації цілеспрямованої діяльності щодо духовного індивідуального самоствердження як основної ознаки особистості, її життєтворчості є створення умов для самоздійснення індивідуального стилю творчої духовної діяльності, комунікативної культури особистості. Підвищення ефективності процесу формування духовної культури – це процес руху до найбільш універсальних і багатогранних форм індивідуальної самореалізації її цінностей, у якому індивідуально-стильове самоздійснення з орієнтацією на суспільно значуще посідає особливе місце. Основою індивідуального стилю духовної самореалізації є виявлення і реалізація творчого потенціалу самобутності особистості, її національно-особливих рис, смисложиттєвих моментів її суб'єктивно-особистісного світогляду, світосприймання. При цьому, однак, важливо, щоб індивідуально-стильове самоздійснення цінностей духовної культури відбувалося в органічній єдності з процесом розширення меж індивідуального світоглядного світосприймання до рівня соціальної, духовно значимої, загальнолюдської, планетарної свідомості.

Серед різноманітних факторів, пов'язаних з індивідуальним духовним самоствердженням, особливе місце належить повноті емоційного сприйняття світу, без якого неможливі повноцінні життєпрояви особистості у сфері духовного життя, формування морально-безкорисливого ставлення до світу, до народів, які його населяють. Адже, чим глибше індивід сприйняв і пережив цінності духовної культури, чим більше він витратив на це душевних та інтелектуальних зусиль, чим більше співчував, співпереживав, тим більшою мірою він здатний не просто до засвоєння, а до освоєння, творення такої культури, смисложиттєвої, соціально значущої активності у сфері суспільних відносин. Ефективність проце-

су утвердження духовної культури, реалізації потенціалу особистості і суспільства зумовлені насамперед не зовнішніми обставинами, а головним чином внутрішньою активною діяльністю людини, працею її душі, власними почуттями і переживаннями кожної індивідуальності.

Отже, по-перше, духовне життя суспільства є надзвичайно важливим елементом його життєдіяльності, від оптимального процесу розвитку якого залежить його загальний прогрес.

По-друге, багатогранність духовного життя суспільства включає в себе духовне виробництво, суспільну свідомість і духовну культуру. Кожен з елементів духовного життя суспільства має свою структуру, зміст, форми розвитку. В основі розвитку духовного життя суспільства лежить духовне виробництво, яке постає насамперед як виробництво свідомості.

По-третє, важливим елементом духовного життя суспільства є духовна культура, яка має складну структуру і функціонує як цілісне утворення і складний соціодуховний феномен.

По-четверте, основним, безпосереднім суб'єктом духовного життя суспільства, зокрема духовної культури, є людина, особистість. Вся система цілеспрямованої діяльності соціальних суб'єктів має бути скерована на створення всебічних умов для самореалізації духовного потенціалу людини, творчого самовтілення її сутнісних сил, різноманітних життєпроявів, вироблення нових духовних орієнтирів.

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ

Курс лекцій

У 2 частинах

Частина 2 Філософські системи

Укладач

Бойко Ольга Петрівна

Редактор *А.О. Карпенко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *В.А. Івакін*

Підписано до друку 06.10.2010. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 10,9. Умов. друк. арк. 11,25. Тираж 40 пр. Зам. № 946

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57